

લોકગુર્જરી

સળંગ અંક : સાડત્રીસ

(ત્રૈમાસિક : ચોથું વર્ષ, બીજો અંક, સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૫)

: સંપાદક :

ડૉ. બળવંત જાની

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

રાજકોટ-૫

‘Lok Gurjari-37’

Quartely Journal of Oral Traditional folk Literature of Gujarat,
Edited by Dr. Balvant Jani, Published by ‘Shri Jhaverchand Meghani
Loksahtya Kendra’ and Gujarat Sahitya Academy,
Gandhinagar-382017

ISSN : 2320-8872

પ્રકાશન : ચોથું વર્ષ. બીજો અંક : સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૫

પ્રત : ૫૦૦

પૃષ્ઠ : ૧૦+૧૫૮=૧૬૮

મૂલ્ય : છૂટક કિંમત રૂ. ૧૦૦-૦૦

(વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૩૦૦, પંચવાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦૦
વિદેશમાં રૂ. ૬૦૦)

પ્રકાશક :

ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા

માનદ્ નિયામક,

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૫

મુદ્રક :

ક્રિષ્ના ગ્રાફિક્સ

૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, નારણપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

ફોન : ૦૭૯-૨૭૪૮૪૩૮૩

E-mail : krishnagraphics1980@yahoo.co.in

સંપાદકીય.....

હેમુ ગઢવીની પ્રસ્તુતિ : ધ્રુવપદની સાધના

હેમુ ગઢવી નામથી પરિચિત થયેલો તેર-ચૌદ વરસની વયથી. દાદાજીનો રેડિયો સવારે ‘અર્યના’થી શરૂ થાય. ધ્યાનથી પથારીમાં બેઠા-બેઠા ભજનો સાંભળતા એ મુદ્રા મારા ચિત્તમાં અકબંધ છે. હું તો પથારીમાં પડ્યો-પડ્યો અર્ધો ઘેનમાં-ઊંઘમાં, તંદ્રામાં હોઉં. રાત્રે પણ ‘ગાતા સરવાણ’, ‘સોના વાટકડી’ એમના માનીતા કાર્યક્રમો. એક સવારે ‘અર્યના’માં માત્ર હેમુ ગઢવીના ભજનો સાંભળીને રડેલા. પારેવાળા ગામે રામભાઈ આલગાને મોઢે બરબરે ગયેલા. ભોંયરા-પારેવાળા અને ખડકાણાના ચારણો સાથે અમારે પરિવારના સંબંધો.

પછીથી રાજકોટમાં એમ.એ. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન સન્મિત્ર જવાહર ગઢવી, નિરંજન રાજ્યગુરુ પાસેથી હેમુ ગઢવીની ઘણી રચનાઓ અનેક વખત સાંભળવાનું બનતું. વિશેષ વિગતો તો જ્યારે-જ્યારે આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રમાં જવાનું થયું હોય ત્યારે નાટ્યનિર્માતા હસમુખ રાવળ કંઈ ને કંઈ દૃષ્ટાંત કહે. જયમલ્લ પરમારની સંગાથે થયેલા વાર્તાલાપમાં સર્વાધિક ઉલ્લેખ હેમુ ગઢવીનો મળે. પછી તો એમનું પ્રસ્તુત થયેલું ઘણું બધું સાંભળ્યું. એકત્ર કર્યું હતું. એમના કંઠનિર્વાણની પચાસમી પુણ્યતિથિની ઊજવણી સમિતિમાં પણ સક્રિય થવાનું બન્યું અને એક પરિસંવાદમાં સમયની સીમામાં બદ્ધ રહીને કેટલીક મહત્વની વિગતો કહેવાનું બનેલું.

‘લોકગુર્જરી’ના સંપાદકીયના માધ્યમથી હેમુ ગઢવીના પ્રદાનના,

બહુકળાવિદ્ વ્યક્તિત્વના અને એમના તેજસ્વી પૂંજ જેવા થોડાં દૃષ્ટાંતો કહીને કંઠસ્થ પરંપરાના એક પ્રખર પ્રસ્તુતકર્તા એક દાયકા જેટલી ટૂંકી અવધિમાં પણ કેટલું બધું કાલજયી પ્રદાન કરી ગયા એનો નિર્દેશ કરવાનું પ્રસંગોચિત બની રહેશે.

* * *

કંઠસ્થપરંપરાના ચારણી, સંત અને લોકસાહિત્યની કૃતિઓને મૂળ ઢાળ, ઢંગથી પ્રસ્તુત કરીને સમગ્ર વિશ્વમાં વસતા ગુજરાતીઓ અને ભજનવાણી-લોકવાણીના રસિક ભાવકોના ચિત્તમાં છેલ્લા સાંઠ વરસથી જેમનું ચિરંજીવ સ્થાન અને માન છે તે ધન્યનામ હેમુ ગઢવી. ૪-૯-૧૯૨૯ એમનો જન્મદિવસ. પિતાશ્રીનું નામ નાનભા રત્નુ. માતૃશ્રીનું નામ બાલુબા. એમનું વતન પાંચાળનું ઢાંકણિયા જેવું સાવ નાનકડું ગામ. ત્યાં બાલ્યાવસ્થા પૂરી કરીને તરુણ વયમાં પ્રવેશે એ પૂર્વે અગિયાર વરસની ઉંમરે, મામા પથુદાન બારહક હેમુભાની અભિનયશક્તિ કે ક્ષમતાને પામી ગયા હશે તેથી એમના હસ્તકની નાટક મંડળીમાં સામેલ કર્યા. ‘મુરલીધર’ નામનું પ્રથમ નાટક અને નટપટ કનૈયાનું પાત્ર એટલું અસરકારક રીતે ભજવ્યું કે એમને પછીથી લગભગ ઘણાં મહત્વના નાટકોમાં મહત્વના ચરિત્રનો અભિનય કરવાનું સદ્ભાગ્ય એમને પ્રાપ્ત થયેલું.

એકાદ દાયકા સુધી નાટક મંડળીમાં ચરિત્રનો અભિનય, ગાન, દુહા અને ભજનોની પ્રસ્તુતીથી કાઠિયાવાડથી મુંબઈ સુધી એમની નામના પ્રસરેલી. સૌરાષ્ટ્રની તળપદી વાણીની જાણકારી, એને મૂળ ભાવ અને ઢાળ સાથે રજૂ કરવાનું કૌશલ્ય અને તત્કાલીન સમયના લોકસાહિત્યના વિદ્વાનો જયમલ્લ પરમાર, દુલા કાગ, યશકરણ રત્નુ, મેરુભા, આદિને હેમુભાઈની તળપદા અસલ ઢાળ-ઢંગવાળા કંઠનો પરિચય. આ કારણથી ૧૯૫૫માં હજુ તો આકાશવાણીનું કેન્દ્ર શરૂ થાય અને એમાં સંત, ચારણી, લોકવાણીના માલથી-મરમી હેમુ ગઢવીને આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્રમાં નિયુક્તિ મળે. સાથે-સાથે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની ‘સંગીત નાટક અકાદમી’માં લોકસંગીતના પ્રશિક્ષક તરીકે પણ સેવાઓ આપવાનું બને. અહીં માત્ર લોકસંગીતનું શિક્ષણ આપવા સુધી જ એમની સેવામાં સિમિત ન રહી. ‘શેતલને કાંઠે’ અને ‘ધન્ય ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી’ જેવા અત્યંત લોકપ્રિય નાટકોમાં અભિનય, દિગ્દર્શન સહાય, ગાન પ્રસ્તુતિ વગેરે ક્ષેત્રે સેવાઓ આપવાનું બનેલું. એ સમયના ઊર્મિલા, ક્ષત્રિય, માર્કડ ભટ્ટ, બાપાલાલ રાવળ, રામજી વાણિયા, અમૃત જાની આદિએ હેમુ ગઢવીના નાટ્યક્ષેત્રના બહુવિધ પ્રદાનના

સંભારણાં અનેક સ્થાને પ્રસ્તુત કરેલા છે. દુર્ભાગ્યે આપણાં નાટકઅભિનય પ્રદાનની ઐતિહાસિક તવારીખ અને દસ્તાવેજી વિગતો જળવાઈ નથી પણ પ્રવીણ જોશી પૂર્વેના પૂરા કદના પ્રબળ પુરોગામી તરીકે હેમુભાઈને જ ગણવા પડે એવું એમનું પ્રદાન જણાય છે. એમણે બાપાલાલ રાવળ, માર્કડ ભટ્ટ જેવા દિગ્ગજો સાથે કામ કર્યું અને દાઉદ શેખ - દેવેન શાહ, ઈલા માંકડ, રસિલા વોરા, ભરત યાજ્ઞિક જયા નાટ્યકલાકારોને ખોળયા અને ઘડ્યા.

જેમ નાટ્યક્ષેત્રના મોટાગજના દિગ્ગજોના સબળ સક્ષમ સમકાલીન એમ લોકસંગીત, ચારણી અને સંતવાણીના પણ એમના સમકાલીનોમાં જબરદાન ઝીબા, પીંગળશીભાઈ, રેવાદાન ગઢવી, કનુભાઈ બારોટ, લાખાભાઈ, દીનાબહેન ગાંધર્વ જેવા મહત્વના નામો. હેમુભાઈની આ તમામ સાથે એવી સંવાદિતા સ્થાપાયેલી કે લોકસંગીતના સુવર્ણકાળના એ બધા સાક્ષી બની રહ્યા. આકાશવાણીના તત્કાલીન અધિકારીઓ ગિજુભાઈ વ્યાસ, ચંદ્રકાન્ત ભટ્ટ, ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, જયમલ્લ પરમાર, પણ હેમુભાઈના કંઠ અને કહેણી - રજૂઆતકળાના સાચા પારેખ-પરબંદા બની રહીને અનેક નિર્માણકાર્યમાં એમનો પ્રમુખ સહયોગ લેતા રહેલા.

* * *

લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોનું એમનું અભિજ્ઞાન, લોકસંગીતની ઊંડી સૂઝ અને વિવિધ ફોર્મનું રેકોર્ડિંગ કરીને એમણે આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્રને સુસમૃદ્ધ કરેલું. તરણેતરના મેળાને, જૂનાગઢના શિવરાત્રીના ભવનાથના મેળાને અને માધવપુરના મેળાને વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ અપાવનારા હેમુ ગઢવી. એઓ રેકોર્ડિંગ, એનું ઊર્ભાગ પણ એવી સૂઝ દાખવીને કરે કે એ કૃતિ ખરા અર્થમાં પરિશુદ્ધ બની રહે. ક્યાંય ઈન્ટરપોલેશન - ઈમ્પ્રોવાઈઝેશન કરીને કવિને - રચનાને અશુદ્ધ ન કરે. નખશિખ શુદ્ધતા, બલ્કે પરિશુદ્ધિને પ્રતિબદ્ધ હતા હેમુ ગઢવી.

હેમુ ગઢવીના ભાથામાં રંગભૂમિનું ઓડિયન્સ. પ્રેક્ષકનું-શ્રોતાનું ભાવજગત હતું. એમની પાસે પરિશુદ્ધ લોકસંગીત અને લોકગીતો હતા. ભજનની હલક હતી. અને ચારણી ઇંદનું પરજના ઢંગનું પોતીકું ગળુ હતું. એ કારણે આજ સુધી એમના મૃત્યુના પચાસ વરસ પછી પણ હેમુ ગઢવીની પ્રસ્તુતિને કાળનો કાટ ચઢ્યો નથી.

કેટલીક રચનાઓ એની પ્રસ્તુતિથી કાળજયી બની જતી હોય છે. રચનામાં રહેલા આંતરતેજને, ભાવને, ગાયક વાજાંત્ર, સૂરની મદદથી એવી

રીતે શ્રોતા સમક્ષ મૂકે કે એનું ભાવવિશ્વ યથાતથ - પૂરેપૂરું ઉઘડે-ખૂલે. સૂર-સ્વરની કૂંચીના માલમી-મરમી હતા હેમુભાઈ. આજે પણ

‘પહેલા-પહેલા જુગમાં રાણી’

‘મેરુ તો ડગે પણ જેના મનડાં ડગે નંઈ’

‘રોઈ રોઈ કોને સંભળાવું તોળાંદે’

‘સાંયાજી અમને ડર તો લાગ્યો સેઈ દનકો.’ની હલક હૈયામાં અકબંધ છે.

હેમુભાઈ ‘આરાધ’ના ગાયક હતા, પ્રભાતિયા- રામગરી આજે પણ ફાંસના માલિંજો સાંભળે છે. ફેંચ વિદુષીની ઈચ્છા છે, હેમુભાઈના લોકગીતો-ભજનો સાંભળતા-સાંભળતા અંતિમ શ્વાસ લેવાની.

‘મારું વનરાવન છે રૂડું’, ‘જોબનિયું આજે આવ્યું ને કાલે જાશે.’

‘મન મોર બની થનગનાટ કરે.’

કરુણનો ભાવ, પરજનો ઢંગ, ગળાની ખરજ-ખટક હેમુભાઈની મૂડી હતા, તાનપુરાએ અને કંઠે અનેકને રોવડાવલા અને એમના વહેલા ઊઠી જવાથી ખરા રોયા.

ઇંદ, ગીતને સોરઠા જેમ મેઘાણી પછી એમ હેમુભાઈ પછી ભજન, લોકગીત, સોરઠા, રાતે પાણીએ રોયા.

હેમુભાઈ મણિયારા રાસને જે હલકથી ગાતા એ હલક આજે અકબંધ રીતે જળવાયેલી છે, કવિ દાન અલગારી, તખ્તદાન રોહડિયાના ગળામાં. ‘કસુંબીનો રંગ’માં એમણે ગાયેલું ‘હો રાજ મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ’ આજે પણ દરેક કલામરમીનું માનીતુ ગીત-સંગીત, ઢાળ-ઢંગ છે. આ ગીતે એમને ગુજરાતી ફિલ્મ જગતનો શ્રેષ્ઠ પાર્શ્વ ગાયક તરીકેનો એવોર્ડ અપાવેલો. ગૌરવ પુરસ્કારથી એમને પુરસ્કૃત કરવામાં આવેલા.

* * *

એમણે ગાયેલા કથાગીતો આજે પણ એટલા જ પ્રસ્તુત જણાય છે એ જૂના થયા નથી. એના રાગ-ઢાળમાં કોઈ પ્રયોગ કરીને અન્ય રાગ-ઢાળમાં ઢાળી શક્યું નથી.

‘બારબાર વરસે નવાણ ગળાવ્યા’

કે’સોનલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી’ સાંભળતા જ ભાવકની આંખમાં

અશ્રુધારા વહે જ.

એમણે લોકસંગીત આધારિત રૂપકોનું નિર્માણ કર્યું એ ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિ એમ ત્રિવિધ રીતે આકાશવાણી પ્રસારણ જગતમાં ચિર સ્મરણીય અને સતત ઉલ્લેખનીય છે. ‘પગલીનો પાડનાર’, ‘માધાવાવ’ અને ‘વધવિર્ણ’ તો આપણી સમક્ષ વરસાદનું વાતાવરણ ખડુ કરી દે છે.

ડો. વિનોદ જોશીએ રેડિયો નાટકના સ્વરૂપના અભ્યાસ કરીને મહાનિબંધ લખીને પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી. એમાં ‘રાંકનું રતન’, ‘શેણી વિજાણંદ’, પદ્માવતી-માંગડાવાળાને ભારે મહત્વના સંગીતનાટક તરીકે મૂલ્યા છે. અને એમની ‘કવળા સાસરિયા’ રચના તો મને પણ ખૂબ જ મહત્વની જણાઈ છે.

અહીં સંગીતનાટિકામાં પ્રચલિત લોકગીતોને ગુંથી લઈને એમાં દુહાને સંયોજીને દુઃખી ગૃહિણીની હૃદય વ્યથાને અભિવ્યક્તિ અર્પી છે એટલે કહી શકાય કે - કથનકળાના સ્વરૂપ સંદર્ભે ખરેખર લોકસંગીત-લોકગીત આધારિત સંગીતનાટિકા કે રૂપકોનું નિર્માણ એ હેમુભાઈનું નીજી પ્રદાન ગણાશે. એક ભારે મહત્વનું સાવ અનોખું એવું ઈનોવેટિવ ફોર્મ એમણે આકાશવાણીને આપ્યું.

‘કવળા સાસરિયા’માં તત્કાલીન સામાજિક વાસ્તવનું કઠોરરૂપ, કડવું સત્ય. માનવસંવેદનની ઘેરી વેદનશીલ પ્રસ્તુતિ આ રચનામાં સ્થાન પામી છે. આવા કારણે ‘કવળા સાસરિયા’એ દુર્નિવાર વેદનશીલ ક્ષણને શાશ્વત બનાવતી રચના છે. એવું કથનકળાનું સ્વરૂપ - પ્રસ્તુતિની રીત પણ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

પ્રારંભનો દુહો ‘ભલે ઊગ્યા ભાણ’થી આરંભમાં બંસરી, રાગ કાલીંગડો અને અંતિમ દુહો ‘ડુંગર માથે દવ બળે’.

તાનપુરા-વાયોલીનના કરુણ સ્વરો, રામસાગર દેશી વાજિંત્રના સૂર સાથે પૂર્ણ.

કાલિંગડાથી કરુણ અને બંસરીથી વાયોલીન-રામસાગર દ્વારા પ્રગટતા સૂર સંવાદિતા સાથે ભાવક ચિત્તમાં ભળી જાય છે.

વચ્ચે માત્ર પાંચ જ લોકગીત અને આઠકે દુહા. એમાંથી નિર્માણ પામેલી ‘કવળા સાસરિયા’ એમની કાલજયી રેડિયો સંગીતિકા છે.

એમાંના ગીતો તો લોકપ્રિય હતા. પણ એ અહીં એવી રીતે સંયોજાયા સામેલ કર્યા કે એમાંય એક અર્થભાવ નિષ્પન્ન થાય. પાંચ ગીતોની પ્રથમ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે. વચ્ચે-વચ્ચે દુહા છે.

૧. ‘હો મોરા શ્યામ’
૨. ‘દાદા હો દીકરી’
૩. ‘વાલો મારો વેનમા ચારે ઘેનું’
૪. ‘વેલુ છૂટિયુ વાડીના વડ હેહ.’
૫. ‘સખના દાડા વીરા વયા ગયા રે લોલ’
‘પછવાડે ઊભી નણંદી સાંભળે રે’
‘વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા રે લોલ.’

વચ્ચે તાલ કહરવામાંથી ત્રિતાલમાં બદલાય. ચાર આ-વર્તન ત્રિતાલના સિતાર સાથે વગાડીને કરુણ વાતાવરણનું નિર્માણ પામે.

* * *

માંડ છત્રીશ વર્ષનું આયુષ્ય. એમાં એકદાયકો રંગભૂમિને અને એક દાયકો આકાશવાણીને સમર્પિત રહીને ખરુ પુરુષાર્થ, કલામરમી વ્યક્તિત્વ પ્રસારાવી ગયા. હેમુ ગઢવી આ કારણે એક માનદંડ બની ગયા. એ ઊંચાઈ, ઊંડાઈ મેળવવા એની પછીની પેઢી ખરી-નરી સૂઝ-સમજ અને શક્તિથી ક્રિયાશીલ છે પણ એમને આંબી શક્યાની પ્રતીતિ કોને થઈ હશે ? આ એક મોટો પ્રશ્ન છે.

હેમુ ગઢવી સો ટ્યનું સોનું હતા એમ નહીં એ ખરા પારસમણી હતા. જેને સ્પર્શ્યા, એ ખરા અર્થમાં સુવર્ણમૂલ્યવાળા કલામરમી અને પ્રસ્તુતકર્તા બની રહ્યા. એમની પ્રસ્તુતિ એ માત્ર પ્રસ્તુતિ ન હતી પણ ધ્રુવપદ પ્રાપ્ત કરવા માટેની સાધના હતી. એમની એ સાધના ફળી પણ જણાય છે. એમણે સ્થિર ધ્રુવપદ લોકકંઠની પ્રસ્તુતિથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમણે જે કંઈ નિર્માણ કર્યું. પ્રસ્તુત કર્યું એ પણ હેમવરણું - સુવર્ણમય તેજવાળું બની રહ્યું. સંગીતની પરિભાષામાં જેને ‘ચીજ’ કહેવામાં આવે છે એવી કંઈ કેટલીય ચીજની ભેટ ધરી ગયા હેમુ ગઢવી. આવા કારણથી હેમુ ગઢવી એ આપણું ગુજરાતને કે ભારતને નહીં પણ વિશ્વને પ્રદાન છે. જેમના હોવાથી ગૌરવ અનુભવતા, ગરિમા પ્રાપ્ત કરતા એવા વ્યક્તિત્વ આજે અનુપસ્થિતિથી પણ આપણને એવું જ ગૌરવ અને ગરિમા બક્ષે છે. આવા ધન્યનામ હેમુ ગઢવીના પ્રદાનનો થોડો પરિચય, ‘લોકગુર્જરી’ના માધ્યમથી મૂકી શકાયાનું મને ગૌરવ છે.

બળવંત જાની

Email : balvantjani9@gmail.com

M.9428207000

અનુક્રમણિકા

વિભાગ : ૧

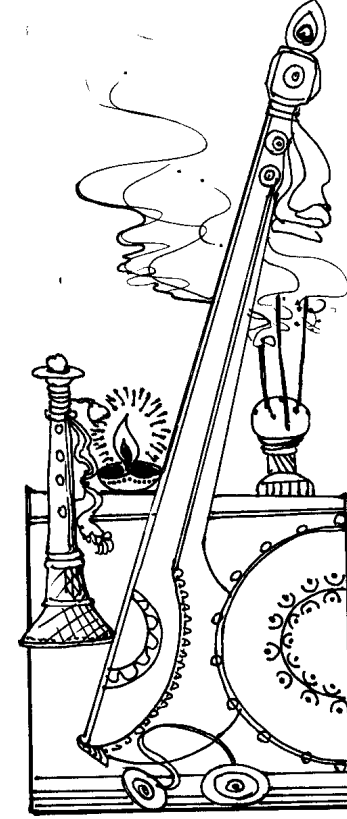
સંતસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય

૧. પૂર્વ ભારતની સંત પરંપરા : આછી રૂપરેખા ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	૩
૨. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના નિષ્કુળાનંદ સ્વામીની રચનામાં ગુરુભક્તિ ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા	૧૪
૩. 'ગુજરાતી સંતસાહિત્ય વિમર્શ' : નૂતન સ્થાપના અને અવધારણા ડૉ. દીપક પટેલ	૨૪
૪. ભૂયર મોરીના સંગ્રામની ચારણી કવિતા ડૉ. બળવંત જાની	૩૫
૫. ચારણી સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અજવાળાં શિવદાન ગઢવી	૩૯
૬. પર્યાવરણનો પરિચય કરાવતું ચારણી સાહિત્ય ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા	૪૫

વિભાગ : ૨

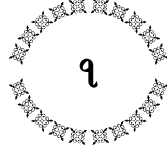
કચ્છી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય

૭. બન્ની - કચ્છ : લોકસાંસ્કૃતિક અભ્યાસ ડૉ. ભરત પંડ્યા	૬૧
૮. કચ્છી લોકસાહિત્ય અને ઇતિહાસના ઉદ્ગાતા : દુલેરાય કારાણી હરેશ ધોળકિયા	૮૨
૯. કચ્છના સંતકવિ : ડાડા મેકરણ રાજેન્દ્ર બાંભણિયા	૯૪
૧૦. લોકસાહિત્ય સંશોધક-સંપાદક શ્રી નરોત્તમ પલાણ સાથે સાક્ષાત્કાર ડૉ. રમેશ મહેતા, ડૉ. રવજી રોકડ	૧૦૩
૧૧. અભ્યાસસજ્જ વિવેચક અને લોકસાહિત્ય મીમાંસક : જશવંત શેખડીવાળા ડૉ. આર. પી. પટેલ	
૧૨. લોકગીત આસ્વાદ અને અવબોધ શ્રેણી : લોકગીત ગુંજન - મણકો : ૩ ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૪૩
૧૩. મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર કાર્યવૃત્ત ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા	૧૪૯

સંતસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય

પૂર્વ ભારતની સંત પરંપરા : આછી રૂપરેખા

ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ

‘ભારતીય સંતસાહિત્ય : તત્ત્વ અને તંત્ર’ વિષયક પરિસંવાદમાં ચતુર્થ બેઠકના અધ્યક્ષશ્રી ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકસાહેબ, મારા સાથી વક્તા ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલસાહેબ, ભારતીય સંતસાહિત્ય તથા ગુજરાતી સંતસાહિત્યના સંશોધન તથા અભ્યાસના ક્ષેત્રે જેમણે વિવિધ પ્રકારે યોગદાન આપ્યું છે. એવા આદરણીય વિદ્વાનો અને અધ્યાપક ભાઈ-બહેનો તથા વિદ્યાર્થીમિત્રો. આજે ‘પૂર્વ ભારતની સંત પરંપરા’ વિષયે મારે થોડીક પાયાની વાતો કરવી છે.

ભાષા, પ્રદેશ, ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, પોષાક, રીતરિવાજો અને જીવન રીતિઓમાં અસંખ્ય ભિન્નતા હોવા છતાં સમગ્ર ભારત વર્ષની પ્રજામાં ઊંડી તલસ્પર્શી મૂલગત એકતા જોવા મળે છે, અને એ છે ભારતીય સંસ્કૃતિની એકતા.

ગઈ કાલે આપણે ભારતીય સંત પરંપરાઓ વિશે વિદ્વાનોનાં વક્તવ્યો સાંભળ્યાં છે. જેમાં ભારતની ભાવાત્મક અને સાંસ્કૃતિક એકતા ઓખાથી આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીના ભારતની અનેક પાસાંવાળી અને રંગવાળી છતાં શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કહે છે તેમ ભાતીગળ ચૂંદડી જેવી, વિશિષ્ટ ભાત પડતી રહી છે.

ભારતનો ધર્મચિંતન પ્રવાહ, અધ્યાત્મ સાધનાનો પ્રવાહ કાયમને માટે રાજકીય સંઘર્ષો કે સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતાથી મુક્ત રહ્યો છે. જગતના સૌથી પ્રાચીનતમ

સાહિત્ય એવા આપણા ઋગ્વેદમાં એક જ સત્યને કવિઓ અને વિચારકો જુદી જુદી રીતે, જુદી જુદી ભાષામાં અભિવ્યક્ત કરે છે. એના વસ્તુમાં કે ગુણમાં ફેર નથી માત્ર નામ રૂપમાં ફેર છે એમ જે ચિંતન અપાયું છે તે ભારતીય લોકસમાજમાં અને અધ્યાત્મ પરંપરાઓમાં સિદ્ધ થયું છે.

અનેક નદીઓના પ્રવાહ જેમ જુદે જુદે સ્થળે સમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય છે એમ તમામ ભારતીય ભાષાઓના સંત ભક્ત કવિઓનું અંતિમ ગંતવ્યસ્થાન તો શુદ્ધ અધ્યાત્મ છે. પછી એ સગુણ - સાકારનો ઉપાસક હોય, નિર્ગુણ - નિરાકારનો ઉપાસક હોય કે સગુણ-નિરાકાર અથવા તો નિર્ગુણ - સાકારનો સમન્વયવાદી ઉપાસક હોય. રાજકારણ જેને તોડે છે તેને સંત સંસ્કારો તથા સંસ્કૃતિથી સાંધવા મથે છે.

હિમાલયથી સેતુબંધ સુધીના ભારતવર્ષના ધર્મ, દર્શન, વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ - ચિકિત્સા વગેરે વિષયોની ભાષા કેટલાક સૈકાઓ પહેલાં એક જ હતી. એ ભાષા હતી સંસ્કૃત. ભારતવર્ષનું જે શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ સાહિત્ય છે તે સંસ્કૃત ભાષામાં જ રચાયેલું છે. છ હજાર વર્ષથી આ ભાષામાં નિરંતર સાહિત્યનું સર્જન થતું આવ્યું છે.

અંદાજે ઈ.સ. ૧૦૦૦ના સમયના અરસામાં ભારતનો વિવિધ પ્રદેશોમાં ઈન્ડો-આર્યન ભાષામાંથી ઊતરી આવેલી પ્રાદેશિક ભાષાઓનું કલેવર બંધાવા માંડ્યું અને પરિણામે બંગાળી, આસામી, ઓડિયા, મૈથિલી, ભોજપુરી, વ્રજ, કોશલી, પહાડી, રાજસ્થાની, માળવી, ગુજરાતી, મરાઠી, કોંકણી, પંજાબી, સિંધી અને કાશ્મીરી જેવી વિવિધ બોલીઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને ધીરે ધીરે ભાષાનું સ્વરૂપ પામતી ગઈ, પરંતુ એમાં પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય પરંપરાઓનું સાતત્ય અખંડ અને અવિરત જળવાતું રહ્યું. એમણે આ વારસાને જાળવ્યો તો ખરો પણ પોતાની ભાષામાં સવાયો કરી દેખાડ્યો.

તમામ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓના ઉદ્ભવ કાળે ધર્મ અને અધ્યાત્મ, ચિંતન અને સાધના, જ્ઞાન અને ભક્તિ, કર્મ અને યોગ જેવાં તત્ત્વો સાહિત્યના અનેક પ્રકારોમાં વર્ણવાતાં રહ્યાં, જેમાં અધ્યાત્મમાર્ગી સંત ભક્ત કવિઓ દ્વારા પદ-ભજન જેવાં ઊર્મિગીતો અને કથાત્મક આખ્યાનો, મહાકાવ્યો, ગદ્ય-પદ્યાત્મક પુરાકથાઓ, દંતકથાઓ તથા લોકાખ્યાનોનું સર્જન થતું રહ્યું.

ભારતીય ચિંતનધારાના પ્રવાહ મુજબ - હજારો વર્ષથી ભારતમાં થયેલી વેદ ધર્મની સનાતન ધર્મની સ્થાપના, અને એ વૈદિક ચિંતન ધારામાંથી સમયે સમયે જે નવા અંકુરો ફૂટ્યા તે બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયોમાં

વિકસિત થતા રહ્યા.

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ભક્તિ આંદોલનો વિકાસ બે તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરી શકાય. પ્રથમ ચરણમાં દક્ષિણ ભારતમાંથી જેના અંકુર ફૂટ્યા ત્યારથી શરૂ કરીને ૧૩મી શતાબ્દી સુધીનો સમયગાળો આવે. જ્યારે બીજા ચરણમાં ૧૩મી શતાબ્દીથી લઈને ૧૬મી શતાબ્દી સુધીનો સમયગાળો આવે છે. જેના ઉપર સૂફી — ઈસ્લામી એકેશ્વરવાદની છાયા પણ દેખાઈ આવે છે અને સાર્વત્રિક ભક્તિ આંદોલન ભારતની તમામ પ્રાંતોમાં પ્રસરતું રહ્યું.

આઘ શંકરાચાર્યજીના શાંકર અદ્વૈત વેદાન્તની સામે રામાનુજાચાર્ય (વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ), મધ્વાચાર્ય, (દ્વૈત વાદ), વિષ્ણુ સ્વામી (શુદ્ધાદ્વૈત વાદ) અને નિમ્બાર્કાચાર્ય (દ્વિતાદ્વૈત વાદ) એ ચાર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોએ નિર્ગુણ ઉપાસનામાંથી ધીરે ધીરે ક્રમશઃ સગુણ સાકારની ઉપાસનાની કેડીઓ કંડારી.

આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન તેમના ‘બાંગ્લાની સાધના’ પુસ્તકમાં જણાવે છે તેમ ભારતવર્ષના તમામ અધ્યાત્મમાર્ગી સંતો — ભક્તોએ ઉપાસના કરી છે. સત્ની — સત્યની... સત્ય એ જ એમની જીવનસાધના. કબીરસાહેબ ગાતા હોય ‘સાય બરાબર તપ નહીં, જૂઠ બરાબર પાપ, જાકે હિરદે સાય હૈ, તા કે હિરદે આપ.’ તો ભક્ત સાધક દાદુ કહે છે.

‘સૂધા મારગ સાચકા, સાયા હોઈ સો જઈ,
ઝૂઠા કોઈ ના ચલે, દાદુ દિયા દિખાઈ.’

તમામ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય અને એની વિવિધ સાધના ધારાઓમાંથી સંત કબીરસાહેબે સમન્વયની સાધનાનું સર્જન કર્યું, શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવી પ્રેમસાધના, ઈસ્લામ કે સૂફી, જ્ઞાનમાર્ગી, યોગમાર્ગી, ભક્તિમાર્ગી, જૈન, બૌદ્ધ, તંત્ર એમ તમામ પ્રકારની ભક્તિ / સાધના કે સંત સાધનાની સરવાણીઓ આપણને કબીર સાહેબ પછીના વિધ વિધ ભારતીય ભાષાઓના સંત / ભક્ત કવિઓની વાણીમાં જોવા મળે છે.

જૈનોના ‘પાહુડ દોહા’ સર્જક મુનિ રામસિંહે બંગાળમાં (ઈ.સ. ૧૦૦૦ આસપાસ) ગાયેલું ‘એત્યુ સે સુર સરિ જમુના, એત્યુ સે ગંગા સાગરુ, એત્યુ પઆગવના રસિ, એત્યુ સે ચંદ દિવાઅરું. આ દેહમાં જ ગંગા-જમુના, આ દેહમાં જ પ્રયાગ અને વારાણસી અને આ દેહમાં જ છે ચંદ્ર તથા સૂર્ય.

કબીરસાહેબ ત્યાર બાદ ગાતા હોય

યા ઘટ ભીતર સપ્ત સમુંદર, યાહી મેં નદિયા નારા,
યા ઘટ ભીતર કાશી દ્વારકા, યા ઘટ ભીતર ચંદ સૂરા.

પૂર્વ ભારતની સંત પરંપરા

મારે આજે વાત તો પૂર્વ ભારતના સંતસાહિત્યની કરવાની છે. એટલે સૌપ્રથમ પૂર્વ ભારત એ સંજ્ઞા વિશે, ભારતની પૂર્વ દિશામાં આવેલા પ્રદેશો વિશે પ્રાથમિક જાણકારી મેળવવી આવશ્યક છે.

આજના ભારતનો નકશો જોઈએ તો આસામ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર, અરુણાચલ પ્રદેશ, મેઘાલય, ત્રિપુરા, બંગાળ, ઓરિસા, બિહાર, ઝારખંડ, બાંગ્લાદેશ, મિઝોરમ, મલયેશિયા, થાઈલેન્ડ, મ્યાનમાર, લાઓસ, કંબોડિયા વગેરે પ્રદેશો પૂર્વ દિશામાં આવેલા છે. ચીન, મ્યાનમાર, બાંગ્લાદેશ અને ભૂતાન એ ચાર દેશની વચ્ચેનો ભારતીય પ્રદેશ એટલે પૂર્વ ભારત.

ભાષાની દષ્ટિએ પૂર્વ માગધી ભાષામાંથી માગધી અપભ્રંશ અને તેમાંથી બંગાળી, અસમિયા અને ઓડિયા એ ત્રણે ભાષાઓનો વિકાસ થયો છે. આ ત્રણે ભાષાના લોકો પોતપોતાની ભાષાના પ્રાચીનતમ સાહિત્ય તરીકે સિદ્ધ કાન્હપા વગેરે બૌદ્ધ સિદ્ધોના ચયપિદોને ચીધે છે. જેમાં ગુહ્ય સાધનાની અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે. આસામમાં બારાહી, યુટિઆ, મારન અને ભૂયાન જેવી જાતિઓ પહાડી ઈલાકાઓ તથા સપાટ મેદાનમાં વસવાટ કરે છે.

આર્યોના રામાયણ, મહાભારત અને અન્ય પ્રાચીન પુરાણ ગ્રંથોમાં આસામના નિવાસીઓને મ્લેચ્છ, કિરાત કે ચીના તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. આસામમાં આર્ય અને મૌગલ સંસ્કૃતિનું સંમિશ્રણ જોવા મળે છે.

ભારતના ઉત્તર પૂર્વી પ્રદેશો જે મહાભારત કાળમાં પ્રાગ્જયોતિષ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતા. પ્રાગ્જયોતિષ પ્રદેશનું પાટનગર પ્રાગજયોતિષપુર હતું. કામરૂપ પ્રદેશ જે પુરાણોમાં વર્ણવાયો છે અને મધ્યકાળમાં આસામ તરીકે જાણીતો છે તેને પ્રાચીન સમયના ભારત વર્ષમાં સાહિત્યની ભાષામાં લાલ નદી અને બ્લ્યૂ પર્વતોના પ્રદેશ તરીકે લોહિત કે નિલાંચલ તરીકે પણ ઓળખાવાયો છે. બ્રહ્માએ આ પ્રદેશમાં સૌપ્રથમ નક્ષત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, નક્ષત્રોનો પૂર્વ પ્રદેશ અને જયોતિષવિદ્યાના ઉદ્ભવસ્થાન તરીકે પણ આ ધરતીનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે. નવમી સદીના કાલિકાપુરાણ તથા યોગિનીતંત્રમાં પણ પ્રાગ્જયોતિષ શબ્દ મળે છે. લંકાપતિ રાવણે ગૌહત્તિ નજીકના બ્રહ્મપુત્ર નદી પરના પ્રખ્યાત શિવ મંદિરમાં ભગવાન શિવની પૂજા કરેલી અને કામરૂપમાં યજ્ઞ કરેલો.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કુંડિનપુરની રુક્મિણી સાથે વિવાહ કરેલા. તેના પિતા રુક્મિ કૃષ્ણવિરોધી હતા. એ પછી શોણિતપુરના બાણસુરની પુત્રી ઉષા સાથે શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધે વિવાહ કરેલા અને દ્વારકા લાવેલો.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે રાજા ભગદત્ત (કામરૂપનો રાજા) કૌરવ પક્ષે હતો. જ્યારે હિરન્મયાપુર(દીમાપુર)નો ભાણેજ ઘટોત્કચ (ભીમપુત્ર) પાંડવપક્ષે હતો. અર્જુને મણિપુરની રાજકુંવરી ચિત્રાંગદા સાથે વિવાહ કરેલા. અને તેનો પુત્ર બદ્રુવાહને અશ્વમેધ યજ્ઞ સમયે પિતા અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરેલું. કાશ્મીરના રાજા મેઘવાહનને કામરૂપની રાજકન્યા અમૃતપ્રભાએ સ્વયંવરમાં પસંદ કરેલો. આમ કાશ્મીર અને કામરૂપ વચ્ચે રાજદ્વારી સંબંધો બંધાયેલા.

મહાકવિ કાલિદાસે ‘મેઘદૂત’માં આ પ્રદેશની ભૌગોલિક સંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. કામરૂપનો રાજા ભાસ્કર વર્મન સાગર હર્ષવર્ધનનો પ્રિયમિત્ર હતો. તેમણે હર્ષવર્ધનના પ્રયાગ-મહોત્સવમાં હાજરી આપેલી.

પૂર્વોત્તરનાં આઠ રાજ્યો :

અરુણાચલ પ્રદેશ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર, મિઝોરમ, ત્રિપુરા, મેઘાલય, આસામ અને સિક્કિમ તથા પાડોશી દેશ નેપાળમાં કુલ ૧૦૮ જેટલી આદિમ જનજાતિઓ વસે છે. જેમાં આદિ, ખામતી, આપાતાની, મિશ્મી, શેરતુકપેન, મોન્યા, સિંફો, બુગુન, મિરિ વગેરે મુખ્ય છે. જેની અનેક ઉપજાતિઓ થઈ છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જે ત્રણ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે, (૧) પ્રકૃતિપૂજક સૂર્ય-ચન્દ્ર (દોન્યો-પોલો)ની ઉપાસક. જે પરસ્પર મળતી વખતે ‘ન્યાન તોપે દાન્યી પિલ્યો’ (હે સૂર્ય અને ચન્દ્ર ! અમને શક્તિ પ્રદાન કરો.) એમ કહે છે. (૨) બૌદ્ધ ધર્મ સાથે સંકળાયેલી જનજાતિઓ. (૩) અન્ય ધર્મ-પંથ સાથે સંકળાયેલી જનજાતિઓ. ઈસાઈ, મુસ્લિમ વગેરે....

પૂર્વ ભારતની સંત પરંપરાઓ અને સાહિત્યસર્જન :

પૂર્વ ભારતનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં વિવિધ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાયો, સંત પરંપરાઓ, ભક્તિ પરંપરાઓ, ધર્મસ્થાનકો, સંતો, ભક્તો અને તેમના દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. એમાંથી કેટલાક મહત્વના પ્રવાહોનું અવગાહન કરીએ તો —

ભાષાવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી તપાસીએ તો પૂર્વ ભારતનું સંતસાહિત્ય આગ્નેયદેશી અથવા તો આસ્ટ્રોએશિયાટિક ભાષાનું સાહિત્ય છે, જેના બે વિભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. માનખ્મેર તથા મુંડા કે કૌલ ભાષાઓ. જેમાં મુંડા ભાષા કૌલ, શબર અને મુંડા જનજાતિ સાથે સંકળાયેલી ભાષા છે. શબર શબ્દ અતિ પ્રાચીન છે. જેનો પ્રયોગ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં મળે છે, જ્યારે મુંડા શબ્દ પુરાણોમાં અને કૌલ શબ્દ તંત્રગ્રંથોમાં મળે છે.

પૂર્વોત્તર ભારતના સંતસાહિત્યમાં તાંત્રિક વિધિવિધાનો, યોગસાધના,

શ્વાસનિરોધ, આત્મનિગ્રહ, ભીતરી ચક્રો અને નાડીઓની સ્થિતિ, અંતર્મુખ સાધનાનું મહત્વ અને વૈરાગ્ય ઉપદેશ જેવાં તત્ત્વોનું સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ અપાયું છે. નાદ, બિન્દુ, સુરતિ, નિરતિ વગેરે શબ્દાવલી એમાં આવે છે, જે પરિભાષાનો ઉપયોગ પાછળથી ભારતવર્ષના તમામ નાથપંથી યોગીકવિઓ અને નિર્ગુણમાર્ગી સંતકવિઓએ પોતાની સંતવાણી રચનાઓમાં કર્યો છે.

અરુણાચલ પ્રદેશ વિશે શ્રી સાંવરમલ્લ સાંગાનેરિયા દ્વારા પોતાનાં યાત્રાનાં સંસ્મરણો વિશે દિલ્હીના શિલ્પાયન પબ્લિશર્સ મારફત ઈ.સ. ૨૦૦૮માં ‘અપના ક્ષિતિજ અપના સૂરજ’ નામે ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે. આજના અરુણાચલ વિસ્તારને અંગ્રેજોના સમયમાં નેફા વિસ્તાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો. ત્યાંના સોળ જિલ્લાઓનાં નામકરણ વિવિધ નદિઓના નામથી થયાં છે. જેમ કે — લોહિત, દિવાંગ, સિયાંગ, સુવર્ણશિરી, પાયુમપારે, કામેંગ, ચાંગલાંગ વગેરે... આ પ્રદેશનો ૮૫ ટકા ભૂભાગ પર્વતીય વિસ્તાર છે. જ્યાં પ્રાચીન કાળના કુંડિન કે કુંડિલ, વિદર્ભ, ચેદિ વગેરે શિવપૂજા કરનારાં રાજ્યો હતાં.

અસમિયા સંતસાહિત્ય :

આસામ પ્રદેશનું ખરું નામ અસમ છે, જે પ્રદેશ સમ નથી પણ વિષમ છે. તેની પ્રજા પોતાની ભાષાને અસમિયા ભાષા જ કહે છે. અસમિયા ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય કંઠસ્થ પરંપરાનાં લોકગીતોમાં જળવાયું છે. જેમાં વિવિધ ઉત્સવો સમયે નૃત્ય સાથે ગવાતાં બિહુ ગીતો, બિયાનામ એટલે વિવાહગીતો નાચિકોનાં ‘નાવરિયા’ ગીતો, માલિતા (પ્રાચીન રાસડા) જ્યાં મણિકુંવર ગીત, ફુલકુંવર ગીત, ડાકર વચન (મહાપુરુષોનાં વચનો) તથા ભડલી વાક્યો વગેરે આવે છે.

બૌદ્ધ સિદ્ધોનાં ચર્ચા પદો — ‘બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા’ ગ્રંથમાં કામરૂપ નિવાસી સિદ્ધ મીનનાથનું પદ મળે છે — કહન્તિ ગુરુ પરમાર્થર બાટ, કમલ વિકાસિલા કહિલાના જમરા કર્મ કુરંગ સમાધિક પાટ, કમલ મધુ પિબિલિ ધોકેના ભમરા.

વજ્રયાની સિદ્ધોનું લીલાસ્થળ ભારતનો પૂર્વભાગ હતું. પટણાની નાલંદા તથા ભાગલપુરની વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠો તેમનાં ઠાણાં હતી. ચોરાશી બૌદ્ધ સિદ્ધોમાં સરહપા, સબરપા, ભુસૂકપા, દારિકપા, કમરિપા, ધામપા, કણહપ્પા જેવા સિદ્ધો પૂર્વી ભારત સાથે જ સંકળાયેલા છે, જ્યારે ગોરખનાથે પોતાના નાથપંથનો પ્રચાર-પ્રસાર ભારતના પશ્ચિમ ભાગો રાજપૂતાના, પંજાબ, સિંધ અને ગુજરાતમાં કર્યો. ‘બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા’ ગ્રંથમાં કાન્હપ્પા, સરહપા જેવા સિદ્ધોની સાંઘ્ય ભાષામાં ગવાયેલી વાણી છે.

બૌદ્ધ સિદ્ધોમાં સહુથી પ્રાચીન એવા વિ.સં. ૬૯૦માં થયેલા સંતકવિ સરહપાદ કે સરોજવજ્રે ગાયું છે :

પંડિત સમલ સત્ત બકખાણઈ
દેહઈ બુદ્ધ બસંત ન જાણઈ
અમણમગમણ ણ તેન બિખંડિઅ
તો વિ લિણજજ ભણઈ હઉં પંડિઅ.

(આ ઘટ-શરીરમાં જ બુદ્ધ છે તેને જાણતો નથી, આવાગમનને ખંડિત કર્યું નથી, સત્યને જાણ્યા વિના તેના ગુણગાન ગાય છે, છતાં તે નિર્લજજ કહે છે કે હું પંડિત છું.)

અસમિયા સાહિત્ય લિખિત સ્વરૂપમાં તેરમી સદીના કવિ હેમ સરસ્વતીના ‘પ્રહલાદ ચરિત્ર’થી શરૂ થયેલું માનવામાં આવે છે. એ સમયના બીજા કવિ હરિહર વિપ્ર ‘બબ્રુવાહનર યુદ્ધ’ તથા ‘લવકુશર યુદ્ધ’ જેવાં આખ્યાનો આપે છે. આ યુગનો સૌથી મોટો કવિ માધવ કંદલિ છે. જેણે રામયણનું અસમિયા ભાષામાં રૂપાંતર કર્યું છે. તો દુર્ગરામ કાયસ્થ ‘ગીતિ રામાયણ’માં ૫૮ જેટલાં પદોમાં રામકથા આપે છે.

સર્પ પૂજા અને સર્પદેવતાની આરાધના વ્યક્ત કરતાં મનસા દેવીનાં કાવ્યો અને અનેક કથાઓ અસમિયા ભાષામાં મળે છે. કારણ કે આ પ્રદેશ મૂળમાં અનાર્ય ગણાતી નાગ જાતિનો પ્રદેશ છે.

શંકરદેવ (ઈ.સ. ૧૪૪૯-૧૫૬૯)

અસમિયા સાહિત્યના અતિ મહત્વના કવિ સર્જક તે મહાપુરુષ શંકરદેવ. જે પંદરમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા. તેઓ સંગીતકાર, કવિ, ચિત્રકાર, નાટ્યકાર, તત્ત્વજ્ઞાની અને સમાજસુધારક હતા. ઈ.સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૨૦ના સમયગાળા દરમિયાન રચાયેલ અસમિયા સાહિત્યને વૈષ્ણવકાળનું કે શંકરયુગનું સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે.

શંકરદેવના જન્મ સમયે અસમ શાક્ત અને તાંત્રિક ઉપાસનાનું કેન્દ્ર હતું. શંકરદેવે તે સમયે પ્રચલિત શાક્તમત, પંચમકારની સાધના, પશુબલિ, નરબલિ, જાદુવિદ્યા, મંત્ર તંત્રનો વિરોધ કરીને શ્રીમદ્ ભાગવત આધારિત વૈષ્ણવ ધર્મનો પુરસ્કાર કરેલો. એમની વિચારધારાને ‘મહાપુરુષિયા ધર્મ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. શંકરદેવ અને એમના પટ્ટશિષ્ય માધવદેવે અનેક ગીતો, નાટક, પદ્યવાર્તાઓ અને સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં રચનાઓ આપી જેમાં શંકરદેવનાં ‘કીર્તન ઘોષા’ ગ્રંથ ઉપરાંત ત્રીસેક રચનાઓ તથા માધવ દેવનો ‘નામ ઘોષા’ ગ્રંથ મુખ્ય છે.

શંકરદેવ પછીના અસમિયા સાહિત્યમાં આજ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવત આધારિત વૈષ્ણવ ધર્મનો પુરસ્કાર થતો રહ્યો છે. આસામના શંકરદેવનો ‘મહાપુરુષિયા મત’ વૈષ્ણવ ભક્તિ ધારા સાથે સંકળાયેલો હોવા છતાં સામાજિક દૃષ્ટિએ અતિ ઉદાર છે. તમામ જાતિ-વર્ણના લોકો તેમના શિષ્યો હતા. વળી દેવ-દેવીની પૂજા. મંદિર-મૂર્તિ ઉપાસના, પ્રસાદ - ભોજન વગેરે મિથ્યાચારોનો વિરોધ એમણે કરેલો. એ પરંપરામાં બ્રાહ્મણોએ પણ દલિત સંતો પાસેથી દીક્ષા લીધેલી.

બંગાળી સંત સાહિત્ય :

ભારતીય સંતસાહિત્યને આદિસંતકવિ કબીરસાહેબે, કવિવર રવીન્દ્રનાથે, આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને તથા ગુજરાતના મરમી કવિશ્રી મકરન્દ દવેએ ‘બહુતન્ત્રી વીણાના ઝંકાર’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ક્ષિતિબાબુની ‘બાંગલેર સાધના’ પુસ્તિકામાં બંગાળની વિવિધ સંત-પરંપરાઓ વિશે ઊંડાણથી અભ્યાસ અપાયો છે.

બંગાળ એ ભારતના કિનારે આવેલો પ્રદેશ છે. બંગ કે વંગ જાતિમાંથી પ્રદેશવાચક ‘બંગ’ નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે. બંગ જાતિ કે શબ્દનો સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ ઐતરેય ઉપનિષદમાંથી મળે છે. ભ્રમણશીલ એવી બંગ જાતિ ઉપરાંત બંગાળમાં જૂના સમયમાં રાઠ તથા સુક્ષમ નામની જાતિઓ પણ વસતી. સંભવતઃ આ ત્રણે જાતિઓ આર્યેતર હતી. એ પછી ચીની-તિબેટી પરિવારના લોકો વસ્યા, અને ત્યાર બાદ આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રવેશ બંગાળમાં થયો. ખુંડ, વરેન્દ્રભૂમિ અને ગૌડ પ્રદેશ તરીકે પણ બંગાળને ઓળખાવવામાં આવતું.

અક્ષયકુમાર દત્તે બંગાળી ભાષામાં ‘ભારતવર્ષીય ઉપાસક સંપ્રદાય’ નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં બંગાળમાં પ્રવર્તમાન કેટલીયે સંત પરંપરાઓ અને સંપ્રદાયોનો પરિચય અપાયો છે. જેમાં દરવેશી મત, સાંઈ સંપ્રદાય, ખુશી વિશ્વાસી, ચૈતન્ય મત, કર્તા ભજા સંપ્રદાય, આઉલ રામ વલ્લભ સંપ્રદાય, સાહેબધની સંપ્રદાય, બલરામી સંપ્રદાય, નેડા સંપ્રદાય, સરજિયા મત, જગમોહની સંપ્રદાય, ઉપાસક સંપ્રદાય વગેરેની વાણીનો અભ્યાસ મળે છે.

પ્રાચીન બંગાળી સાહિત્યને કાવ્ય સ્વરૂપની રીતે ત્રણ ધારાઓમાં વહેંચવામાં આવે છે. પદાવલિ અથવા ગેય ઊર્મિકાવ્યો, પાંચાલી અથવા ગેય આખ્યાનકાવ્યો અને પાઠ કાવ્ય.

વિષયની રીતે રામાયણ — મહાભારતના આધારે લખાયેલી પૌરાણિક સાહિત્ય, વૈષ્ણવ સાહિત્ય અને દેવ-દેવીઓનું માહાત્મ્ય ગાતાં મંગલ કાવ્યો એમ ત્રણ વિભાગ થઈ શકે. પ્રાચીન બંગાળી સાહિત્યના મહત્વપૂર્ણ સર્જકો તરીકે ચંડીદાસ નામધારી બે કવિઓ — બંડુ ચંડીદાસ અને વૈષ્ણવ પદ કર્તા ચંડીદાસ એમ

બે નામ મળે છે. એ સિવાય માલાધર બસુ, કાશીરામ, કૃત્તિવાસ, વિપ્રદાસ, (કેતકાદાસ) ક્ષેમાનંદ, વિજયગુપ્ત, કંકણચંડી (મુકુન્દરાય ચક્રવર્તી) તથા ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવના ભક્તિભાવની અસર નીચે વિદ્યાપતિ, જ્ઞાનદાસ, ગોવિંદદાસ, કવિ વલ્લભ, જેવા વૈષ્ણવ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ગાયક કવિઓ ઉપરાંત શક્તિ ઉપાસક / કાલિ ઉપાસક શાક્ત કવિઓમાં રામપ્રસાદ સેન મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત અઢારમી સદીના કવિ ભારત ચન્દ્રનું ગદ્ય - પદ્ય સાહિત્ય મધ્યકાલીન બંગાળી સાહિત્યની સમૃદ્ધ પરંપરા જાળવી રાખે છે.

બંગાળી ભાષામાં રામ પ્રસાદ, દીવાન રામલોચન અને કમલાકાંતના શાક્ત ગાનો ગવાય છે. એને માલસી, આગમની અને વિજયા કહેવામાં આવે છે. બંગાળના બ્રહ્માનંદ અને પુરણાનંદે આસામ તથા મણિપુરમાં તંત્રશાસ્ત્રનો પ્રચાર કરેલો.

બંગાળનો એક વિશિષ્ટ લોક સંપ્રદાય બાઉલ છે. પોતાની આત્મસાધના અને અધ્યાત્મની દુનિયામાં મસ્ત રહેનારા આ સંતકવિઓએ દિવ્યપ્રેમનું ગાન કર્યું છે. બાઉલ એટલે બાંવરો, પાગલ - સમાજનાં કે સંસ્કૃતિનાં, ધર્મનાં કે સાધના પરંપરાનાં કોઈ જ બંધનોને સ્વીકાર્યા વિના અભેદ દર્શનથી તેઓ માત્ર શરીરની / દેહની જ પ્રતિષ્ઠા કરીને પોતાનાં ગાન ગાય છે. ગાવું અને નાચવું એ તેમની સાધનાનું પ્રમુખ અંગ છે. બાઉલગીતોની કોઈ લિખિત પરંપરા મળતી નથી પરંતુ કંઠસ્થ પરંપરાએ આ ગીતો જળવાતાં રહ્યાં છે. આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન તથા કવિવર રવિન્દ્રનાથે લાલન ફકીર તથા અન્ય કેટલાક બાઉલ કવિઓનાં બાઉલગાનો એકત્રિત કરેલાં છે. ક્ષિતિબાબુ કહે છે તેમ, દ્વૈત-અદ્વૈત, સાકાર-નિરાકાર, સગુણ-નિર્ગુણ વગેરેની માથાકૂટ બાઉલો કરતા નથી. બંગાળના બાઉલોમાં હિન્દુ-મુસલમાનનો ભેદ નથી. હિન્દુનો શિષ્ય મુસ્લિમ બને અને મુસ્લિમ ગુરુનો શિષ્ય હિન્દુ પણ હોય. એમાંથી જ દરવેશ, સાંઈ, કર્તા ભજા અને આઉલ વગેરે સંપ્રદાયોના બે પ્રકારની બાઉલો પૂંથ્યા - પોથીવાળા અને તથ્યા - તથ્યાવાળા બંગાળમાં જોવા મળે છે.

બંગાળમાં આદિનાથ, મીનનાથ, ગોરખ, મૈનાવતી, ગોપીચંદ, પ્રભૃતિ વગેરેની વાણી આજે પણ ગવાય છે.

પૂર્વ ભારતના તમામ પ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત વિવિધ પંથ - સંપ્રદાયો :

ઉત્તર પૂર્વ ભારતના બંગાળ તથા ઓરિસા વગેરે પ્રદેશોમાં ‘નિરંજન પંથ’ નામે પ્રાચીન યોગસાધના મૂલક અધ્યાત્મ સાધના પરંપરા પ્રચલિત હતી, જેનો પ્રભાવ આજે પણ છે. અને મધ્ય ભારત સુધી છેક પંજાબ, રાજસ્થાન, કચ્છ,

સિંધ સુધી ‘નિરંજન પંથ’ના અનુયાયીઓ જોવા મળે છે.

નિરંજન પંથ, મહિમા પંથ, મુકુન્દ દેવ સ્થાપિત કુંભી પટિયા મત વગેરે પરંપરાઓ મૂર્તિ, મંદિર, બ્રાહ્મણોના વિરોધી હોઈ કોઈ પણ જાતિ-જ્ઞાતિની શ્રેષ્ઠતાને સ્વીકારતા નથી. માત્ર જ્ઞાન-સાધનાને શ્રેષ્ઠ ગણે છે. અને કોઈ પણ જ્ઞાતિનો ગુરુ કોઈ પણ જ્ઞાતિના શિષ્યને દીક્ષા આપે છે. એ સિવાય ખુશી વિશ્વાસી, સાહેબધની, રામ વલ્લભી, જગમોહની, બલરામી, ન્યાડા, સહજ, અઉવ, સાંઈ, સંયોગી, જદપતિયા, કર્તાભજા વગેરે દળો - પંથોમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ કે જાતિ/પાંતિના ભેદ વિના દરેકને સમાન ભક્તિ સાધનાના અધિકારો અપાય છે.

ઓરિસાનું સંતસાહિત્ય :

પ્રાચીન સમયમાં કલિંગ અને ઉત્કલ નામે ઓળખાતા પ્રદેશને ઓરિસા કે ઓરિસા તરીકે આજે આપણે જાણીએ છીએ. એક સમયે આ પ્રદેશમાં ઓડ્ર જાતિનું આધિપત્ય હતું. ઓરિસા ભગવાન જગન્નાથની ભૂમિ છે. જગન્નાથ મૂળે તો શબર નામની આદિવાસી પ્રજાના દેવતા ગણાય છે પણ ધીરે ધીરે જૈન, બૌદ્ધ, તાંત્રિકો અને વૈષ્ણવોએ તેને અપનાવી લીધા. આર્ય અને દ્રવિડ સંસ્કૃતિનો સંગમ આ પ્રદેશમાં થયો છે અને શાબરી વિદ્યાનો પ્રચાર પ્રસાર આ ભૂમિમાંથી સમગ્ર ભારતવર્ષમાં થયો છે. ઓરિસા પ્રદેશની ચારે દિશાએ હિન્દી, બંગાળી અને તેલુગુ ભાષાઓ બોલાય છે. ઓડિયા ભાષા પણ બંગાળીની જેમ પૂર્વ અપભ્રંશમાંથી ઊતરી આવી છે.

ઓડિયા ભાષા-સાહિત્યના આદિકવિનું નામ છે સારળાદાસ. તેઓ સારળાદેવીના ભક્ત હતા તેથી પોતાનું નામ સારળાદાસ રાખેલું. તેમણે ઓડિયા ભાષામાં રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતના ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. એ પછી માર્કંડેય કેશવ નામના કવિએ ‘કોઈલિ’ પ્રકારનાં કાવ્યો લખ્યાં. સંસ્કૃત દૂતકાવ્યોની જેમ કોયલને મુખ્ય પાત્ર બનાવીને ‘કેશવ કોઈઈ’ ગ્રંથ દ્વારા ઓડિયા ભાષામાં તેમણે કોયલકાવ્યોની પરંપરા શરૂ કરી જે આજ સુધી ચાલુ રહી છે. એમાં જગન્નાથદાસનું શ્રીમદ્ ભાગવતનું અર્થઘટન આપતી ગ્રંથરચના ‘અર્થકોઈલિ’ મુખ્ય છે. એ સિવાય બલરામદાસ, જગન્નાથદાસ, અનંતદાસ, યશોવંતદાસ અને અચ્યુતાનંદદાસ જેવા પાંચ સખા સંત-ભક્ત કવિઓ ઉપરાંત રાધાકૃષ્ણના પ્રેમસંબંધને વર્ણવતાં કાવ્યો લખનાર વૈષ્ણવ કવિ રામાનંદરાવ તથા અલખધર્મની દીક્ષા લઈને નિર્ગુણ ઉપાસના કરનારા આદિવાસી સૂરદાસ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ભીમ ભોઈની રચનાઓ આજે પણ ભજનમંડળીઓમાં ગવાય છે. તો કવિ ઉપેન્દ્રભંજ દ્વારા ‘બૈદેહીશવિલાસ’ નામનો રામાયણ આધારિત ગ્રંથ પણ ગવાય છે.

સંતાલી ભાષાનું સંતસાહિત્ય :

ભારતની પ્રાચીન ભાષાઓમાંની એક ભાષા તે સંતાલી ભાષા. એના સાહિત્યના બે વિભાગો વિદ્વાનો દ્વારા પાડવામાં આવ્યા છે. એક શિષ્ટ સાહિત્ય અને બીજું લોકકંઠે મૌખિક રીતે સચવાયેલું લોકસાહિત્ય. જે છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી બાંગલા, રોમન, ઓડિયા અને દેવનાગરી લિપિમાં લિપિબદ્ધ થતું રહ્યું છે. એમાં ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક વિષયો પર આલેખન થયેલું જોવા મળે છે.

મણિપુર રાજ્યનું સંતસાહિત્ય :

મણિપુર ભારતના સુદુર ઉત્તરપૂર્વમાં વસેલું એક નાનકડું રાજ્ય છે. જે ઈ.સ. ૧૮૮૧ પહેલાં એક સ્વતંત્ર રાજા દ્વારા શાસિત દેશ હતો પણ એ પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભળ્યું અને ઈ.સ. ૧૯૪૭ થી ભારતીય ગણરાજ્યનું એક રાજ્ય બન્યું.

મણિપુરી ભાષા તિબેટો-બર્મન ભાષા પરિવારની એક સમૃદ્ધ ભાષા છે. જે બહુસંખ્યક મૈતે જનજાતિની માતૃભાષા છે. એમની પોતાની મૈતે લિપિ છે પણ અત્યારે બહુધા બાંગલા લિપિમાં તેનું સાહિત્ય પ્રકાશિત થાય છે. પ્રાચીન મણિપુરી સાહિત્ય શાસ્ત્રો-પુરાણો આધારિત ધાર્મિક ગીતો તથા કથાઓ અને ધાર્મિક વિશ્વાસો પર આધારિત છે. જ્યારે મધ્યકાલીન મણિપુરી સાહિત્ય હિન્દુ-ધર્મની વિવિધ સંત-પરંપરાઓ તથા ભક્તિસાધનાથી પ્રભાવિત છે. જેમાં કવિ કમલ, ચાઓબા, અડાહલ જેવા સર્જકો મુખ્ય છે.

નેપાળી તથા બોડો જાતિનું સંતસાહિત્ય :

નેપાળી ભાષા ભારતના ગોરખા સમાજની ભાષા હોવાને કારણે ભારતની સંવૈધાનિક માન્યતા પ્રાપ્ત એક આધુનિક ભારતીય ભાષા છે. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીનાં વિવિધ રાજ્યોમાં વસતા ગોરખા-ગુરખાઓ દ્વારા બોલાતી ગોરખા ભાષામાં પણ જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ અને ઉપદેશનાં તત્ત્વો ધરાવતી કંઠસ્થ પરંપરાની સંતવાણી ગવાય છે. જ્યારે બોડો જનજાતિનું સાહિત્ય બોડો ભાષામાં મૌખિક પરંપરામાં અને છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી લિખિત રૂપમાં દેવનાગરી લિપિમાં પ્રકાશિત થતું રહ્યું છે.

અત્યારે સમયનો અભાવ હોઈ પૂર્વ ભારતના વિવિધ પ્રદેશોના સંતસાહિત્યની માત્ર આછેરી રૂપરેખા જ અહીં પ્રસ્તુત કરી છે, રચનાઓના ઉદાહરણ કે દરેક સર્જકનો પરિચય નથી આપી શકાયો તો ક્ષમાયાચના સાથે મારી વાણીને વિરામ આપું છું. ધન્યવાદ....

**સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના
નિષ્કુળાનંદ સ્વામીની રચનામાં ગુરુભક્તિ**

ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા

રાગ અને ત્યાગ વચ્ચે જોલાં ખાતા વિશ્વમાં માત્ર સ્વામી સહજાનંદનો રાગ અને જગતનાં સર્વ સુખસંપત્તિ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય કેળવેલ એક સંતપુરુષ થઈ ગયા જેમનું નામ નિષ્કુળાનંદ સ્વામી (પૂર્વાશ્રમનું નામ લાલજી) હતું. “આ લાલજીનો જન્મ જામનગર પાસે શેખપાટ ગામે સંવત ૧૮૨૨માં વસંતપંચમીના શુભ દિવસે પિતા રામભાઈ સુથાર તથા માતા અમૃતબાને ત્યાં થયેલો.”^૧ આ કુટુંબ કારીગર અને ખાનદાન હતું. ઘર સાધારણ હતું, પણ સંસ્કારથી નીતરતું હતું એટલે છીપમાં મોતી જન્મે એ સ્વાભાવિક છે. પિતા રામભાઈ ગુર્જર સુતાર હતા અને રામાનંદ સ્વામીના ભક્ત હતા. એમને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો હતો. તેનું નામ કૃષ્ણના વહાલસોયા નામ ‘લાલજી’ જેવું ‘લાલજી’ રાખવામાં આવ્યું. લાલજી મોટો થતાં પિતાની કોઢ(દુકાન)માં સુતારી કરવા લાગે છે ને કારીગર તરીકે પંકાય છે અને રામનું રટણ પણ કરે છે. આ લાલજીના હાથમાં સમય જતાં માળા અને જોળી હશે એ કોને ખબર હતી ? તેમની કારીગરીથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો શોભતાં હશે એવા ભાવિના ભીતરના ભદ્ર કોણ ખોલી શક્યું હતું ? સુતારીકામ કરતાં આ પરિવાર પાસે દસ-બાર ભેંસો, ગાડું-બળદ અને ઘોડી પણ હતાં. આવા સમૃદ્ધ ઘરમાં મોટા થતા લાલજીને પિતાએ યોગ્ય વય થતાં કુંકુબાઈ સાથે પરણાવી

દીધા અને ત્યાર પછી લાલજીને ઘરે સંવત ૧૮૫૬માં પ્રથમ અને સંવત ૧૮૫૮માં બીજા પુત્રનો જન્મ થયો. તેમનાં નામ અનુક્રમે માધવજી અને કાનજી રાખ્યાં, પરંતુ પૂર્વજન્મના કોઈક કર્મે યુવાન લાલજીમાં વૈરાગ્યનાં લક્ષણો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. કામમાંથી નવરાશ મળતી ત્યારે પ્રભુસ્મરણમાં મન પરોવતા. રાત્રે શેખપાટથી દૂર એક મહાદેવના મંદિરે જતા. ત્યાં મૂળજી શર્મા (પાછળથી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા) પણ આવતા. બન્ને આખી રાત ભગવદ્ સ્વરૂપોનું સ્મરણ કરતા અને મળસ્કે પોતપોતાના ઘરે જઈ કામે વળગી જતા. લાલજીનું કુટુંબ સ્નેહભીનું હતું. આવા વાતાવરણમાં લાલજીના યુવાન હૈયામાં લાકડું ઘડતાં ઘડતાં વૈરાગ્યનું ઘડતર પણ થતું જતું હતું. તેની ગણના એક ડાહ્યા અને જ્ઞાની માણસ તરીકે થવા લાગી હતી. આમ છતાં લાલજીનું મન કોઈ વાતે સંસારમાં માનતું ન હતું.

લાલજીને બધું જ ત્યાગીને વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની લગની લાગી હતી. ત્યારે તેઓ વિચારતા કે જો હું મારી ત્યાગભાવનાને વૈરાગ્યનો પાકો રંગ નહિ ચઢાવું તો ‘બાવાના બેય બગડશે; નહિ રહું સુતાર કે નહિ બનું સાધુ. અંતે લાંબા મનોમંથન બાદ તેમણે વૈરાગી બની પરમતત્ત્વને પામવાની મનમાં ગાંઠ બાંધી. આ માટે તેઓ વૈરાગ્યવાન સાધુની શોધમાં લાગ્યા. એ સમયે રામાનંદ સ્વામી એના શિષ્યમંડળ સાથે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ફરી જનતાને ઉપદેશ આપતા હતા. એક દિવસ લાલજી અને મૂળજી શર્મા (ગુણાતીતાનંદસ્વામી) એમનાં દર્શને ગયા. ત્યારે રામાનંદસ્વામીએ બન્નેની સાત્ત્વિક ભાવના જોઈ એમને ગુરુમંત્ર આપી વૈષ્ણવી કંઠી બાંધી. લાલજીએ સ્વામીને તેમની સેવામાં રાખવાની વિનંતી કરી, પણ સ્વામીએ કહ્યું ધીરજ રાખો, સમય આવ્યે બોલાવી લઈશું. એમ કહી ઘરે પાછા વાળ્યા. ત્યાર બાદ રામાનંદ સ્વામીના સ્વધામગમન બાદ લાલજી ભક્તના આમંત્રણથી સહજાનંદ સ્વામી સંવત ૧૮૬૦ના વસંતપંચમીના શુભ દિવસે શેખપાટ લાલજી ભક્તના ઘરે પધારી ત્યાં વસંત મહોત્સવ ઊજવ્યો. ત્યાંથી સહજાનંદ સ્વામીને કચ્છ તરફ જવું હતું, પણ કચ્છનો રસ્તો તેમનાથી અજાણ્યો હતો એટલે તેને ભોમિયાની જરૂર હતી, એ માટે લાલજી ભક્ત પોતે જ તેના ભોમિયા તરીકે જોડાયા છે. આ પ્રવાસ દરમિયાન સહજાનંદ સ્વામી લાલજી ભક્તની વારંવાર કસોટી કરે છે, પણ વૈરાગ્યને વરેલા લાલજી ભક્ત ચલિત થયા નહિ. અણધાર્યું કરાવે અને અણચિંતવું આપે એ જ દિવ્યપુરુષ કહેવાય. આખરે આ ભક્તની મુમુક્ષતાની કસોટીથી પ્રસન્ન થઈ સહજાનંદ સ્વામીએ એમની મૂઢ અને ચોટલી કાતરી નાખી, જૂનાં લૂગડાં ઉતારાવી કૌપીન અને અલફી ધારણ કરાવી માથે ટોપી પહેરાવી તેનું રૂપ બદલાવ્યું. એમ કહેવાય છે કે “સંવત ૧૮૬૦ના માઘ સુદી

પંચમીએ શેખપાટમાં વસંતોત્સવ કરી સહજાનંદ સ્વામી અધોઈ પધાર્યા હતા અને ત્યાં જ કસોટીમાંથી પાર ઊતરેલા લાલજીને દીક્ષા આપી હતી. તેથી લાલજીનો દીક્ષાજન્મ પણ આ જ માસમાં છે એ નિશ્ચિત છે” લાલજીનું રૂપ બદલાયું. હવે નામ પણ બદલવું જોઈએ એટલે સહજાનંદ સ્વામીએ તેમનું નામ નિષ્કુળાનંદ સ્વામી પાડ્યું. ઘરે કોઈને કહેણ પણ મોકલ્યા વિના લાલજી કુળ ત્યજી નિષ્કુળ થયા. એમની કસોટી હજી અધૂરી હોય તેમ સહજાનંદ સ્વામીએ એમને એમના સસરાને ત્યાં જ જોળી લઈ ભિક્ષા માગવા મોકલ્યા, નિષ્કુળાનંદ સ્વામી એ પણ કરે છે. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીનો સાધુપણનો અલૌકિક આનંદ આ સંપ્રદાયના સાધકોને સદાકાળ પ્રેરણા આપતો રહેશે. લાલજીએ આમ અંતરિયાળ ભેખ ધરી લીધો. બધું જ ત્યાગીને સહજાનંદ સ્વામીની સેવામાં લાગી ગયા. થોડો સમય તેમનાં સગાં-સંબંધીઓએ નિષ્કુળાનંદને ભેખ છોડાવી પુનઃસંસારમાં ખેંચવાના પ્રયાસ કર્યા, પણ તેઓ સફળ ન થયા. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી સહજાનંદ સ્વામીથી ૧૫ વર્ષ મોટા હતા, છતાં તેમણે પોતાના જીવનકાળ સુધી દીક્ષાગુરુ સહજાનંદ સ્વામીની પરમેશ્વર રૂપે આરાધના કરી અને સહજાનંદ સ્વામીના અક્ષરધામગમન પછી પણ અઢાર વર્ષ સુધી તેમના જીવનસંદેશનો પોતાની વાણી અને વ્યવહાર દ્વારા પ્રચાર કર્યો. આયુષ્યના છેલ્લા સમયમાં તેઓ બીમાર પડ્યા. અંતે ૪૧ વર્ષ સુધી સંસારી અને ૪૧ વર્ષ સુધી વૈરાગીનું ભર્યુંભર્યું ૮૨ વર્ષનું જીવન જીવી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ સંવત ૧૮૦૪માં ધોલેરામાં દેહત્યાગ કર્યો.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં અષ્ટનંદ કવિઓમાં સ્થાન પામેલા વૈરાગ્યમૂર્તિ કવિ નિષ્કુળાનંદ સ્વામીનાં સઘળાં સર્જનમાં શંકરાચાર્યના જગતમિથ્યાના માયાવાદનું જાણે આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પડે છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ઈશ્વરની ઉપાસનાના ત્રણ રાજમાર્ગો છે, તે ત્રણેયની સાચી સમજ તેમણે પદો, ભજનો, ધોળ અને અન્ય કૃતિઓમાં વૈવિધ્યસભર રીતે આપી છે. નિષ્કુળાનંદની ભક્તિકવિતા માત્ર તેના સંપ્રદાયમાં જ નહિ, પણ સમગ્ર ગુજરાતી ભક્તકવિતાની પરંપરામાં નોંધપાત્ર સ્થાન મેળવે તેવી સબળ અને સમર્થ છે. જગતની માયાજાળમાં સપડાયેલા અને સંકુચિતતાનો ભોગ બનેલા માનવમનમાં ધાર્મિકતાની સાચી તેજરેખા પ્રગટાવવા મથતી તેમની કવિતા સાત્ત્વિકતાની દીવડીની જેમ પ્રકાશે છે. તીવ્ર વૈરાગ્યભાવનું પ્રગટીકરણ એ જ જાણે કે તેમની કવિતા છે. તે મનુષ્યને સન્માર્ગે ચઢાવી સત્યધર્મનો પરિચય કરાવી જાય છે. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીનો વૈરાગ્યભાવ અને પ્રભુપ્રીતિ પવિત્ર અને કલાત્મક વાણીના માધ્યમથી વ્યક્ત થાય છે. તેમની કાવ્યબાની વારેવારે વાંચવી, વિચારવી અને આચારમાં ઉતારવી ગમે એવી છે. આ કવિએ અપાની જેમ અવરને તેમ જ સત્સંગીઓને પણ ઠીક સપાટામાં લીધા છે. આડંબર-દંભ પર

તેમનાં અરુચિ અને આકોશ ઘણાં પદોમાં પ્રગટે છે.

નિષ્કુળાનંદ સ્વામીની કૃતિઓ :

(૧) નિષ્કુળાનંદ સ્વામીનાં પદો	(૧૪) અવતારચિંતામણિ
(૨) યમદંડ	(૧૫) ધીરજાખ્યાન
(૩) મનગંજન	(૧૬) લગ્નશુકનાવલિ
(૪) સ્નેહગીતા	(૧૭) સારસિદ્ધિ
(૫) અરજ વિનય	(૧૮) હૃદયપ્રકાશ
(૬) ભક્તચિંતામણિ	(૧૯) હરિભળગીતા
(૭) ગુણપ્રાહક	(૨૦) પુષ્પચિંતામણિ
(૮) હરિવિચરણ	(૨૧) ચિહ્નચિંતામણિ
(૯) વચનવિધિ	(૨૨) વૃત્તિવિવાહ
(૧૦) કલ્યાણ નિર્ણય	(૨૩) શિક્ષાપત્રી ભાષા
(૧૧) ચોસઠ પદી	(૨૪) વ્રેહના બાર મહિના
(૧૨) પુરુષોત્તમ પ્રકાશ	(૨૫) ભક્તિનિધિ
(૧૩) હરિસ્મૃતિ	

ભારતવર્ષના સ્વધર્મો અને સંપ્રદાયો ‘ગુરુમુખી’ અને ગુરુને જ પરમદેવ માનવાવાળા છે. આપણે ત્યાં પરમતત્ત્વ કે પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ગુરુગમ્ય છે એમ સામાન્યતઃ સ્વીકારાયું છે. જેણે એ તત્ત્વ કે પદ પામ્યું છે - અનુભવ્યું છે તે બીજાને પ્રાપ્ત કરાવી શકે-કરવામાં મદદ કરી શકે એ સદ્ગુરુ છે. આવા પરમપદની પ્રાપ્તિમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવી શકે એ આપણી ગુરુપરંપરા છે. એ રીતે આપણા બધા સંપ્રદાય એ ગુરુ સંપ્રદાય છે. આમ તો હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે આખું જગત ઈશ્વરે સર્જેલું છે, અણુ અણુ પ્રભુપ્રેરિત છે, પણ જે સ્થાનકમાં એનું સારામાં સારું દર્શન થાય એ સ્થાનક ગુરુમૂર્તિ છે. જગતમાં સૌથી વિકસિત પ્રાણી મનુષ્ય છે એ ખરું હોય કે ન હોય, પણ મનુષ્યમાં વિકાસને શિખરે પહોંચેલો પુરુષ ગુરુ જ હોઈ શકે, આ રીતે ઈશ્વરભક્તિ માટે ગુરુ એ પરમ દૈવત છે એટલે જ આપણે ત્યાં સર્વ ધર્મો અને સંપ્રદાયોમાં ગુરુમહિમા ખૂબ જ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવથી સ્વીકારાયો છે અને એટલે જ ગુરુમહિમા વ્યક્ત કરતાં પદો-ભજનો-કૃતિઓ પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં સર્જ્યાં છે. જૈનકવિઓ, કબીરપંથી કવિઓ, નાથપંથ, મહાપંથના સંતો, પરબ પરંપરાના સંતો, ગંગાસતી, તોરલદે અને અન્ય સંતકવિઓનાં સર્જનોમાં ગુરુમહિમા ભાવપૂર્વક ગવાયો છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પણ આ રીતે મૂળ તો ગુરુ-સંપ્રદાય જ છે, પણ

કિશોરલાલ મશરૂવાળા નોંધે છે કે -

“પ્રત્યેક ગુરુ સંપ્રદાયમાં જે રીતે આદિગુરુ કે ભૂતકાળના અવતારોને અથવા બીજા દેવને ઈષ્ટ તરીકે સ્વીકારેલા જોવામાં આવે છે એમ જ ઈષ્ટદેવનો સંપ્રદાય બન્યો ત્યારથી દીક્ષાગુરુ હોવા છતાં, સહજાનંદ સ્વામીને જ સત્સંગીઓએ-સાધુઓએ ઈષ્ટદેવ સ્વીકાર્યા.”

(સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય- પૃ. ૧૦, કિશોરલાલ મશરૂવાળા)

આ સંપ્રદાયના નિષ્કુળાનંદ, બ્રહ્માનંદ, નિત્યાનંદ, પ્રેમાનંદ, દેવાનંદ આદિ નંદસંતોને સહજાનંદ સ્વામીએ દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્યમંડળમાં સ્થાન આપેલું, પણ આ સંતોએ સહજાનંદ સ્વામીને પોતાના દીક્ષાગુરુ હોવા છતાં કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ કહ્યું તેમ તેને ઈષ્ટદેવ સ્વરૂપે જ નિહાળ્યા અને પોતે જે વિપુલ કાવ્યસર્જન કર્યું તેમાં સહજાનંદ સ્વામીનો ભગવાન સ્વરૂપે જ મહિમા ગાયો.

નિષ્કુળાનંદ સ્વામી પોતાની ‘ચોસઠ પદી’ નામની રચનામાં સંતનાં લક્ષણો જણાવી સાચા સંતનો સમાગમ કરવાનો બોધ આપે છે. તેમાં સહજાનંદ સ્વામીને સાચા સંત ગણાવી પ્રત્યક્ષ પ્રભુ ગણાવ્યા છે. આ રચનાની કેટલીક પંક્તિઓ જોઈશું તો આપણને એ વાતનો ખ્યાલ આવશે.

એવા સંતતાણી ઓળખાણ, કહુ સાંભળો
પછી સોંપી તેને મન પ્રાણ, એ વળે તેમ વળો.

* * * * *

એવા સંત મળ્યે સ્વામી, ખામી કોયે ના રહી
કહે નિષ્કુળાનંદ શિશ નામી, સાચી સહુને કહી.

* * * * *

ઘણાં મોંઘાં જે ઘનશ્યામ, નાવે નજરે ન મળે કોઈને રે,
અક્ષરવાસી આઠુ જામ, જેને રહ્યા છે અખંડ જોઈને રે.
એવા મળ્યા છે મહારાજ, જે કોય સર્વના શ્યામ છે રે,
વળી રાજ એ અધિરાજ છે, જે કોય સર્વના શ્યામ છે રે.

* * * * *

આમ નિષ્કુળાનંદ સ્વામી સહજાનંદ સ્વામીને સાચા સંતની કક્ષાએથી ભગવાન સ્વરૂપે વર્ણવે છે. અને ઘણા મોંઘેરા એવા ઘનશ્યામ (સહજાનંદ સ્વામી)ને શ્યામનું સ્વરૂપ ગણાવે છે. માત્ર નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને જ નહિ, પણ આ સંપ્રદાયના

બધા જ નંદ સંતોએ દીક્ષાગુરુ સહજાનંદ સ્વામીની ભગવાન સ્વરૂપે જ આરાધના કરી એનો મહિમા ગાયો છે. ‘હરિબળગીતા’માં પણ નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ પોતાના ગુરુ સહજાનંદ સ્વામીએ હરિરૂપે સ્વીકારી જીવનમાં તેનું જ બળ રાખવાનો બોધ આપ્યો છે.

નિષ્કુળાનંદ સ્વામી રચિત ‘હરિબળગીતા’

નિષ્કુળાનંદ સ્વામી રચિત ‘હરિબળગીતા’ એ ૪૪ કડવાં અને ૧૧ પદના કુલ મળીને ૪૦૦ ચરણમાં લખાયેલી છે. આ કૃતિને વિષયસામગ્રીની દૃષ્ટિએ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ તપાસીએ છીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે આ કૃતિ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય અને તેના ઈષ્ટ આરાધ્ય સહજાનંદ સ્વામીની ભાવના વ્યક્ત કરતી રચના છે, જે મધ્યકાલીન ભક્તિકવિતાની પરંપરાને જ અનુસરે છે. જે તફાવત પડે છે તે નિષ્કુળાનંદ સ્વામીની કાવ્યકલાનો જ છે. અહીં કવિએ અન્ય સર્વ સાધનો કરતાં પ્રભુનાં આશ્રય અને ઐશ્વર્યનું શ્રેષ્ઠત્વ સમજાવ્યું છે. પ્રથમ કડવામાં જ તેઓ આ રીતે –

નામ નિર્ભય નિગમ કહે, જે સમરતાં સંકટ ટળે,
દુષ્ટ જેહ દેહધારીનાં, તેહ પાપનાં પુંજ પળ,
પુરુષોત્તમ પ્રગટનું, નામ નિર્ભય નિસાણ,
જે જન જીભે ઉચ્ચરે, તે પામે પદ નિર્વાણ. (કડવું - ૧)

એમ કહી અજામિલ આદિનો ઉલ્લેખ કરી નામસ્મરણથી પતિત પણ ભવપાર પામે છે તે સમજાવે છે. અહીં કવિ નિષ્કુળાનંદ પોતાના દીક્ષાગુરુ સહજાનંદ સ્વામીને પ્રગટ પુરુષોત્તમ ગણાવી તેને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ માને છે. માનવીના હૃદયને સ્વચ્છ, નિર્મળ અને માયારહિત કરવાનો કવિનો હેતુ છે, એટલે કે સર્વ સાધનોમાંથી ઉપાયબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી એકમાત્ર ભગવાનમાં જ ઉપાયબુદ્ધિ રાખવી એ જ ‘હરિબળગીતા’નો ગૂઢાર્થ છે. ભગવાન મારા સમર્થ સ્વામી છે. તે પરમ ઉદાર અને ભક્તવત્સલ છે. તે રક્ષણ કરશે જ તેવા મહાવિશ્વાસ સાથે ઈશ્વરોપાસના કરવી એવી ભાવબોધ યુક્ત વિષયસામગ્રી કવિએ નિરૂપી છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જે વિધિનિષેધો છે એ જ ભગવાનની આજ્ઞા છે માટે વિધિ પ્રમાણે વર્તવું અને નિષેધથી નિવૃત્ત થયેલું. આ સિવાય ભગવાનને અનુકૂળ બીજું કશું નથી. કલિયુગમાં ભગવાન નામની મહત્તા સર્વથી અધિક રહેલી છે. તેમને જ ઉપાયપણે માનવા તેને બળ કે શરણાગતિ કહેવામાં આવે છે, એટલે કવિએ કૃતિનું શીર્ષક ‘હરિબળગીતા’ એવું રાખ્યું છે.

પરમપ્રાપ્ય વસ્તુ જેમ પરમાત્મા છે, તેમ તેમની પ્રાપ્તિનો મુખ્ય ઉપાય

પણ પરમાત્મા જ છે, તેથી એ ઉપાયની અતિશ્રેષ્ઠતા છે. કળિયુગમાં ભગવાનના નામની મહત્તા સર્વથી અધિક છે એમ શાસ્ત્રો પણ કહે છે. અન્ય ઉપાયો તો તૈયાર નથી, એટલે સિદ્ધ કરવા પડે, પણ હરિનું નામ તો તૈયાર જ છે, સુલભ છે, સર્વાધિકાર અને સર્વકળ આપનારું છે. માટે માનવીએ પોતાના રક્ષણ માટે અન્ય કોઈ પણ ઉપાય કરવાને બદલે ભગવાનની સમીપ જઈને ‘મારે તો તમો એક જ ઉપાય છો, બીજો કોઈ નથી’ એવા મહાવિશ્વાસ સાથે પ્રાર્થના કરવી અને ઈશ્વરની સંપૂર્ણપણે શરણાગતિ સ્વીકારવી, પણ જેમ યોગમાર્ગમાં સમાધિનાં આઠ અંગ કહ્યાં છે તેમ અહીં પણ કેટલાક નિશ્ચય સાથે પ્રભુને શરણે જવાની વાત કવિ કરે છે.

એક તો શરણપણે સ્વીકારેલા ભગવાનની મરજી પ્રમાણે જ કરવું અને બીજું તેમની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ ન કરવું. જો આ પ્રમાણેનું અનુસરણ ન થાય, તો શરણાગતિનો ભંગ થાય, માટે શરણ સ્વામીની વદરૂપી આજ્ઞા શરણાગત સેવકે અનુસરવી જ જોઈએ. ત્રીજું ભગવાનનો મહાવિશ્વાસ રાખવો, એટલે કે “મેં અપાર પાપો તથા અપરાધો કર્યાં છે અને મોક્ષ તો બહુ દુર્લભ છે - અસાધ્ય છે, માટે મારું રક્ષણ ભગવાન કઈ રીતે કરશે?” એવો સંશય થવાનો છે. આવો સંશય થાય તોપણ શરણાગતિનો ભંગ થાય. માટે જ કવિ આ રચનામાં વારેવારે માત્ર હરિનું જ બળ રાખવાનો બોધ આપે છે. જુઓ –

સમજે બળ સાધનનું, તો સુખ ન રહે કાંચ
માટે બળ મહારાજનું રાખવું રુદિયામાંય
તેહ વિના અપરાધ ટાળવા, અન્ય નથી ઉપાય. (કડવું - ૭)

ભરી ગોળી વારિ વલોવતા રે, ઊતરે નહિ માખણ કાંચ,
માટે મનમાં મોટો માનવો રે, પ્રગટ પ્રભુનો પ્રતાપ,
નિષ્કુળાનંદ તેહ નરનાર, ટળી જાય અંતરતાપ. (પદ - ૨)

કાયરની સહિત બોલવું, નાવે શૂરાતન સોય
નપુંસક નરથી નારને, પુત્રની પ્રાપ્તિ ન હોય
માટે હૈયે હિંમત ધરો અને કરો ખરો ખેલ
નિષ્કુળાનંદ નાથજી, થાશે રાજી અલબેલ. (કડવું - ૯)

મેલી પ્રતાપ મહારાજનો અને ગાયો પોતાનો ગુણ
આજ પહેલાં પડ્યા કંઈ, કહોને તે તર્યા કુણ
માટે ભરોસો ભગવાનનો રાખવો અતિશય ઉર
નિષ્કુળાનંદ એહ વારતા, અચલ જાણો જરૂર. (કડવું - ૧૬)

આમ નિષ્કુળાનંદ સ્વામી વારેવારે દૃઢતાપૂર્વક જણાવે છે કે ભગવાન સમર્થ, ઉદાર અને ભક્તવત્સલ છે તે રક્ષણ કરશે જ, પણ ઉચિત પ્રાર્થનાની તે અપેક્ષા રાખે છે અને જે કોઈ એના આશરે ગયા છે તેનો તેમણે ઉદ્ધાર કર્યો છે, જુઓ –

જે જે જન એને આશર્યા, તે સર્વ થયા ધન્ય ધન્ય
ગોપીને ગોવાળબાળ, ગાય ગોધાને વત્સ વળી
અને...

કુબજા વળી કંસ આદિ શાલવ ને શિશુપાળ
એવાને અભયપદ આપ્યું બીજો કોણ એવો દયાળ. (કડવું - ૧૭)

આમ ગોપીઓ ને ગોવાળો તો ખરા જ, પણ અઘાસૂર, બકાસૂર, શિશુપાલ જેવા પાપીઓનો ઉદ્ધાર પણ ભગવાને કર્યો છે. કવિ કહે છે કે આત્મનિક્ષેપ એટલે આત્મા આત્મીયનો સર્વભાર ભગવાનને અર્પણ કરી દેવો અને બીજું કૃષ્ણપણું-દીનપણું રાખવું. હું ‘અર્કિયન-અનન્યગતિ અસમર્થ’ છું એવું અનુસંધાન રાખવું. આવાં અંગો-નિશ્ચયો સિદ્ધ થાય ત્યારે જ શરણાગતિ સિદ્ધ થાય.

અહીં એવો પ્રશ્ન થાય-આશંકા જન્મે કે જેમણે બહુકાળથી પાપનો સંચય કર્યો હોય તે શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કર્યા વિના કેવળ પ્રાર્થના માત્રથી દૂર કેમ થાય? આ શંકા અને પ્રશ્નના નિરાકરણ રૂપે અહીં કહેવાયું છે કે પ્રથમ તો શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનો કેવી રીતે ફળ આપે છે તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે, કેમ કે હરિ સિવાયનાં સર્વ સાધનો અચેતન, અસર્વજ્ઞ અને અસમર્થ હોવાથી સ્વયં ફળ આપવા સમર્થ નથી એટલે તેમાં કોઈ સર્વજ્ઞ ફળ આપનારા ચેતનની જરૂર પડે છે અને એ ચેતન છે શ્રી હરિ. સર્વ સાધનો તેની પ્રસન્નતાથી જ સફલિત થાય છે, એટલે નિષ્કુળાનંદ સ્વામી કહે છે કે મુખ્ય ઉપાય ભૂત ભગવાન જ છે. ભગવાન તો નિરવિધ અને ક્રુણાનિધિ છે. તે અર્કિયન શરણાગતને પ્રસન્ન થઈને પોતાનું પદ આપી દે છે. બધાં જ સાધનો કરતાં ‘હરિ’નું માત્ર ‘નામસ્મરણ’ જ બળવાન છે. આના દૃષ્ટાંત રૂપે તેઓ કહે છે –

ગજ ગણિકા અજામિલ આદિ, ભજી નામ થયા ભવપાર,
પતિત પાવન નામ હરિનું, એથી પામ્યા અનેક ઉદ્ધાર.
ધ્રુવ પ્રહ્લાદ ને દ્રૌપદી, થયા નામ ભજીને નિશંક,
પાણી ઉપર પાષાણ તર્યા, તે પણ નામ ને અંક. (કડવું - ૩૨)

આમ નિષ્કુળાનંદ ભગવાનના નામસ્મરણનો મહિમા સમજાવી આશંકિતની શંકાનું સમાધાન કરે છે. સંસારરૂપ દાવાનળથી અત્યંત ભય પામેલા અને પોતાના

જ એકમાત્ર શરણે આવેલા ભક્ત પર ભગવાન પ્રસન્ન કેમ ન થાય? અને કેમ પોતાનું પદ ન આપે? શું પોતે અસમર્થ છે? સર્વજ્ઞ નથી? ભક્તવત્સલ નથી? ભગવાન તો સમર્થ, સર્વજ્ઞ અને ભક્તવત્સલ છે જ - તે પરમપદ આપશે જ, પણ એ છે કે મનુષ્યે માત્ર તેમનું જ બળ રાખવું જોઈએ.

પ્રભુના પ્રભુત્વ પર પ્રકાશ પાથરવામાં નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું છે, તેમ તેનું ભક્તપણું પણ કૃતિમાં તાણાવાણાની જેમ સુશ્લિષ્ટ વણાટમાં વણાઈ એક પટ બની ગયું છે. માનવીના જીવનમાં બાહ્ય શત્રુઓ કરતાં રાગ, દ્વેષ, મોહ, માયા જેવા આંતરશત્રુઓનો નાશ કરવા માટે હરિનું નામ અને હરિનું બળ જ આવશ્યક છે. “હરિબળગીતા” અજિત આંતરશત્રુઓને જીતવા માટે હરિ એ જ બળ છે એવું પ્રતિપાદન કરતી અને સ્વરૂપનિષ્ઠા પર ભાર મૂકતી કૃતિ છે.”^૩

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે એ સમયે સમાજસુધારાની ઝુંબેશ ચલાવેલી. ‘હરિબળગીતા’માં કવિ માત્ર હરિનું જ બળ રાખવાની વાત કરી સંકટોમાંથી મુક્ત થવાના અન્ય ઉપાયો જેવા કે દોરા-ધાગા-મંત્ર-તંત્રનો આશરો લેવો... વગેરેથી દૂર રહેવાનું સૂચવે છે. એ બધા ઉપાયો તો ઈશ્વરથી દૂર થવા સમાન છે. માનવીને અજ્ઞાન અને વહેમમાંથી મુક્ત થવાનો બોધ આપતા નિષ્કુળાનંદ સ્વામી એ રીતે સમાજના જાગ્રત પ્રહરી અને સુધારક લાગે છે. પોતાની દલીલની પુષ્ટિ માટે નિષ્કુળાનંદ સ્વામી કહે છે કે જ્યાં સુધી દ્રૌપદીને એમ હતું કે મારા મહારથી અને સમર્થ પતિઓ મારી રક્ષા કરશે, પણ અંતે એમને હરિના બળનો આશરો લેવો પડ્યો હતો.

ગજેન્દ્રને પણ પોતાના બળનો ગર્વ હતો તેથી તેને કષ્ટ સહન કરી અંતે હરિના બળનું શરણ લેવું પડ્યું. આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી નિષ્કુળાનંદ સ્વામી કહે છે કે જીવાત્માએ હરિ સિવાય કોઈનું બળ રાખવું નહિ.

‘હરિબળગીતા’ને ભાષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કવિએ સાવ સાદા છતાં સચોટ અને હૃદય સોંસરવા ઊતરી જાય એવા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. સામાન્ય ભાવક પણ પામી શકે એવી સરળ છતાં સરળ ભાષા એ નિષ્કુળાનંદ સ્વામીની ખાસિયત છે. તેમનું લક્ષ્ય હરિના નામ માત્રનો પ્રભાવ વર્ણવવાનું છે. એ માટે તેમણે....

ભવજળ તરવા ઘનશ્યામ નામ નાવજી,
આવી બેસે એમાં કોઈ રંક કે રાવજી.
પામે ભવપાર સે જે સ્વભાવજી,
તેહ વિના તરવા અન્ય ન ઉપાયજી. (કડવું - ૩)

એવી સાવ સરળ છતાં અસરકારક બાનીનો આશ્રય લીધો છે. પરિણામે

સામાન્ય માનવી સુધી પોતાની વાત પહોંચાડવાનું કવિનું લક્ષ્ય સિદ્ધ થાય છે. ઉપમા આદિ અલંકારો, ઘરેલું તેમજ પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો આ કૃતિના પદ્યને અસરકારક બનાવે છે. તો –

જાણો જન સમર્થ ભગવાન,
એ જીવનું જોર ન જાણવું રે, અમથું કરે અભિમાન.
કર્ચું ન થાઈ કોઈનું રે, નર નિર્જરથી નિદાન. (પદ - ૬)

જેવા પદમાં તો નિષ્કુળાનંદની ભાષા દયારામ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના જ કવિ પ્રેમસખી પ્રેમાનંદની ભાષા જેવી મંજુલ-મધુર છે. કૃતિમાં આવતાં પદો ધનાશરી, ધોળ, બિહાગડો, રામગીરી, સોરઠો, સામેરી, પરજ, મારું અને મેવાડો જેવા પ્રચલિત રાગોમાં આવેખાયા છે. બંધબેસતા શબ્દોમાં અને ચોક્કસ ભાવને અનુકૂળ રાગો જ કવિએ પ્રયોજ્યા છે જેથી કૃતિને લયબદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે.

‘હરિબળગીતા’નું સમાપન નિષ્કુળાનંદ સ્વામી મધ્યકાલીન ભક્તિ સાહિત્યની ચાલી આવતી પરંપરા અનુસાર જ ‘ફલશ્રુતિ’થી કરે છે. જુઓ –
હરિબળગીતા હેતે સાંભળશેજી, તેહના સર્વ શોક-સંશય ટળશેજી, સમજી સાંભળતા પાપ ટળશેજી, નિરબળને બળ મળશેજી.

અને-

સંવત અઢાર અઠાણુંનો માસ પુરુષોત્તમ પુન્યમ દને,
નિષ્કુળાનંદ જનહિત અર્થે, કર્યો ગ્રંથ સમજી મને. (કડવું - ૪૪)

સંસારસાગરનાં કષ્ટોમાંથી સફળતાપૂર્વક બહાર આવવા માટે હરિની નામરૂપી નાવ એ એકમાત્ર સાધન છે એવો ભાવગર્ભ લઈને રચાયેલી આ રચના સાંપ્રદાયિક મહત્ત્વ ધરાવતી કૃતિ છે. અન્ય કૃતિઓની જેમ આ રચનાને સર્જનના પાછળ પણ કવિનું મુખ્ય લક્ષ્ય ‘વૈરાગ્યોપદેશ’ આપવાનું છે. વિજયરાય વૈદ્ય નિષ્કુળાનંદ સ્વામીની આવી રચનાઓ વિશે નોંધ છે કે – “આ જગત પરથી મન હઠાવી તીવ્ર દઢ અને શુદ્ધ તાત્વિક વૈરાગ્યને હૃદયમાં સ્થાયી કરનાર નિષ્કુળાનંદનાં પદો આજે પણ શ્રોતા-વક્તા અને વાચકના મન પર તેવી જ અસર કરે છે.

પાદટીપ

૧. નિષ્કુળાનંદ કાવ્યમ્ - સં. શાસ્ત્રી હરજીવનદાસ, પૃ. ૪
૨. ગુજરાતી વિશ્વકોશ (ખંડ-પૃ.)
૩. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા, વિજયરાય વૈદ્ય, પૃ. ૯૪
૪. કડવાં અને પદની પંક્તિઓ - ‘હરિબળગીતા’
૫. ‘રે સગપણ હરિવરનું સાચું’, ડૉ. બળવંત જાની.

‘ગુજરાતી સંતસાહિત્ય વિમર્શ’ : નૂતન સ્થાપના અને અવધારણા

ડૉ. દીપક પી. પટેલ

આપણી પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક વિરાસતનો કોઈ અક્ષુણ્ણ ઝરો હોય તો તે આપણું સંતસાહિત્ય છે. હિન્દુસંસ્કૃતિના ચાર મહાનપુરુષાર્થોમાંનો અંતીમ પુરુષાર્થ મોક્ષ છે. માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય તો આત્મપ્રાપ્તિ જ રહ્યું છે. કોઈ પણ યુગની પ્રજા વૈયક્તિક જીવન ધ્યેયોને પામીને આત્મકલ્યાણનો હેતુ જ સાધે છે. જગતની નિષ્કુરતા કે ભૌતિકતામાંથી નીકળીને માનવ જ્યારે સાચી આત્મવિશુદ્ધિને પામે છે ત્યારે જ તેને સ્વસ્વરૂપની સાચી ઓળખ મળે છે. હિન્દુધર્મની માન્યતા અનુસાર જન્મજન્માન્તરોથી સાધના કરતો સાધક જગતના સરેરાશ માનવોના સાપેક્ષમાં જન્મથી જ જીવન નિવૃત્તિના માર્ગે વળીને આત્મતત્ત્વનો મહામાર્ગ અપનાવે છે. આવા વિરલપુરુષો આત્માનંદની સહજ હલેરખી માણે છે. નિજાનંદનો અનુભવ કરનારા આ સાધકોની સાધના ક્યારેક ઊર્મિનું રૂપ ધારણ કરી પોતાના આરાધ્ય એવા ઈશ્વરના ગુણગાન ગાય છે તો ક્યારેક સાધક ઈશ્વરને કાલાવાલા કરીને ઈશ્વરમાર્ગના પ્રયાણની આરાધના કરે છે. આ માર્ગની ઉપાસના કરતાં કરતાં ઈશ્વરનો પરમસાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે સાધક કે સંતની ઊર્મિઓના હૃદયમાંથી ઝરણ ફૂટી નીકળે છે. આ સહજસુખની ઊર્મિ જ જગતને કલ્યાણનો રાહ ચીધે છે. આ અર્થમાં આપણું સંતસાહિત્ય ઈશ્વરાનુભૂતિનું કે સંપ્રદાયના સાધનાપથનું રહસ્ય દર્શાવનારું બની રહે છે.

ડૉ. બળવંત જાની મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધક તરીકે જાણીતા છે. તેઓ સંતસાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય, જૈનસાહિત્ય અને ધર્મન્તરિત પ્રજાના સાહિત્ય વિશે પણ સતત શોધ-સંશોધન કરતા રહ્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સંતસાહિત્ય વિશે જે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો તેને પગલે આપણે ત્યાં ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં મેઘાણીએ ‘સોરઠી સંતવાણી’ આપી. એ પછી અનુક્રમે સંતસાહિત્યના સંશોધકો, સંપાદકોએ બહુવિધ રીતે સંતવાણીમાં કાર્ય કર્યું છે. પરંતુ છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષોમાં સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે મકરંદ દવે, નિરંજન રાજયગુરુ, નાથાલાલ ગોહિલ, બળવંત જાની અને મનોજ રાવલનું વગેરેનાં નામો જાણીતાં રહ્યાં છે. આ સંશોધકોમાં બળવંત જાની જીવનપર્યંત જેના માટે મથામણ કરીને સંતસાહિત્યને વિશેષ રીતે સાહિત્યનો દરજ્જો મળે એ માટે તેઓ સતત પ્રવૃત્ત રહ્યા. તેમની આ શોધસંશોધના અને સંતોની વાણીને સાહિત્ય ઘણાવવાને, સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ ધારા રૂપે ઘણાવવા માટે મથામણ કરતા રહ્યા છે. સંત સાહિત્ય વિશે પરિસંવાદો યોજીને એમાં રહેલા નવનીતને પામવા પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. એમણે ‘પદ-ભજન સૂચિ’, ‘સંતવાણી: તત્ત્વ અને તંત્ર’, ‘મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું’ અને ‘ગુજરાતી સંતસાહિત્યવિમર્શ’ જેવાં સંશોધન, સંપાદન મૂલક, અભ્યાસમૂલક સાહિત્યિક વિવેચનાથી સભર સંતસાહિત્યનાં પુસ્તકો આપ્યાં છે. મુખ્યત્વે છેલ્લા એક-દોઢ દાયકામાં એમણે અલગ અલગ સમયે પરિસંવાદ નિમિત્તે કે અભ્યાસલેખ નિમિત્તે કે સ્વાધ્યાય નિમિત્તે લેખો તૈયાર કર્યા હોય તેમાંથી પસંદ કરાયેલા ૧૩ લેખો અહીં ગ્રંથસ્થ છે. આ લેખોમાંથી પસાર થતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ અભ્યાસીઓને બે મુદ્દા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ પુરોગામીઓ દ્વારા થયેલી વિચારણામાં થોડુંઘણું ઉમેરણ કરીને નૂતન સ્થાપના કરે છે અને વિષયને એક-બે ડગલાં આગળ લઈ જાય છે અને ક્યાંક તેઓ નૂતન અવધારણા બાંધે છે. રવેણી, પ્યાલો પ્રકારની સંતવાણીની સ્વરૂપ વિમર્શમાં કૃતિમાંથી નિષ્પન્ન થતા સૈદ્ધાંતિક ઘટકો અને લક્ષણો તેઓ તારવે છે. તો ‘તોળી રાણી’ અને ‘રૂપો રાણી’ વિષયક લેખોમાં તેઓ નૂતન અવધારણાબાંધે છે કે વનવાસી પ્રજાની આ રચનાઓને કંઠસ્થ પરંપરાની પ્રિટેક્સ્ટ ગણી શકાય. આ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ ધ્યાનાર્હ બની રહેતું આ અભ્યાસ લેખોનું પાસું છે. અન્ય લેખોમાં પણ વત્તે-ઓછે અંશે આ બન્ને બાબતો જળવાયેલી જોઈ શકાય છે. જોકે આ લેખોનું એકબીજું આગવું તરી આવતું પાસું ધર્મન્તરિત હિન્દુ - ઈસ્માઈલી ખોજ પ્રજાના ભક્તિસાહિત્યની આલોચના સંદર્ભે જોવા મળે છે. અહીંયાં નૂતન સ્થાપના અને અવધારણા એમ બન્ને મુદ્દાઓ જોવા મળે છે.

અહીં પ્રકાશિત કુલ ૧૩ લેખોને કુલ ચાર ખંડોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ ખંડના પાંચલેખો મુખ્યત્વે સંત સાધનાધારા અને પરંપરાને અનુલક્ષે સ્વાધ્યાયપરક રહ્યા છે. તેમાંના બે લેખો ભજનના પ્રકારની સ્પષ્ટતા અંગેના છે. બીજા

ખંડમાં આદિવાસી સાહિત્યમાં મળતી તોળીરાણીની અને રૂપોરાણીની કથાકાવ્યમૂલક રચનાઓને વ્યાપક દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસી છે. ત્રીજાખંડમાં સંતમેકરણના જીવનનો પરિચય અને તેમના દુહાઓમાં સામાજિક સમરસતાનું દર્શન જીવસેવા એ જ પ્રભુ સેવા એવો વ્યાપક સંદેશો એમાંથી પ્રગટ થાય છે. એ પછીના ત્રણ લેખોમાં ઈસ્માઈલ સંતો અને સાહિત્યનો મહિમા ભારતીય સંતવાણીના સંદર્ભે તપાસ્યો છે. ચોથાખંડમાં લોકસંત સંસ્કૃતિનું યોગદાન અને રામદેવપીર ને સામાજિક સમરસતાના પ્રતીક તરીકે દર્શાવ્યા છે.

‘સંત સાધના પરંપરા’ લેખના આરંભમાં ડૉ. બળવંત જાનીએ આનંદઘનજીનો નિર્દેશ કરીને તેમના ભક્તિસાહિત્ય અને તત્ત્વદર્શનમૂલક સાહિત્યની ચર્ચા કરી છે. કોઈ પણ સાધના પરંપરાનો સંબંધ સાધક સાથે હોય છે. કોઈ પણ સાધકની સાધના પરંપરા કેવી રીતે બનતી હોય છે? તે બાબત અહીં રજૂ કરી છે. ડેવિએશન ફંટાવાની વાતનો અહીં મહિમા થયો છે. પરંતુ એમાં અહમ્ ભળ્યો તો એ આંદોલન પરંપરા બનતું નથી. વ્યક્તિગત મહત્તા પણ કેન્દ્રમાં હોય તો યે સાધનાધારા તરીકે એને સ્વીકૃતિ મળતી નથી. સાધક જ્યારે શુદ્ધભાવના - અનુરાગથી ભક્તિ કરે છે ત્યારે ‘સાધકનું સત્ય, સાધનાની ક્રિયાપદ્ધતિ સ્વીકારાય અને એક આગવી થોડી અનોખી સાધના પરંપરા અસ્તિત્વમાં આવે છે.’ (પૃ. ૨) કોઈ સંતની સાધના સાધનાપરંપરા કેવી રીતે બને છે તે બાબત અહીં સ્પષ્ટ કરીને, ક્ષિતિમોહન સેનના દૃષ્ટાંતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવી સાધનાપરંપરાની ધારાઓમાં કેન્દ્રસ્થ બાબતોના સન્દર્ભે હિન્દુત્વ અને બૌદ્ધ-જૈનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બધી જ સાધના પરંપરાઓ અંતે માનવીને શ્રેષ્ઠમાનવ બનાવવાનું મહામાનવનું મૂલ્ય રજૂ કરે છે. અન્ય સાધના પરંપરાઓમાં વૈષ્ણવસાધના પરંપરા અને તેમાં પ્રણામીધારા અને પછી તે ‘પ્રણામીપંથ’ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેજ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય આ વૈષ્ણવધારા માંથી જ અલગ થયેલ છે. આ ઉપરાંત શ્રીસંપ્રદાય, હંસ સંપ્રદાય, બ્રહ્મ સંપ્રદાય, રુદ્ર સંપ્રદાય એ ચારેય સાધના પરંપરામાં કૃષ્ણભક્તિનું બહુવિધરીતે પ્રવર્તન થતું રહ્યું છે.

આ ચર્ચાને આગળ વધારતાં પંજાબી શીખગુરુઓની સાધના પરંપરાનો નિર્દેશ કરીને પશ્ચિમમાં મધ્યકાળમાં જે મુક્તિ ન હતી તે અહીં આપણે ત્યાં મધ્યકાળમાં મુખ્યત્વે જોવા મળી છે. મરમીઓ - સાધનાધારાના સાધકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં યુરોપના ખ્રિસ્તી મરમીઓના સન્દર્ભે મધ્યકાલીન ભારતીય સાધના પરંપરા કેટલી અને કેવી વિકાસશીલ છે તેનું આ ઉદાહરણ સમન્વયવાદી માનસ, ઈસ્લામી સંસ્કૃતિને કેવો હકારાત્મક પ્રતિભાવ મળ્યો તેના પરથી જોઈ શકાય છે.

આ સાધનાપરંપરામાં કબીર અને દાદુની પરંપરાનો ઉલ્લેખ કરી

નાથપરંપરાની વાત પણ રજૂ કરી છે. આમ ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં સાધક દ્વારા સાધનાપરંપરા અસ્તિત્વમાં આવી હોય તેવી સાત ધારાઓ મુખ્ય ગણાવી છે.

પ્રસ્તુતલેખ સંત સાધનાપરંપરામાં કોઈ સંતના વિચાર એની આચાર પ્રણાલી કેવી રીતે તેના તાત્ત્વિક વિચારો કે પરંપરાનું રૂપ ધારણ કરે છે તે બાબત અહીં રજૂ થઈ છે. વૈયક્તિક સાધના પરંપરાનું રૂપ ધારણ કરે છે તો કઈ કઈ બાબતો એમાં મહત્ત્વની હોય છે તે રજૂ થયું છે.

‘ગુજરાતી સંતવાણી : પોત અને પ્રતિમા’ શીર્ષકવાળા બીજા લેખમાં ગુજરાતી સંતવાણીના પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. પ્રસ્તુત લેખ વિગત સભર છે અહીં લેખના પ્રથમખંડમાં વિષયસામગ્રી - ભાવસામગ્રીની દૃષ્ટિએ આપણા વેદો-ઉપનિષદને જુદા જુદા તત્ત્વદર્શનોનો બોધ એમાં વિષયગત ભિન્ન ભિન્ન રીતે વણાયેલો છે. એમાં આવતા બહુવિધ વિષયોની વાત ચર્ચા સભર છે. એ પછી લોકધર્મપરંપરાનો સંદર્ભ આપતાં ગુજરાતી સંતકવિતા એ લોકધર્મપરંપરાની સાધનાધારા, સિદ્ધાંત અને સાધનાપદ્ધતિ તથા ક્રિયાકાંડોથી પરિચિત થવું અવગત થવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. અન્યથા અર્થઘટન સન્દર્ભે પાયાના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

સંતવાણીને પ્રસ્તુતિ કરણના કલાસ્વરૂપ સન્દર્ભે તપાસતાં સંતકવિતાએ માત્ર કવિતા નથી પરંતુ એ ચોક્કસ ઢાળ-ઢંગમાં રજૂ થતી હોય છે ઉપરાંત ભજનની પ્રસ્તુતિ એના નિશ્ચિત સમય સાથે અનુબંધ ધરાવે છે. તો આજે આધુનિક વાજ્ઞાનિકો ઉપયોગ પણ આ પ્રસ્તુતિમાં થવા લાગ્યો છે.

અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ અને પ્રકારો સન્દર્ભે પણ ‘આરાધ’ વગેરેની ચર્ચા કરતાં ‘તોળીરાણીનો આરાધ’નો ઉલ્લેખ દૃષ્ટાંત લેખે કર્યો છે. ‘આરાધ શ્રવણ એક અનુભૂતિનો વિષય છે.’ (પૃ. ૨૭) આરાધસિવાયનાં અન્ય ઉપાસનાનાં સ્વરૂપોમાં સંદેશા, પત્ર વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને ગુરુપાસેથી દીક્ષા પ્રાપ્તિ પછીની અનુભૂતિને સાચવતી ‘પ્યાલો’ પ્રકારની રચનાઓ પણ ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. આવાં લઘુભજનના વિવિધ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમાં રહેલી ભેદકતાનો અછડતો નિર્દેશ કર્યો છે.

સંતકવિતાના સર્જકો અને આરાધકોમાં સર્વે જનસમુદાયની આ સર્વગ્રાહી વાણી છે એમ જણાવ્યું છે. સ્ત્રી-પુરુષ, જ્ઞાતિ-જાતિ કોઈ ભેદભાવ એમાં રહેતો નથી.

હિન્દુપ્રજા સિવાયની અન્ય પ્રજાના આવા સાહિત્યનો વિચાર કરતાં ઈસ્માઈલી ખોજા તથા સિંધી સંત કવિઓ વિશે સાધાર ચર્ચા કરી છે.

આ સંતવાણીમાં યોગસાધના અને સેવાપ્રવૃત્તિ દ્વારા સંવાદિતાસમરસતાને વિષય સન્દર્ભે તપાસવામાં આવ્યો છે. ‘માનવસેવા એ જ પ્રભુસેવા’ આ સન્દર્ભમાં

સામાજિક સમરસતા કેળવવામાં સંતોનું મૂલ્યવાન પ્રધાન રહ્યું છે. દેવીદાસ એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં એમનો મૂળ ધૂણો વૈષ્ણવ પરંતુ પરંપરામાં દીક્ષા મેળવેલ દેવીદાસ પોતાની મૂળ પરંપરાથી ફંટાઈને મહાપંથની આરાધનામાં ભળે છે. આમ સાધનાધારાનું આનું મિશ્રણ પણ આવા કેટલાક સંતોમાં જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતી સંતકવિતાને તેના રચયિતાઓના સન્દર્ભે અહીં અવલોકના માટેની ભૂમિકારૂપ સાત બાબતોની ચર્ચા કરી છે. સાથે સાથે રવિભાણ પરંપરાના દાસી જીવણ તરીકે સુખ્યાત સંત હકીકતે કેવા મહાન હતા તેની વિગતો અહીં રજૂ કરી છે. તેઓએ ભીમસાહેબ પાસેથી દીક્ષા લીધા હતા. આ વિગતો ભજનના આરાધ સાથે રજૂ કરીને તેમની ગુરુત્વ તેજથી અંજાઈને કેવો મહિમાગાયો છે તે દર્શાવ્યું છે. દાસી જીવણે ભક્તિ ભાવના અને સાધનાક્રિયા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ભીમસાહેબને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા. દાસીજીવણના જીવનમાં ભીમસાહેબ ગુરુ બનીને આનંદનું અજવાળું પાથરે છે.

લેખના ચોથા વિભાગમાં ‘પ્યાલો’ ભજન પ્રકારની ખાસ નામાભિધાવાળી રચનાઓની વિગતો રજૂ કરી છે. ભજનસાહિત્યના અભ્યાસી જયમલ્લ પરમારે રજૂ કરેલી ચર્ચાને ખપમાં લઈ રવિભાણ સંપ્રદાયમાં ભીમ સાહેબે દાસી જીવણને આપેલી દીક્ષાનો મહિમા રજૂ કર્યો છે. અહીં ગુરુમંત્રનો મહિમા રજૂ થયો છે.

આમ ગુજરાતી સંતકવિતાનાં આવાં અનેક ઉદાહરણો દર્શાવીને એમાં રહેલા ભાવવિશ્વ અને અભિવ્યક્તિના સૌંદર્યને તથા તેમાં પ્રગટતા વિશેષોને તપાસવામાં આવ્યા છે. આપણી સંતવાણીને વિષય અને અભિવ્યક્તિના સન્દર્ભે તપાસી તેના પોત અને પ્રતિમાનો તાગ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘રવેણી ભજન પ્રકારનું સ્વરૂપ અને ભજનો’ ત્રીજા લેખમાં આરંભે ‘રવેણી’ શબ્દનો વિવિધભાષામાં કોશગત અર્થઆપીને રવેણી-વ્યાપ અને વિસ્તારનો મહિમા કર્યો છે. આપણી સંતવાણીમાં જુદા જુદા સંપ્રદાય અને પંથોમાં કંઠસ્થ પરંપરામાં જળવાયેલી રવેણી વિશેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘રવેણી’ રચનાઓને ડો. જાની ભજન સ્વરૂપમાંનો જૂનામાં જૂનો કાવ્યપ્રકાર ગણાવે છે.

રવેણીના આઠ રચયિતાઓમાં ધર્મરાજા અને માર્કંડેય એ બે નામો ઉલ્લેખાયાં છે. અહીં વિવિધ સંપ્રદાયમાં ‘રવેણી’નું મહત્ત્વ ‘રવેણી’માં સૃષ્ટિઉત્પત્તિ, દેવ ઉત્પત્તિ વગેરેનો સન્દર્ભ જોવા મળે છે. આપણા સંતસાહિત્યમાં રવેણીની સમૃદ્ધ પરંપરા મળે છે. કબીર, રવિસાહેબ, મછંદર, જેસલ, લોચણ, મૂળદાસ, મેઘજીવો વગેરે સંતો-ભક્તોએ રવેણીઓ રચેલ છે. બહુવિધ સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલી રવેણી અહીં ઉલ્લેખનીય બની છે.

માર્કડઃઋષિએ રચેલી ત્રણ રવેણીનો પાઠ અહીં મૂકી તેને વિગતે સમજાવ્યો છે. આ રવેણીઓમાં દેવ પ્રગટ થયા, પ્રથમ પાટ, સૃષ્ટિની અને ધર્મની સ્થાપના, ચંદ્ર, સૂરજ, પાણી પછી શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસનો ઉલ્લેખ વગેરે બાબતો મુખ્યત્વે જોવા મળી છે. મહાપંથના ઉદ્ભવનાં મૂળ તથા ધર્મરાજના નામદાપવાળી અત્યંત પ્રચલિત રવેણી રચના પણ અહીં રજૂ કરી છે. ધર્મરાજ એના રચયિતા છે. એ પછી કબીર, રવિસાહેબ, મહંદર, જેસલપીર, લોચણ, મૂળદાસની આ રવેણીઓમાં સૃષ્ટિના આદ્યકાળની વિગતો તથા મહાધર્મની વિગતો મળે છે.

અહીં અભ્યાસની દૃષ્ટિએ તપાસતાં ડૉ. બળવંત જાનીને મેઘજીવાની રવેણી લૌકિક કલ્પનાવાળી જણાયી છે. ઋષિ રામદાસની કથામાં મહાપંથ બીજમાર્ગ આરંભાયાની વિગતો રજૂ થઈ છે. ખીમડિયો કોટવાળ રવેણીમાં સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ તથા મહાપંથી બીજમાર્ગી પાટ ઉપાસનાની ચાર યુગની પરંપરા બતાવે છે. મેઘધારુંની રવેણી મહાપંથી બીજમાર્ગી પાટ ઉપાસના ચારયુગોનું વર્ણન એમાં થયેલું છે. અજ્ઞાત કર્તાની રવેણી પણ પ્રચલિત છે તેનો પાઠ અને સમજૂતિ મૂકવામાં આવી છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કથાનક ઉપરાંત તે સમયનું વાતાવરણ પણ વિષય-સામગ્રી તરીકે અહીં સ્થાન પામ્યું છે. મહાપંથની ઉત્પત્તિને વિષય બનાવીને ઉપરાંત તેનો આરંભ તેની પ્રાચીનતા, વિધિ-વિધાન વગેરેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. દેવ-દેવતાઓની ઉત્પત્તિ પણ અહીં નોંધપાત્ર રીતે લગભગ રવેણીમાં મોજૂદ છે.

આપણા સંતસાહિત્યમાં ‘રવેણી’નો વિચાર કરતાં અભ્યાસી ધર્માતરિત પ્રજા - ઈસ્માઈલ ખોજાના પીર શમ્શના એક ગિનાનમાં રવેણી રચના જેવો જ સન્દર્ભ મળે છે. એમાં આદિનો ખ્યાલ પ્રગટ કર્યો છે. આ ગિનાનને સાધાર ટાંકીને ભારતીય દર્શનનું સીધું પ્રતિબિંબ આ ધર્માતરિત પ્રજાના ભક્તિસાહિત્યપર પણ ઝીલાવેલું જણાય છે. ‘બ્રહ્મ ગાવંત્રી’ પણ આવી જ એક રચના છે. આ રચનાનો પ્રાચીન ભારતીય પરંપરાની જણાય છે. આમ એટલે અન્યધર્મના ભક્તિસાહિત્યનો સમાંતરે વિચાર કર્યો છે.

આ લેખ ખૂબ જ વિસ્તૃત છે. અહીં ‘રવેણી’ રચનાઓની વ્યક્તિને આ લેખમાં પ્રગટ કરી છે. ‘રવેણી’ રચનાઓનો વિષયગત અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પણ અભ્યાસ કરવા અંગે અંગુલિ નિર્દેશ કર્યો છે. બહુવિધ ધર્મોમાં મળતી આવી આદ્યવાણીમાં રહેલી સમાનતા જોવા તપાસવા અંગેનું ડૉ. જાનીનું મંતવ્ય નોંધપાત્ર બની રહે છે.

‘ખ્યાલો’ ભજન પ્રકારનું સ્વરૂપ અને ભજનો વિષયક ચોથા લેખમાં ભજનના પ્રકાર-લેખે ‘ખ્યાલો’ સ્વરૂપની ચર્ચા રજૂ કરી છે. ભજનવાણીનો સાધનાપદ્ધતિ અને ક્રિયાકાંડ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. ભજનવાણીમાં અનેક બાબતો સમાવિષ્ટ થયેલી છે. આ સન્દર્ભે ચર્ચા કરતાં ‘ખ્યાલો’ એક ખાસ પ્રકારની ભજનરચના છે. ખ્યાલો પાવાની

ક્રિયા એ સંસ્કાર છે. ગુરુ તરફથી શિષ્યને દીક્ષિત કરવા માટે પ્રીતિના રૂપમાં વિધિવિધાનના રૂપમાં ખ્યાલો પ્રતીકાત્મક રીતે પાવામાં આવે છે. ડૉ. જાનીએ અહીં ‘ખ્યાલો’ વિષયક ભજનરચનાઓની જયમલ્લ પરમારે કરેલી ચર્ચા તથા ડોલરરાય માંકડે કરેલી ચર્ચાને ખપમાં લઈ, રવિભાણ સંપ્રદાય અને મહાપંથમાં આવતા વિશેષ ઉલ્લેખ અને લખીરામનો ખ્યાલોનું વ્યાપક દૃષ્ટાંતની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ખ્યાલામાં ક્યારેક યોગસાધના પદ્ધતિનાં સોપાનો નોંધાયા છે. તો રવિસાહેબનો ખ્યાલો, દાસી જીવણની ખ્યાલો રચનાઓ અને ગુરુ ભીમસાહેબે જે ભેટ આપી તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. અરજણદાસનો ખ્યાલો વગેરે મહત્ત્વની ખ્યાલો રચનાઓ રચનારા આપણા સંતોની વાણી અંગે સ્વરૂપ મૂલક વિચારણા હાથ ધરી છે.

એક પદ-ભજન પ્રકારની રચના કોઈએ ખ્યાલો રૂપમાં રચી છે તો દીર્ઘ પ્રકારની આવી કૃતિઓ પણ અહીં અભ્યાસમાં સમાયેલી છે. એમાં વિભિન્ન પંથની સાધનાધારા અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ એમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે આ બધી બાબતો અહીં અભ્યાસનો વિષય બની છે.

‘સંતવાણીમાં ઉપનિષદવાણીનું અનુરણન’ વિષયક પાંચમા લેખમાં આરંભે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે બાઉલગીતોમાં વેદ, ઉપનિષદના તત્ત્વનો મહિમા પ્રગટ કર્યો તેની ચર્ચા કરીને જુદા જુદા સંપ્રદાય-પંથોમાં આપણી વેદ-ઉપનિષદનું જ્ઞાન કેવું વણાયેલું છે તેની ચર્ચા કરી છે. આપણા ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવીને બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ગ્રંથોના, વેદના આધારો રજૂ કરીને સંતવાણીમાં રહેલા તે તત્ત્વોનો મહિમા જુદાં જુદાં ભજનવાણીનાં લઘુ-દીર્ઘ સ્વરૂપોમાં કેવી રીતે વિનિયોગ થયો છે તે દૃષ્ટાંત સાથે બતાવ્યું છે. આ ભજનો સમયકાલમાન સાથે તેની રજૂઆત વિશે તથા તેમાં રહેલું સત્ત્વ-તત્ત્વ જુદા જુદા સંપ્રદાયમાં જનસમુદાય સુધી કેવી રીતે પહોંચ્યું છે તેના સન્દર્ભે મુંડકોપનિષદ, કઠોપનિષદ શ્વેતામ્બર ઐતરેય વગેરે ઉપનિષદો તથા ગીતા વગેરેમાં રહેલું તત્ત્વાવધાન આપણી સંતવાણીમાં સંતો એ સહજ રીતે ગાયું છે. આ સન્દર્ભોમાં રવિસાહેબની રચનાઓને સાધાર અહીં મૂકી છે. વેદ, ઉપનિષદ સીધે સીધા લોકસમુદાય સમક્ષ, અભણ પ્રજા સુધી કદાચ નથી પહોંચ્યું પરંતુ આ ભજનવાણીના માધ્યમથી એ જ તત્ત્વાવધાન લોક સુધી પહોંચ્યું છે.

‘તોળી રોણીની વારતા’ અનોખું સંતચરિત્ર - લોકકથાકાવ્ય વિષયક છઠ્ઠાલેખમાં ડુંગરીભીલ આદિવાસીઓમાં મળતી તોળી રોણીની વારતા મૂળે એક સંતચરિત્રની કથા છે. ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ દ્વારા તેનું સંશોધન-સંપાદન કાર્ય થયું છે. આ લોકકથાકાવ્ય પ્રકારની કૃતિ વિશે ડૉ. બળવંત જાનીએ આ રચનાના કથાનક અને કથનકળાના સ્વરૂપ વિશે અભ્યાસ પ્રસ્તુત કર્યો છે. કંઠસ્થ પરંપરાની લૌકિક કથાનકવાળી આ કાવ્ય કૃતિની સ્વરૂપગત વિચારણા કરી છે. સાથે સાથે

ભારતીયભાષાની કૃતિઓના સન્દર્ભે અહીં મહત્વના ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ કરી બતાવ્યો છે. વિદેશી સંશોધક ડૉ. જે. ડી. સ્મિથે કરેલા પાબુજીની કથાના સંશોધન પુસ્તકની ચર્ચા કરીને લોકમહાકાવ્યના સ્વરૂપોની ચર્ચા તથા અન્યવિદ્વાનોનાં મંતવ્યોની ચર્ચા હાથ ધરી છે. ‘તોળી રાણીની વારતા’નું આ રૂપ લોકમહાકાવ્યથી લોકકથાકાવ્ય કેવી રીતે બને છે તે દર્શાવ્યું છે. અહીં કૃતિના કથાનકનો પરિચય આપીને કથનપદ્ધતિનો નિર્દેશ વિગતે કર્યો છે. આ કથા આદિવાસી જનસમુદાય સુધી કેવી રીતે પહોંચી? કથા સાથે જોડાયેલ બીજનો સન્દર્ભ પાટઉપાસના પદ્ધતિની બાબતે પણ કથાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સાથે અન્ય સમાન કથાનકો સાથે આ કૃતિની તુલના સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં મળતી કથાઓ, પાટપૂજાનો મહિમા વગેરેના સન્દર્ભો સાધાર મૂક્યા છે. આ કથાની કથનકથાના સ્વરૂપ વિશે વિચારણા પણ હાથ ધરી છે. અહીં કથાનો નાયક જ કથક બને છે. પોતે જ કચેરી ભરીને બેઠો છે એક પછી એક કથાની પાંખડીઓ ખૂલતી જાય છે. કથનકેન્દ્ર કથામાં સતત જેસલ પર જ રહ્યું છે. આવા બહુવિધ સન્દર્ભોને કેન્દ્રમાં રાખીને વ્યાપક સંદર્ભે થયેલો આ અભ્યાસ દષ્ટિસમ્પન્ન જણાયો છે.

‘રૂપાં રોણીની વારતા અને અન્ય રૂપાંતરો : પરિચય અને પરીક્ષણ’ની ચર્ચા કરતા સાતમા લેખમાં ડુંગરી બીલોમાં પ્રચલિત લોકકથાકાવ્ય સ્વરૂપની ‘રૂપાં રોણીની વારતા’ કંઠસ્થપરંપરાના સાહિત્યના અધ્યયન માટે મહત્વની કૃતિ છે. આ કથાકાવ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે સચવાયેલા કથાંશોનો અભ્યાસ અહીં રજૂ થયો છે. સાથે સાથે બહુવિધ પરંપરાઓને એક સાથે જોડવાથી આ કથાનું પૂર્ણરૂપ કેવું બને છે તેનો અભ્યાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. આરંભે રૂપો રોણીની વારતાનો કથા પરિચય મૂકવામાં આવ્યો છે. એ પછી તે કથામાં રહેલી મહાપંથની પ્રાચીનતા, રૂપાંદે વિષયક વિવિધ દંતકથાઓની વિગતો ગુજરાત અને રાજસ્થાની લોકપરંપરામાં રચવાયેલી છે જેનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સાથે રૂપાવેલ અને રૂપાવેલ ભજન રચનાઓ અહીં મૂકી તેનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. તેની પાઠ વૃદ્ધિની કડીઓના સન્દર્ભે સંશોધનાત્મક પરિપાટિ રચી છે. ગુજરાતી ‘રૂપાવેલ’ કથાપરિચય, રૂપાંદે વિષયક ગુજરાતી લોકગીત તેમાં આવતું પરિવર્તનનો તુલનાત્મક અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. ખૂબ જ વિગતસભર, સંશોધનાત્મક, અભિગમથી થયેલો આ અભ્યાસ નોંધપાત્ર અને સંશોધકોને પ્રેરણાદાયી બની રહે તેવો છે.

‘કચ્છી સંત મેકરણ : સામાજિક સમરસતાના સાધક’ સંતચરિત્ર અને સંતનાં જીવનકાર્યો આમજનતા માટે પરોપકાર રૂપ બનતાં હોય છે એની ચર્ચા અહીં આઠમા લેખમાં કરવામાં આવી છે. કચ્છમાં લોકસેવા દ્વારા સામાજિક સમરસતા લાવનારા આ સંત મેકરણ દત્તાત્રેયના શિષ્ય છે. ગુરુ દત્તાત્રેય પાસેથી દીક્ષા લઈને કચ્છ-સિંધના રણમાં પોતે સેવાધામની સ્થાપના કરે છે. ત્યાંથી પસાર થનારા લોકોને માટે અન્ન

પાણીની વ્યવસ્થા કરવામાં તેમના સેવકો લાલારામ ગધેડો અને મોતીરામ કૂતરો બન્ને હાજર રહેતા. આ પ્રાણીઓએ કરેલી માનવસેવા કેવી અદ્ભુત છે તે દુહાઓમાં અહીં લેખમાં સમજૂતિ અપાઈ છે. ધર્મના-ક્રિયાકાંડોના વિરોધી, ક્રિયાકાંડોથી ત્રસ્ત પ્રજા જ્યારે ધર્મ પરાયણ બની હશે એટલે મેકરણે માનવમનની અગાધતાને આલેખતા દુહા રચ્યા હશે. આ દુહાઓમાં તત્વાવધાનની વાત પણ જોવા મળે છે. આ લેખમાં સંત મેકરણની માનવસેવા અને તેમણે રચેલા દુહામાં માર્મિકતત્વાવધાન બન્ને બાબતોને સામાજિક સમરસતાના સન્દર્ભે તપાસવામાં આવી છે આવી નરી માનવસેવા માટે જાણે કે કાવડમાં પાણી લઈ દૂર સુદૂર સુધી લોકહિત માટે નીકળી પડનારા સંત મેકરણે સામાજિક સમરસતા પ્રગટાવી છે. એમને મન સૌથી મોટો ધર્મ તે માનવસેવા ધર્મ રહેલો જણાય છે.

‘દાસ સત્તાર : માનવીય અને એકતાના ઉપાસક’ વિશેના નવમા લેખમાં મુસ્લિમ સંતોનું ગુજરાતી સંત સાહિત્યમાં પ્રદાન રહેલું છે તે બાબતને ટેકો પૂરે છે. આ સંતોએ માનવ એકતા અને અખંડિતતાનો મહિમા ગાયો છે. સાચા સંત કોઈ પંથ કે જાતિ કે ધર્મના હોતા નથી એમનું જીવન માનવએકતાનો મહિમા ગાનારું બની જાય છે. આવા સંતો માનવમાત્રનું હિતવાંછનારા પરોપકારી બનતા હોય છે. આ અર્થમાં દાસ સત્તારનાં ભજનો આપણી સંતવાણી સાથે કેટલું સામ્ય ધરાવે છે તે બતાવીને તેમાં રહેલી માનવ એકતાની ઉપસાનાનો સન્દર્ભ સ્પષ્ટ કર્યો છે. સત્તારશાહે એમને પિયાલી પાઈને પછી એમનું હૃદય ગુરુભક્તિમાં સરી પડે છે. એમણે ગુરુભક્તિ કરી તેમ જાતિ, જ્ઞાતિના ભેદ પણ ભૂલવા વિશે ૨૦૦ થી વધુ ભજનોમાં બોધ-ઉપદેશ તથા હિન્દુપરંપરાનાં ધર્મચરિત્રોને ઉદ્દેશીને પદો રચ્યાં છે. જેમાં માનવીય એકતાનો સૂર પ્રગટે છે. આ બાબતે દાસ સત્તારનાં પદો અહીં સાધાર મૂક્યાં છે. આ ભક્તે કૃષ્ણભક્તિ કરી છે. આમ મધ્યકાલીન પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી તેઓ અળગા રહ્યા નથી. સાથે જ્ઞાનમાર્ગીધારા સાથે પણ જોડાયેલા રહ્યા છે. આમ માનવીય એકતાનો મહિમા કરનારા દાસ સત્તાર સાચા અર્થમાં મહાન છે.

‘ઈસ્માઈલી ગિનાન અને મહાપંથી રવેણી’ લેખ દસમાં ‘રવેણી’ ભજન રચના વાળા ત્રીજા લેખને અન્ય પરંપરાના સંદર્ભે અહીં તુલનાત્મક અભિગમથી જોવા તપાસવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે ઈસ્માઈલી પરંપરામાંથી નીજારી ઈસ્માઈલી પંથની ગિનાન રચનાઓ માંહેની ‘જુગેશરની ગિનાન’ પ્રકારની રચનાઓનું મહાપંથ ભજન રચનાઓને ‘રવેણી’ પ્રકારની ભજનરચનાઓ સાથે સૃષ્ટિઉત્પત્તિની કથા નિરૂપણ સન્દર્ભે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઈમામશાહકૃત ‘જુગેશરના ગિનાન’નો મહાપંથી પરંપરાની ‘રવેણી’ પ્રકારની રચનાઓનાં અર્થઘટનો કરવામાં આવ્યાં છે. હિન્દુ અને મુસ્લિમ પરંપરામાં સૃષ્ટિઉત્પત્તિના સન્દર્ભો વિશેની વિગતોનો

તુલનાત્મક અભ્યાસ અહીં રજૂ કર્યો છે.

‘ઈસ્માઈલી ઘટપાટ ઉપાસના : તંત્ર અને મંત્ર’ વિષયક અગિયારમા લેખનું હાર્દ વિધિવિધાનલક્ષી અભિગમની સમાનતા અંગેનું છે. ‘જમાત’ શબ્દનો એક અર્થ ઈસ્માઈલી જમાતખાનું અને નાથસિદ્ધ પંથમાં ‘જોગીની જમાત’ એવો તાર્કિક અર્થ કાઢીને ડૉ. બળવંતજાનીએ આરંભમાં બાળપણમાં પોતાના અનુભવો અને વતનમાં રહેલા ખોજાઓની વિગતોનો પરિચય આપ્યો છે. બીજા પ્રસંગમાં વર્ષો પછી વતનમાં આવેલા નીમજી આણંદજીના પરિવારે પોતાના વડવાઓની કબર શોધીને ત્યાં ગયેલાનો એક પ્રસંગ અહીં રજૂ કર્યો છે. ખોજાઓના ‘ખોજાવૃત્તાંત’ ગ્રંથમાંથી ઉપલબ્ધ વિગતો અને હિન્દુધર્મ પરંપરા સાથેનું તેમનું જોડાણ તથા સામ્ય દર્શાવ્યું છે. ઈસ્માઈલી ધર્મના જે બે તડાપડ્યા તેનો નિર્દેશ તથા ખોજાઓનું પૂર્વ વૃત્તાંત જે જ્ઞાતિ સાથે હતું તેને કારણે પાટપૂજાની પરંપરાનો નિર્દેશ એમાં જોવા મળે છે. ખોજાપીરના ગિનાનોમાં ઘટપાટ ઉપાસના અંગેના અનેક નિર્દેશો છે જેમાં જ્યોત, કળશ સ્થાપના વગેરેનો સમાવેશ થયો છે. ઘટપાટ ઉપાસનાની પ્રાચીન પરંપરામાં પવિત્ર પાણીનો પણ મહિમા ગિનાન રચનાઓમાં જોવા મળે છે. ઘટપાટમાં શુક્રવારી બીજ જોડાયેલ છે. જમાતખાનામાં ઉપાસના કરવાની રીત તથા તેમાં ઘટપાટ ઉપાસના વિધિવિધાનોનો ક્રમ તથા મંત્રોની પણ અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ઈસ્લામી સંપ્રદાયમાં પાટઉપાસના અંગેની વિધિનો મહિમા અહીં લેખમાં રજૂ થયો છે.

‘લોકસંતસંસ્કૃતિનું યોગદાન’ અંગેના બારમા લેખમાં આપણી સંસ્કૃતિને ઘડવામાં જે મહાનવ્યક્તિઓએ યોગદાન આપ્યું છે તેનો ચિતાર રજૂ કર્યો છે. ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય એ હિન્દુ સંસ્કૃતિની એક સનાતન મુદ્રા રહી છે. આ પૃથ્વી પર જ્યારે જ્યારે અધર્મ વધ્યો હોય ત્યારે ધર્મને સ્થાપવા માટે અવશ્ય ઈશ્વર અવતાર લઈને આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરે છે. રામ અને કૃષ્ણાવતાર તેનાં દૃષ્ટાંતો છે. વેદ, ઉપનિષદ અને પુરાણોમાં પણ આ પ્રકારનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળે છે. ઋષિમુનિઓ પ્રાચીન સમયે જ્યારે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરાવતા ત્યારે સાથે તેમને શસ્ત્ર ચલાવતા પણ શિખવવામાં આવતું. જ્યારે પણ પ્રાણરક્ષા કે ધર્મરક્ષાની જરૂર પડે ત્યારે અવશ્ય દેશપ્રેમ કે રાષ્ટ્રપ્રેમ માટે દરેક નાગરિક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી શકે. આ સન્દર્ભે અહીં ચાણક્યનું દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે. ચાણક્યએ રાષ્ટ્રનો જે મનોવૃત્તિ ઘડી, દંઢ બનાવી તેનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. ભારતની યુદ્ધનીતિ ઘડવામાં તેનો ફાળો અમૂલ્ય છે. આ ઉપરાંત પ્રાણનાથસ્વામી, રામદાસસ્વામી વગેરે તથા અણહિલવાડનો પ્રણેતા વનરાજ ચાવડાને જેન મુનિ હીરવિજયસૂરિએ જે પ્રેરણા આપી તેને સાધાર દૃષ્ટાંતરૂપે રજૂ કરી છે. શીખ સંપ્રદાયમાં પણ ગુરુ તેગબહાદુર સ્વનું બલિદાનકરનારા મહારાષ્ટ્ર ભક્ત બન્યા. આઝાદીની લડતમાં સૂર્યમલ્લ ચારણી સંત-ભક્ત કવિએ રાજ્યસત્તાને વીરરસ સભર

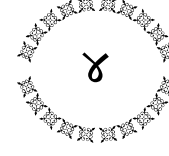
કવિતા સંભળાવી આવી સમાજ-સેવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા સંતોમાં સંત દેવીદાસ પણ મહાન છે. રક્તપીતિયાઓની સેવા કરીને સમાજને સેવાધર્મનો પ્રેરણા પૂરી પાડી છે. આમ પ્રસ્તુત લેખમાં સંતોનું યોગદાન સેવાકાર્ય રહ્યું છે. સંતો વીર, બલિદાન અને પરોપકારની ભાવના-વાળા રહ્યા છે.

તેરમો લેખ ‘રામદેવપીર : હિંદુ સંસ્કૃતિની સમરસતાનું પ્રતીક’ અંગેનો છે. હિન્દુસંસ્કૃતિમાં પીર પરંપરાનું મિશ્રણ એની સમરસતાનું ઉજ્જવળ ઉદાહરણ બને છે. અનેક સંતોને પીરનું સ્થાન-માન પ્રાપ્ત થયેલું છે. એ પૈકીના રામદેવપીર અંગે અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રામદેવપીર તુંવરવંશી રાજપૂત હતા. રાજસ્થાનમાં તેમનો જન્મ થયો તેમના જન્મ અને જીવનનો પરિચયાત્મક ખ્યાલ આપીને, હિંદુસંસ્કૃતિમાં જે સમરસતા છે તેનું તે ઉજળું ઉદાહરણ બન્યા છે.

મહાપંથ અને નાથપંથ સાથેના સંબંધે નાથપંથનું લોકધર્મમાં જે રીતે ઉતરાણ થયેલું અને એ કારણે ગિરનાર આસપાસ નાથપરંપરાનો પ્રચાર-પ્રસાર ચાલ્યો. નાથપરંપરામાં સિદ્ધયોગી પરંપરાનું મહત્ત્વ રહેલું છે. મહાપંથમાં જતી-યોગીનું આવું અને આગવું મહત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ બાબતની ચર્ચા કરીને રામદેવપીરને નામે મળતી એક રચનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં માનવજાતના કલ્યાણનો મહિમા રજૂ થયો છે. લિંગ અને ઊંચ-નીચના ભેદ ભૂલીને એ બધામાંથી બહાર નીકળીને જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપી છે. તત્ત્વમીમાંસા કે ગૂઢજ્ઞાનની અન્ય વિગતોમાં ન સરી પડતાં મહાપંથે જે રીતે માનવીને યોગસાધના તરફ વાળ્યા એ ખૂબજ મૂલ્યવાન બાબત બની રહે છે.

સમગ્ર રીતે ‘ગુજરાતી સંતસાહિત્યવિમર્શ’માં ગ્રંથસ્થ અભ્યાસમૂલક લેખોમાંથી પસાર થતાં આપણા સંતસાહિત્યનો વિશાળતાનો અને વ્યાપકતાનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભજનસંતસાહિત્યમાં રહેલી વિશાળતા એમાં રજૂ થયેલા અનેક વિષયો, બહુવિધપંથ તેની પરંપરાઓ, આ પરંપરાઓનો એકબીજા સાથે અનુબંધ, એમાં રહેલી માનવકલ્યાણની ભાવના, જીવનમુક્તિનો મહિમા, વિધિ-વિધાનમૂલક અનુષ્ઠાનો જેવી અનેકબાબતો અહીં અભ્યાસમાં રજૂ થયેલી છે. હિન્દુધાર્મિક પરંપરાઓનો ઈસ્લામિક પરંપરા સાથે સમાનતા જેવા અનેક મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખી અહીં સ્વાધ્યાય થયો છે. આ પુસ્તક આપણા સંતસાહિત્યમાં એક નવી કેડી કંડારવાનું કાર્ય કરે છે. આ અર્થમાં સંતસાહિત્ય વિમર્શ પુસ્તક આપણી તત્ત્વદર્શી કવિતાને મૂલવે છે. સાથે સાથે સંતસાહિત્યના નૂતન આયામોની સ્થાપના કરી, સંતસાહિત્યની અવધારણાને બાંધી આપે છે.

[ગુજરાતી સંતસાહિત્ય વિમર્શ - ડૉ. બળવંત જાની, પ્ર.આ. ૨૦૧૦, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ક્રિ. ૧૩૦/-]

ભૂયર મોરીના સંગ્રામની ચારણી કવિતા

ડૉ. બળવંત જાની

ચારણ કવિઓની ઇતિહાસ વિષયક રચનાઓનો આપણે ત્યાં બહુ અભ્યાસ થયો નથી. હકીકતે રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે ખૂટતી કડીરૂપ કે પૂર્તિરૂપ ઘણીબધી વિગતો આ ચારણી કાવ્ય સાહિત્યમાંથી સાંપડે પણ આપણે ત્યાં એના પરત્વે બહુ લક્ષ અપાયું નથી. ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યની એક ઉચ્ચવળ પરંપરા છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનમાં વીસેક હજાર જેટલી પ્રાચીન દુર્લભ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ છે. એ હસ્તપ્રતોના સૂચિપત્રના બે ખંડો પ્રકાશિત થયા છે. એમાંના એક દુરસાજી આઢા મને ખાસ મહત્વના જણાયા છે. એમણે સૌરાષ્ટ્રના શૌર્યપૂર્ણ સંગ્રામ ભૂયર મોરીના મહાયુદ્ધને કાવ્યવિષય બનાવીને ‘કુમાર આજા જામની ભૂયર મોરીની ગજગત’ નામની ગજગત છંદમાં ૭૨ છંદોનું સર્જન કર્યું છે. દ્વારિકા પ્રવાસે જઈ રહેલા દુરસાજી આઢા રસ્તામાં જામનગર મુકામે રાજા જામ સતાજીને પુત્ર અજાજીના વીર મૃત્યુમાં ઝૂરતા દુઃખી જોઈને પુત્રની વીરતાને બિરદાવતું કાવ્ય એમની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરીને પુત્રના શૌર્યપૂર્ણ શહીદીના ઉદાહરણરૂપ ગણાવીને રાજવીને શહીદ યુગના પિતાનું ગૌરવભાન કરાવીને રાજવીના શોકને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરેલો.

ભૂયર મોરી નામના સ્થાને ખેલાયેલા જંગને વિષય બનાવીને મેઘાણીએ ‘સમરાંગણ’ નામની નવલકથા રચી છે. મધ્યકાળમાં અનેક રચનાઓ આ યુદ્ધ

સંદર્ભે મળે છે. એ બધીનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા જેવો છે.

અકબરે વિ.સં. ૧૬૨૮માં મુઝફરશાહ બીજા પાસેથી ગુજરાત જીતી લીધું, મુઝફરશાહ રાજપીપળાનાં જંગલોમાં નાસી ગયો અને ત્યાંથી અમદાવાદ પર આક્રમણ કરતો રહ્યો. છેવટે અકબરે મીરજા અઝીઝ કોકાને મોકલ્યો અને તેણે મુઝફરને કેદ કર્યો. વિ.સં. ૧૬૩૮માં જેલ તોડીને એ ભાગ્યો અને તેને જામનગરના રાજા સતાજીએ આશ્રય આપ્યો. આથી અઝીઝે મુઝફરશાહને સોંપી દેવાનો સંદેશો મોકલ્યો, પરન્તુ શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિય રાજપૂતનો ધર્મ હોવાથી સતાજીએ મુઝફરને સોંપ્યો નહીં. આથી બાદશાહી લશ્કરે જામનગર પર આક્રમણ કર્યું. આ વખતે જામનગરની મદદે જૂનાગઢના નવાબ દોલતખાન તથા કુંડલાના કાઠી લોમા ખુમાણ પોતાના સૈન્ય સાથે આવ્યા. ધ્રોળથી વાયવ્ય ખૂણામાં એકાદ કિલોમીટરને અંતરે આવેલ ભૂચર મોરી નામની પર્વત ધાર પાસે આ યુદ્ધ થયું. આથી લોકો તેને ભૂચર મોરીના યુદ્ધ તરીકે ઓળખે છે. બે-ત્રણ માસની લડાઈ પછી જામનગરનો વિજય હાથવેંતમાં હતો, ત્યારે દોલતખાન અને લોમા ખુમાણે ભવિષ્યની ચિંતાથી જામસતાજી નિરંકુશ બની જાય તો ભવિષ્યે આપણી સામે પણ લડે એથી અઝીઝની સાથે ભળી જવાનો નિર્ણય કર્યો. બીજા દિવસે ચાલુ યુદ્ધે બંને પોતાના સૈન્ય સાથે દુશ્મનદળમાં ભળી ગયા. આથી જેશા વજીરે જામ સતાજીને જામનગર મોકલીને મોરચો સંભાળ્યો. જામનગરમાં જામ સતાજીનાં કુંવર અજીજીએ જણાવ્યું કે, પિતાશ્રી સમરાંગણમાંથી પાછા આવ્યા છે અને સૈન્ય નેતૃત્વ વિહીનું છે ત્યારે રાત્રે જ અજીજી પોતાના ૫૦૦ યુવાન સાથીદારોને સાથે ઊપડ્યા. જેસા વજીરને મળીને વ્યૂહરચના ગોઠવી અને સવારે પુનઃ યુદ્ધ આરંભાયું. જેમાં વીરતાથી લડીને કુંવર અજીજી; જેસા વજીર તથા અનેક શૂરવીરો શહીદ થયા. અજીજીનાં રાણી કુંવરની પાઘડી ખોળામાં લઈ સતી થયાં. જ્યાં ભૂચર મોરીનું યુદ્ધ થયું એ જગ્યાએ આજે પણ જામ અજીજીની દેરી છે, અને તેમાં પાળિયો છે, તેમજ તે દેરીની દક્ષિણ બાજુ તરફ અજા જામનાં રાણીશ્રી સતી થયાં તેની ખાંભી છે. પાળિયા પરનું લખાણ હાલ અવાચ્ય છે, પરન્તુ આ પાળિયાઓ ઉપર દેરી યજ્ઞાવી જામશ્રી વિભાજીએ શિલાલેખ મુકાવ્યો છે, તે મુજબ આ યુદ્ધ વિ.સં. ૧૬૪૮માં થયેલું અને કુંવર અજીજી શ્રાવણ સુદ-૭નાં રોજ યુદ્ધમાં ખપી ગયા. આ વિગત એક દુહામાં મળે છે અને આ દુહો શિલાલેખમાં પણ કોતરેલ છે :

સંવત સોળ અડતાળમેં, શ્રાવણ માસ ઉદાર;
જામ અજી સૂરપુર ગયા, વદ સાતમ બુધવાર -

અહીં કુંવર અજા જામની ભૂચર મોરીની ગજગત'માં દુરસાજીએ ચારણી

પરંપરાનુસાર વીર મૃત્યુને લગ્નપ્રસંગ સાથે સાંકળી લીધું છે. કુમારશ્રી અજીજી કેસરીએ વાધે, મીઢોળબંધ કામ આવ્યા, ને જાણે કાબુલી કન્યા સાથે લગ્ન કરવા ચડ્યા હોય તેવું વર્ણન છે. આમ, કવિએ રૂપકાત્મક શૈલીમાં વીર અને શૃંગારરસયુક્ત કાવ્ય રજૂ કર્યું. જેમાંની કેટલીક પંક્તિઓ :

‘રણ તોરણ ચડ્યાજી, પડપંથ ઊપડી,
આયત અડમડીજી, રૂપ શરોહડી,
બેહરૂપ પખ્ખર પેર્ય બગતર, જરદ કંઠ કંચુ જડી;
દસ્તાન કંકણ કરગ દીપે, કમર જર બંધે કડી,
શહેરો શરબંધ કમળશોહે, રૂપ ટોપસ રાખડી,
શત્રુશાલ રો પરણવા સ્વયંવર, ચાલ રણ તોરણ ચડી.’

કુંવર અજીજી જ્યારે સમરાંગણરૂપી લગ્નમંડપમાં જવા તોરણે ચડ્યા ત્યારે આકાશમાં અપ્સરાઓ પણ શણગાર સજવા લાગી. યુદ્ધમાં જવા વીરોએ બખ્તર પહેર્યા; જ્યારે અપ્સરાઓએ આભૂષણો સજ્યાં અને કંચુકીબંધ બાંધ્યા. તેમણે ધારણ કરેલાં કંકણો દીપી ઊઠ્યાં, તો વીરોએ કમરબંધ બાંધ્યા. વીરો મસ્ત પર મોડ-શેહરો ધારણ કર્યો તો અપ્સરાઓએ મસ્તક પર રાખડી બાંધી. આમ, એ વેળા બન્ને પક્ષે તૈયારીઓ થઈ.

‘પટહથ પાખરીજી, ખેહાં ડમ્મરી,
ઘોડાં ધુમ્મરીજી, થગનગ થરહરી,
થરહરે થગનગ, અળા થરકે, મંડળ ખેહાં ડમ્મરી,
ગરવરે ડીયા, અવર ગઢપત, સબલ ત્રી મો સુત્રરી,
મદમસ્ત કાબલ ઘણાં ભુંગલ, પદ્યટ દેહથ પાઘરી,
અજમાલ બરવા કાજ આવી પવંગ પટહથ પાખરી.’

(હાથીઓ પર પાખર બિછાવી, ધૂપ વડે આકાશને આચ્છાદિત કરી, અશ્વના ડાબલાઓ વડે પૃથ્વીને ધ્રુજાવતી શત્રુસેના રૂપી સુંદરી આવી. અનેક ગઢપતિ ભયભીત થયા. એના મદોન્મત કાબુલી અને મોગલ સૈનિકો સીધા પ્રહાર કરનારા છે. આવા હાથી અને અશ્વોથી સુસજ્જ શત્રુસેનારૂપી સુંદરી અજમાલને વરવા માટે આવી.)

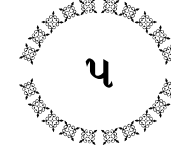
જામ અજીજીનાં રાણી શ્રી સૂરજકુંવરબા સતી થયાં હોવાની વિગતને સમર્થિત કરતી ખાંભી ભૂચર મોરીમાં મળે છે, તેમજ અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ છે તેમજ આ અંગેનું એક કાવ્ય હસ્તપ્રતમાં મળે છે, તેની અંતિમ પંક્તિમાં વીરતાથી લડીને મૃત્યુ પામેલ અજીજી અને સતી થયેલ રાણીનું સ્વર્ગમાં

મિલન થતું દર્શાવ્યું છે :

‘આપ નાથ અજમાલ, સાથ ચલ સતિ સખાંહિ,
મેલ મોલ મૃતલોક, શાંમન્નગ પ્રમ પ્રમ સાહિ,
દેહ માનવ દાહવિ, અમરદેહી ફિર આઈ,
અમરહુવો આનંદ, વધે નિશાણ વધાઈ,
ભડથારલિયો સહ ગણભરી, સિત, ગંગ, ઉમિયા જસિ,
અજમાલસંગ સૂરજ અચલ, વેહવાસ સુરપુર વસિ.’

સમરાંગણમાં વીરગતિ પામેલા પોતાના પતિ અજાજની સાથે તેમનાં રાણી સૂરજકુંવરબા સતી થઈને ચાલ્યાં. માનવલોકના રાજમહેલોને ત્યજીને તેમણે પોતાનો પરમધર્મ-સતીત્વ જાળવીને સ્વર્ગમાં પતિને મળ્યા. માનવદેહને પ્રજાળીને-ચિતાગ્નિમાં ઝંપલાવીને તેમણે દેહ ત્યજ્યો, પરન્તુ સ્વર્ગમાં અમરદેહ ધારણ કરીને આવ્યાં. સતીત્વને કારણે અમરત્વ પામવાનો આનંદ અને વધાઈ તેમણે ઢોલ અને નિશાણો વગડાવીને માણ્યો. તેમણે સતી સીતાજી, ગંગાજી અને ઉમા-પાર્વતીજીની જેમ અમરત્વ પામીને પોતાના પતિ અજાજને મળ્યા. આમ, અજાજની સંગે રાણી સૂરજકુંવરબા પણ અમરત્વ પામ્યાં અને તેમણે કાયમ માટે પતિ સહવાસે સ્વર્ગમાં વાસ કર્યો.

સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની રાજકીય વિગતે તત્કાલીન ચારણ કવિએ પોતાની રીતે શ્રુતપરંપરાની સામગ્રીને ખપમાં લઈને યુદ્ધવર્ણનની કવિતા રચી તે ભારતીય રૂપકાત્મક કાવ્ય પરંપરામાં અભિવ્યક્તિને પામ્યું છે એમાં ઐતિહાસિક તથ્યો પણ સમાવિષ્ટ છે. કંઠસ્થ પરંપરામાં જળવાયેલી હસ્તપ્રતમાં સુરક્ષિત આ રચના આજે પણ કોઈ ચારણ કલાકાર બુલંદ નાદે ગજગતિ છંદનો પાઠ પ્રસ્તુત કરે ત્યારે આપણી નજર સમક્ષ યુદ્ધનું દશ્ય અને કુમાર અજાજની શૌર્યપૂર્ણ શહીદીનું શબ્દચિત્ર ખડું થતું હોય છે. ચારણી સાહિત્યના પ્રસ્તુતીકરણને અને સાહિત્યને પામવા - માણવાની દષ્ટિસભર શ્રોતાઓ અને કલાકારોનું સાયુજ્ય રચાય તો વાતાવરણમાં અને એ નિમિત્તે સમાજમાં પણ દેશપ્રેમ, ધરતીપ્રીતિ અને એના માટે મરી ફીટવાની વૃત્તિ ભળે. આપણને રાહ છે આવા વિરલ પ્રાચીન દશ્યની.

ચારણી સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અજવાળાં

શિવદાન ગઢવી

ચારણો અને ચારણી સાહિત્યનાં તળિયાં સુધી જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે, એમના ભીતરનો તાગ મેળવેલ છે એવા સાહિત્યકારો પૈકી સ્મૃતિએ આપે છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ગોકુળદાસ રાયચૂરા, જયમલ્લભાઈ પરમાર, પુષ્કર ચંદરવાકર, ઉમાશંકર જોષી, મહાકવિ ન્હાનાલાલ, પ્રાધ્યાપક અને વિવેચક અનંતરાય રાવળ, મનુભાઈ પંચોળી વગેરે; આધુનિકોમાં ડૉ. બળવંતભાઈ જાની, ડૉ. હસુભાઈ યાજ્ઞિક, દોલત ભટ્ટ, નરોત્તમ પલાણ, જોરાવરસિંહ જાદવ, આ સહુએ એકી અવાજે ચારણોની ચારણી સાહિત્યની વિશિષ્ટતા નોંધી છે કે, ‘ચારણોએ ઇતિહાસનાં રખવાળાં કર્યાં છે, રાજવીઓનો ખોફ વહોરીને કડવાં સત્યો સંભળાવ્યાં છે. પ્રજાજીવનના ઉલ્લાસનાં નીરને ખળખળ નાદે વહેતાં રાખ્યાં છે. માતૃભૂમિ માટે મરી ફીટવાનો મંત્ર ચારણોએ આપ્યો છે. ક્ષત્રિયોને રણસંગ્રામે શૌર્યના કસૂબા પાયા છે.

મારે વાત કરવી છે આ પૈકીની એક બાબતની તે છે ઇતિહાસની. કઈ રીતે એણે ઇતિહાસને જીવંત રાખેલ છે ?

મોટા ભાગનાં રજવાડાંમાં ચારણ રાજકવિ હતા, રાજપુરોહિત કે રાજના દીવાન એવી એક એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પણ હતી. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં તો અંદાજે

બસો બાવીસ જેટલાં રાજ્યો હતાં. ચારણ કવિઓ, માત્ર આટલા જ ન હતા. પશુપાલન, ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરતા ચારણો તો ગામ વચાળે ડાયરો કરી પ્રજા-જીવનમાં ઉલ્લાસની ઊર્મિઓ ઊભરાવતા હતા.

ઈતિહાસનું અર્થઘટન ‘આમ હતું’ તે મતલબનું છે. જ્યારે ચારણ કવિઓ કે વાર્તાકારો તો નજરે નિહાળેલ ઘટનાઓને કાવ્યમાં વણી લેતા, યુદ્ધ કે કોઈ વિશિષ્ટ ઘટના, દરબારગઢનું ચિત્ર, લગ્ન, મરણ વગેરે પ્રસંગોને નજરે નિહાળી તાદૃશ છબી ખડી કરતા, મતલબ કે જે તે સમયનાં ચિત્રો શ્રોતા સામે મૂકતા. એ બધી સત્ય ઘટનાઓ જ સાચો ઈતિહાસ છે તેમાં કંઈ પણ ક્ષતિ હોય તો લોકજીભે તે બહાર સંભળાય. રાજકવિઓની કેટલીક મર્યાદાઓ હોવા છતાં એણે કહેવા યોગ્ય વચનો ઉચ્ચારીને આપણી સામે સત્યો જીવંત રાખ્યાં છે.

જે તે સમયે પ્રજાની સ્થિતિ, સંવત, મહિનો, તિથિ, વાર વગેરેને કાવ્યબાનીમાં એવી રીતે ‘ગુંજ્યાં છે કે કાવ્યનો પ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો જણાય.

રાજકવિ સિવાયના ચારણોએ પ્રજાની વિટંબણા, ખુશી, ગમગીનીને વાચા આપી છે. તેથી તે લોકાદર પામ્યો. કંઈક વિશિષ્ટ કે અજુગતું ભાળે ત્યારે એને વાચા આપ્યા વિના ચારણને શાંતિ થતી નહિ !

આઝાદી અગાઉ કે જ્યારે પ્રેસ પણ ન હતા ત્યારે પણ ચારણોએ કંઠોપકંઠ ઈતિહાસને અજવાળ્યો છે.

ચારણીસાહિત્ય મહદ્ અંશે રિંગળમાં લખાયું છે, બોલાતું આવ્યું છે. ઈ.સ.ની પંદરમી સદીના પ્રારંભ પહેલાં તો ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયો ન હતો ! જૈન મુનિઓએ હામ, દામ અને ઠામના કારણે હસ્તપ્રતોમાં તેમનું જાળવ્યું, ચારણો પાસે તે શક્ય ન હતું પરંતુ એમની વાણીનો પ્રવાહ સંભળાતો રહ્યો છે જ.

કોઈ ઐતિહાસિક ઘટનાને ચારણ રજૂ કરે ત્યારે એણે ઉપરની બાબતો લક્ષમાં લેવી જરૂર છે. ચારણ માત્ર કવિ, વાર્તાકાર, યુદ્ધના મેદાનમાં શૌર્ય સીંચતો યોદ્ધો જ નથી. એણે ઈતિહાસનાં રખવાળાં કરવાનાં છે. પછી તે ચારણ કવિઓ, સંતો કે રાજકવિઓને સ્પર્શતો હોય તો પણ અન્યની બાબતને સેળભેળ કરવાની નથી. ચારણ લેખક, ડાયરાના વક્તા, કવિ, જ્યારે કંઈ પણ બાબત પ્રજા સમક્ષ મૂકે ત્યારે એવી ઘટનાને યોગ્ય રીતે તપાસવી અનિવાર્ય છે, એમ નહિ બને તો ભવિષ્યની પેઢી દ્વિધામાં મુકાઈ જશે ! એક ઘટનાનું બીજી ઘટનામાં મિશ્રણ ન કરાય.

આ સંદર્ભમાં કેટલીક નાની બાબતો, અહીં નોંધું છું :

‘ચારણ’ ત્રિમાસિક પછી ‘ચારણ સંસ્કૃતિ’ નામાભિધાન ધરાવતું સામયિક રાજકોટ સોનલ ટ્રસ્ટના નામે શરૂ થયું. એના પાંચ વર્ષના લેખોમાંથી એના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી રામભાઈ જામંગ તેમજ મિત્રોએ ૨૧૬ પાનાં ધરાવતો વિવિધ સાહિત્યકારોના લેખોના બહુ જ રસપ્રદ ગ્રંથ બહાર પડતાં અમારા જેવા સાહિત્યકારને હર્ષ થાય તે સ્વાભાવિક છે. ગ્રંથના કેટલાક લેખ ફરી વાર ઝીણવટથી જોઈ ગયો. આપણા પ્રતિભાવંત કવિ ‘દાદ’ની કાવ્યવાણી-રચના ગૌરવવંતી છે. એમની યુવાવયે ડાયરાઓમાં મેં તેમને નિમંત્રેલ, તેમની ફાગણી ફોરમ જેવી રચનાઓએ કેટલાયે શ્રોતાઓ પ્રફુલ્લિત કર્યાં છે તો સમાજજીવનની હૃદયસ્પર્શી કાવ્યધારાએ શ્રોતાઓને હીબકાં ભરતા ઘણાંયે જોયા હશે !

એમણે “ચારણ સંસ્કૃતિ”ના એ ગ્રંથના પાન ૩૩-૩૪ ઉપર ચારણકવિની દાતારીના સંદર્ભમાં હરદાસ મીસણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મૂળ તો મનહરદાન મીસણના પુસ્તકનો એમણે આધાર લીધો જણાય છે. ડૉ. અંબાદાન રોહરિયા તેમજ અમોએ પણ અમારા ગ્રંથ ‘કવિરાજ કહે’ તેમાં હરદાસ મીસણના અનુસંધાને એ દુહો હોવાનું જણાવ્યું છે.

મારા વતન નજીક મોઢેરા ગામના વતની ચારણી સાહિત્ય સંશોધક તેમજ રાજસ્થાનમાં તે વખતે પ્રગટ થતા “ચારણ” સામયિકના ગુજરાતી વિભાગના તંત્રીશ્રી ખેતસિંહજી મીસણના તેમના સમયના સાહિત્ય-સંદર્ભમાં થયેલ પત્રવ્યવહાર (અપ્રગટ) પૈકી એક પત્ર તાજેતરમાં વાંચતાં આખું ચિત્ર પલટાઈ ગયું !

શું છે એ પત્રમાં ?

ખેતસિંહજીએ તે સમયના ચારણ વિદ્વાનો, અન્ય સાહિત્યકાર સાથે ઘણો ત્રણ વ્યવહાર કરેલ છે. આ પત્ર ચારણીસાહિત્યને જાણીતા સાહિત્યકાર-વિવેચક પીંગળશીભાઈ પાયકને સંબોધીને લખાયેલ છે. પ્રારંભમાં કાગવાણી ભાગ-૪, ચારણ અંક વગેરે અંગે ટૂંકું લખીને જયમલ્લદાન પાયકના ‘ચારણ રત્નમાળા’ કાવ્યમાં રચનાની દૃષ્ટિએ એને ઊંચી કૃતિ તરીકે આવકારી છે. તે પછી એમણે જણાવ્યું છે કે, (એમના જ શબ્દો મૂકું છું.)

“એ ગીતમાં હરદાસ મીસણ વિશે જે હકીકત આપવામાં આવી છે તે ભ્રામક છે. શ્રી મહેશદાન મીસણે તે વિશે વધુ પ્રકાશ પાડ્યો હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે તે મૂળ હકીકતને વધુ ગૂંચવે છે !

એ ગીતમાં હરદાસ મીસણના નામે જે ઈતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે

તે તેમનો નહિ પણ અકબરના દરબારી કવિ નરહરિ બ્રહ્મભટ્ટના પુત્ર કવિ હરિનાથજીનો છે. આમેર નરેશ રાજા માનસિંહે નીચેના બે દોહા સાંભળી લાખ પસાવ આપ્યા હતા.

બલિ બોઈ કીરતિલતા, કર્ણકરીદેપાત;
સીંચી માન મહીપતે, જબ દેખી કુમ્હિલાત. ૧
જાતિ જાતિ તે ગુન અધિક, સૂન્યો ન કબહૂ કાન;
સેતૂ બાંધી રઘુવીર તરે, હેલી દે નૃપ માન. ૨

લાખ પસાવ લઈને હરિનાથ કવિ પોતાના ઉતારે જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં એક બ્રાહ્મણ કવિ મળ્યો તેણે નીચેનો દોહો કહ્યો :

દાન પાઈ દોઈ બઢે, કીં હરિ કીં હરિનાથ;
ઉન બઢિ ઊંચો પગ કિયો, ઉન બઢિ ઊંચો હાથ.

આ દુહાથી પ્રસન્ન થઈને હરિનાથે પોતાને મળેલ લાખ પસાવ બ્રાહ્મણ કવિને આપી દીધેલા. એ કવિનું નામ કવિઓમાં “કુલંગ”નામથી જાણીતું છે.

શ્રી મહેશદાનજી મીસણે ‘હરદાસ મીસણને જોધપુર મહારાજાએ કરોડ પસાવ આપતી વખતે અભિમાનભર્યા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને કરોડ પસાવનો સ્વીકાર ન કર્યો તે બાબત જણાવી છે પરંતુ તે હકીકત પીઠવાજી મીસણ કવિની છે (હરદાસ મીસણની નહિ). પીઠવાજી મીસણને ઉદેપુરના મહારાજાએ કરોડ પસાવ વખતે ગર્વોક્ત વેણ કહ્યાં તેથી પીઠવાજીએ અસ્વીકાર કરતાં જણાવેલું કે, ‘મહારાજા કરોડ પસાવ આપનારા તો મળી રહેશે પરંતુ ન સ્વીકારનારા મારા જેવા ઓછા મળશે.’ આ પીઠવાજી મીસણને અજમેરના વચ્છરાજ ગૌડે બાંધીવાડા પરગણા સાથે અરબ પસાવ આપેલા.

છેક સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયને આણંદ-કરમાણંદ નામના પિતા-પુત્રની કવિ બેલડીએ આલેખ્યો છે. સંસારજીવનના નિતાન્ત સત્ય સમા દુહાઓ કંઠોપકંઠ હજી જીવંત છે.

આણંદ કહે કરમાણંદા, ભેદૂ કયું ભૂસંત;
દી ઊઠે દશા ફરે, અવળા ખોપ કરંત.
બિંબાહરિ તણુ રયણવણ, કિઠ ઠિઉ સિરિ આણંદ,
નિરૂપમ રસુપિએ, પિઅપિજણુ, સેસ હોદિણ્ણીખુદ.

હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં આપેલ આ દુહો ઉપરોક્ત કવિઓનો છે.
(હે આણંદ ! બિંબ (કૂસ) જેવા હોઠ ઉપર દાંતે કરેલ ઘા કેવો શોભે છે ?

જાણે કે પિયુએ નિરૂપમ રસ પીને બાકીના (રસ) ઉપર બીજો કોઈ પી ન જાય તે માટે મ્હોર મારી છે.)

તે સમયના એટલે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયની આ ગુજરાતી ભાષા જ છે. (સિદ્ધરાજ એ નામ નથી, બિરુદ છે તેનું નામ જયસિંહ હતું. શાસનકાળ (ઈ.સ. ૧૦૮૪-૧૧૪૩).

બનાસકાંઠાના વાવ તાલુકાનું મમ્માણા ગામ સિદ્ધરાજે આ કવિઓને ભેટ આપેલું, જેનું તામ્રપત્ર તેમના વંશજો પાસે છે એ સત્ય ઘટના-ઈતિહાસ છે.

મહેસાણા જિલ્લાના દેવરાસણ ગામના કવિ ડુંગરશી, કડીના મલ્હાવરાવ ગાયકવાડ સમયે થઈ ગયેલા કટોસણના અજબાજી ક્ષત્રિયના રાજદરાબરનું વર્ણન ચારણકવિ વિક્રમશીએ કરેલાની હસ્તપ્રતો મુંબઈ ફાર્બસ સભા પાસે છે. યુંવાલીસ ગામો ધરાવતા ક્ષત્રિય કાનજીરાવ, ભૂપતસંગની કેટલીયે ઐતિહાસિક ઘટનાઓને એણે કાવ્યમાં સાચવી છે. (યુંવાલીસ ગામના કારણે એ પરગણું યુંવાળ કહેવાયું).

વ્રજલાલ મહેડુનો ૬૭૬ પાનાંનો કાવ્યમય ગ્રંથ “વિભાવિલાસ” જામનગરના રાજવીઓના સમયને ઉજાગર કરે છે. આમોદના રાજકવિ જશુરામ વરસડા, દુલા કાગના વડવા બીજલ કાગના દુહાઓ (ઈ.સ. ૧૦૧૦) જામનગરના રાજકવિ માવદાનજીએ યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઈતિહાસ આધારભૂત રીતે કંડાર્યો. જેમાં રામાયણ-મહાભારતકાળથી-કૃષ્ણના વંશવારસોની યાદી આપી આઝાદી સમય સુધીની ઝીણવટભરી ઘટનાઓનાં તાદૃશચિત્રો રજૂ કર્યાં છે એટલું જ નહિ, ચારણી સાહિત્યનાં ઝૂંઝાર નગારાંનો અવાજ પણ સંભળાય છે.

રાજસ્થાનનાં વિવિધ રાજ્યોના રાજકવિ સૂર્યમલ્લજી ખીસણે તો વંશભાસ્કરના આઠ દળદાર ભાગોમાં રાજવીઓ, પ્રજાજીવન, મુસ્લિમ આક્રમણ, ક્ષત્રિયોની નેક ટેકને જીવંત રાખી છે. શાસનકર્તાઓની પ્રશંસા યોગ ઘટનાની પ્રશંસા જરૂર કરી છે તે સાથે તેમની નબળાઈઓ માટે ચોડેઘાડ છબોડવામાં બાકી રાખ્યું નથી !

ઈતિહાસની આવી છબી કંડારનાર ચારણો દ્વારા જીવંત રહેલ ઘટનાઓમાં અત્યારે સેળભેળ કરીએ તે સ્વીકારવાપાત્ર નહિ બને.

શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ જેમના પૂર્વજો મોગલાઈ રાજ્યથી સોરઠમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવતા હતા. હરપ્રસાદ બાહોશ પોલીસ અધિકારી હતા. શંભુપ્રસાદે ચારણો, જૈન ગ્રંથો, મુસ્લિમ ગ્રંથોનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરી “સૌરાષ્ટ્રના ઈતિહાસ” નામે ગ્રંથ આપ્યો. જેને સૌરાષ્ટ્ર ઈતિહાસ સંશોધન મંડળે

ઈ.સ. ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત કરેલ છે. ચારણોની હસ્તપ્રતો અને કંઠોપકંઠ માહિતી મેળવી તેમણે આ પુસ્તકના પાન ૨૧૯ ઉપર આંગળી ચીંધતાં જણાવ્યું છે કે, ‘ભાટ ચારણોએ જેટલા હિંદુ રાજાઓ આપ્યા તે સિદ્ધરાજ, મુસલમાનોને મહંમદ બેગડો કહ્યા. કર્ણોપકર્ણ કથાઓમાં આવું બને તે સ્વભાવિક છે. જોકે શંભુપ્રસાદ દેસાઈ જેવા વિદ્વાને પણ “ભાટચારણ” શબ્દ એક સહ દર્શાવી તેમની ઊંડી જાણકારીનો અભાવ હતો ક્યો છે. ભાટ અને ચારણ ભિન્ન જ્ઞાતિ છે. એ બંનેને કોઈ સામાજિક વ્યવહારેય નથી ! આ બધા છબરડા વાળવામાં “સાર્થ જોડણીકોષ” મૂળ પાયામાં છે ! જેને આપણે સહુ આધારભૂત માનીએ છીએ ! એમની રૂઢિગત પ્રથાના કાને ક્યારે આ અવાજ સંભળાશે ?

શંભુપ્રસાદના અંગૂલીનિર્દેશનને ચારણી સાહિત્યના લેખકો જ નહિ, લોક ડાયરાઓ કરનારેય ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. ત્રીજી એક નાનકડી ઘટના જોઈએ.

જૂનાગઢના ડી.વાય.એસ.પી. મૂળુભાઈ પાસિયા બાહોશ અધિકારી હતા. ભૂપતના સમયે તેમને સ્પેશિયલ ઓફિસરની ફરજ સોંપેલ. તે જ રીતે જીવાભાઈ ગઢવી બાહોશ પોલીસ અધિકારી હોવાથી તેમને પણ ભૂપતને પકડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવેલો, “ભૂપત પ્રકરણની ભીતરમાં”એ શીર્ષક નીચે દૈનિક પત્રોમાં આવતા લેખોમાં જીવાભાઈ અને ભૂષણ સાથેના સંઘર્ષની વિગતો બહાર આવેલી. ચારણ સંસ્કૃતિ (માર્ચ-૨૦૧૫)ના અંકમાં ગોવિંદભાઈ ધાંધણિયાએ એક ઘટના નોંધી છે જેમાં ભૂપતને પકડવા નીકળેલ જીવાભાઈ ફોજદાર જૂનાગઢના ગઢડા ગામે આઈ સોનલના આશિષ મેળવવા ગયેલાનું જણાવ્યું છે.

તા. ૨૧-૨-૧૫ થી તા. ૧-૩-૧૫ના રોજ કાગધામ ખાતે યોજાયેલા રામકથામાં ડાયરાના એક પીરસણહારે આ ઘટનામાં “મૂળુભાઈ પાલિયાનું” નામ આપેલું. કંઠોપકંઠ કથાઓ જ્યારે જાહેરમાં પીરસવામાં આવે ત્યારે ઇતિહાસને નજર સમક્ષ રાખવો અનિવાર્ય છે એ વાતનો સ્વીકાર કરવો પડે.

કંઠોપકંઠ ચાલી આવતી ઘટનાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક આવી ક્ષતિઓ રહેવા સંભવ હોવા છતાંયે ચારણોએ ઇતિહાસનું મજબૂત કાઠું જવંત રાખેલ છે. ચારણ કવિઓનાં કાવ્યો, દુહાઓ, હસ્તપ્રતો, ગામ ગરાસ આપ્યાનાં તામ્રપત્રો ચારણોની જામીનગીરી, અંગ્રેજ શાસનનાં ગેઝેટિયરો, ન કેવળ પોતાના એકલા માટે પરંતુ ગામસમૂહનાં જોખમાતાં હીર-ચીરના સંદર્ભમાં આપેલાં આત્મબલિદાનો ઐતિહાસિક સબળ પુરાવા છે. એની કોઈ ના નહિ કહી શકે.

પર્યાવરણનો પરિચય કરાવતું ચારણી સાહિત્ય

ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા

ભૂમિકા

વિશ્વ આજે સતત અણુયુદ્ધ અને ગ્લોબલ વોર્મિંગના ભય તળે જીવે છે. એક તરફથી વિશ્વની મહાસત્તાઓ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવા માટે પરમાણુ શસ્ત્રો વિકસાવે છે, શાસ્ત્રોની હોડમાં એવા એવા ન્યુક્લીયર બોમ્બ વિકસાવે છે કે, પળવારમાં જ કરોડો જીવોનો સંહાર કરી શકાય. આજે વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચારવાને બદલે સ્વકેન્દ્રી બનેલા લોકોએ એટલા બધા શસ્ત્રો વિકસાવ્યા છે કે, આ સૃષ્ટિનો એક નહીં પણ એક હજાર વખત સર્વનાશ કરી શકાય. અલબત્ત, આ શસ્ત્રો પર નિયંત્રણ અવશ્ય છે, પરંતુ યંત્ર તો આખરે યંત્ર જ છે, એ જ્યારે કોઈ હિંસક આતતાથી-સરમુખત્યારના હાથમાં આવે ત્યારે તેનું પરિણામ કેટલું ભયાનક આવે એ તો આપણે મુંબઈમાં બનેલ હિંસક ઘટનામાં અનુભવ્યું છે.

એક તરફથી આ વૈજ્ઞાનિક શસ્ત્રોનો ભય છે, તો બીજી તરફથી ગ્લોબલ વોર્મિંગને કારણે હિમાલય અને કૈલાસના બરફના પહાડો પીગળી રહ્યા છે, એ કારણે સાગરની જળસપાટી ઊંચી આવવાની પૂરી સંભાવના છે, એમ થાય તો સાગર કિનારે વસેલ અનેક મહાનગરો સમુદ્રમાં ગારદ થઈ જશે એવી વાત ભૂસ્તર વૈજ્ઞાનિકો કહી રહ્યા છે. ત્રીજી તરફ ધરતીના પેટાળમાં રહેલ બનીજ તત્ત્વોનો બેફામ ઉપભોગ ધરતીકંપ અને સુનામી માટે જવાબદાર છે, એનું ભયાનક પરિણામ

ભારત, જાપાન, ઈન્ડોનેશિયાએ જોયું છે. આ બધી વિપરીત પરિસ્થિતિએ ઋતુચક્રને સદંતર બદલી નાખ્યું છે. ક્યાંક વાવાઝોડું અને ક્યાંક અતિવૃષ્ટિ થાય છે. તો રણ વિસ્તારમાં મૂશળધાર વર્ષા થાય છે અને ચેરાપુંજી-મેઘાલય જેવા પ્રદેશમાં જ્યાં ૩૫૦-૪૦૦ ઈંચ વર્ષા થાય છે ત્યાં ગત વર્ષે પાણીની તંગીને કારણે ઓકટોબર માસમાં વેકેશન પાડવું પડ્યું હતું.

પર્યાવરણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવતા લોકોએ અનેકવિધ ક્ષેત્રે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. એક તરફથી મહાનગરોમાં સીમેન્ટ-કોંક્રીટની ભરમાર છે, તો બીજી તરફથી વૃક્ષો કાપીને જંગલો-પહાડોને ધરાશાયી બનાવાય છે. લાખો ટન કચરો અને ગંદકી નદીઓ વાટે સમુદ્રમાં ઠલવાય છે, જમીન મેળવવા સમુદ્રને પાછો હટાવવા પ્રયાસો કરાય છે અને રાસાયણિક કચરો સમુદ્રમાં ઠલવાતા સમુદ્રીય જીવસૃષ્ટિ અને વનસ્પતિ ઉપર પણ ખતરો ઊભો થાય છે. પ્રતિ વર્ષે કારખાનાઓ અને ખેતીવાડી માટે પાણીનો બેફામ ઉપયોગ થાય છે, આથી જળસ્તર ઊંડાને ઊંડા જઈ રહ્યા છે, આજે ૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦ ફૂટ ઊંડેથી પાણી ખેંચવામાં આવે છે, એ કારણે એ પાણી ખારા અને ગરમ હોવાથી ધરતીની ફળદ્રુપતા ઘટે છે. આથી રાસાયણિક ખાતરો નાખીને પાક મેળવાય છે, આમ કરવાથી ધરતી રસ-ક્ષ ગૂમાવે છે. તો પશુપાલકો વધુમાં વધુ દૂધ મેળવવાની વૃત્તિથી દૂધાળા પશુઓના હાડ-માંસ નીચોવતા ઈન્જેકશનો આપે છે. પશુઓની મૂળ જાતિ સાથે ચેડા કરીને શંકર-ગાય-ભેંસ બનાવાય છે, જે દૂધ વધુ આપે છે, પણ તેમાં સત્ત્વ કે ગુણવત્તા હોતી નથી.

સ્વાર્થાધિ બનેલા માનવો વસુકી ગયેલ ગાય, ભેંસ અને વૃદ્ધ બળદને કતલખાને મોકલે છે. લાખો પશુઓની આ રીતે થતી કતલ પણ પર્યાવરણ પર વિપરીત અસર કરે છે. નાના-નાના જીવજંતુઓ અને પશુ-પંખીઓ પર અવનવા વૈજ્ઞાનિક અખતરા કરીને જીવસૃષ્ટિ પર જોખમ ઊભું કરવામાં આવી રહ્યું છે. તો સ્વાદેન્દ્રીયનો ચટકો તેને ભયાનક સંહાર કરાવે છે. માછલી, તેતર, સૂવર, સસલા, મોર, હરણ અને અન્ય અબોલ જીવોની હત્યા સહજ બની ગઈ છે. અરે સ્ત્રીઓ વિશ્વ સુંદરી બનવાની ઐષણામાં અવનવા સૌંદર્ય પ્રસાધનો ખપમાં લ્યે છે અને એ માટે પણ આવા અબોલ જીવોની હત્યા કરાય છે. એટલું જ નહીં દૈહિક સૌંદર્ય-શરીર સૌંદર્ય માટે માતૃત્વ કે સંતાન સુખથી દૂર રહે છે કે પછી પુત્રૈષણને કારણે દીકરીની ભૃણહત્યા કરાય છે. સરકારે ગર્ભપરીક્ષણ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હોવા છતાં સ્ત્રી-પુરુષનાં બાળજન્મ દરમાં એ તફાવત દેખાય જ છે. કુદરતી પ્રક્રિયા સામે માનવના આ કરતુતો સંસારને દોજખ કે નર્કાગાર બનાવી રહ્યાં છે. એ સ્થિતિમાં

સૌ જાગૃત બની શક્ય એટલું પર્યાવરણનું જતન કરે તે જરૂરી છે. એ સંદર્ભે વિચારણાર્થે યોજાયેલ આજના આ પરિસંવાદમાં મેં ચારણી સાહિત્ય અને એમાંથી પ્રાપ્ત પર્યાવરણ સંદર્ભે મારા વિચારો રજૂ કરવા વિચાર્યું છે.

પર્યાવરણકેન્દ્રી પરંપરા :

મધ્યકાળે પશ્ચિમ ભારતમાં પ્રગટેલી ભારતીય સાહિત્યની અનેકવિધ ધારાઓમાં એક મહત્વની ધારા છે, ચારણી સાહિત્ય. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં વિશેષરૂપે પ્રવર્તેલ આ ધારાનો પ્રારંભ ઈ.સ.ની નવમી સદીથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. અપભ્રંશ ભાષાની સાહિત્યિક પરંપરાથી ભિન્ન તરી આવતી આ ધારાના સર્જકો મુખ્યત્વે ચારણો હોવાથી તેને ચારણી સાહિત્ય સંજ્ઞા મળી છે, રાજસ્થાનમાં તેના માટે ‘ડિંગળી સાહિત્ય’ સંજ્ઞા પણ પ્રયોજાય છે. અલબત્ત, એ જ્ઞાતિ વિશેષનું નહીં પણ શૈલીવિશેષનું સાહિત્ય છે અને તેમાં ચારણો તેમજ ચારણોત્તર સર્જકોનું પ્રદાન જોવા મળે છે. અપભ્રંશ અને મારુ ગુર્જર ભાષાથી આરંભાયેલ આ ધારામાં ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને વ્રજ આદિ ભાષાઓ તેમજ વિવિધ લોકબોલીઓનો પ્રયોગ થાય છે. તેમાં પ્રયોજેલ અનેકવિધ સ્વરૂપોમાં આખ્યાન, વાર્તા, પ્રબંધ, વ્યનિકા, દવાવેત, કવિત, રાસો, ઝમાળ, નિશાણી અને કુંડળિયાને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. એમાંયે ડિંગળમાં તો ૧૨૦ જેટલાં છંદો-ગીતો અને તેના પેટા પ્રકારો વિપુલ માત્રામાં મળે છે. એમાં ‘હાલા ઝાલા રા કુંડળિયા’, ‘રાવ, ખેંગાર રી બિયાખરી’, ‘રાધાજીની નિશાણી’, ‘છંદ રાવ જેતસી રો’ જેવી છંદ પરક રચનાઓ અને ‘વ્રજવનમાળીની વીસી’, ‘કારગીલ પચીસી’, ‘કૃપણ બતીસી’, ‘સુર છતીસી’, ‘સોનલ બાવની’, ‘પ્રતાપ બહુતેરી’, ‘છત્રછાલ છહુતેરી’, ‘હાડી રાણી શતક’ અને ‘વીર સતસઈ’ જેવી સંખ્યા પરક રચનાઓ મળે છે.

વિષય સામગ્રીની દ્રષ્ટિએ ચારણી સાહિત્યમાં શૂરવીરો, દાતારો, સંતો, શીલવંત નારીઓ, જાતવંત પશુઓ, અલબેલા પંખીઓ-પ્રાણીઓ, પૌરાણિક કથાઓ, લોકદેવ-દેવીઓ અને પ્રકૃતિના રમ્ય અને રૌદ્ર રૂપોનું મનહર અને મનભર નિરૂપણ થયું છે. અરણ્યમાં રહીને ઋષિમુનિઓ જેવું જીવન જીવનારા ચારણો ભગવતી શારદાના ઉપાસકો હતા. ખરા અર્થમાં તો એ કોઈ જ્ઞાતિ વિશેષ નહીં પણ સંસ્કૃતિ વિશેષનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, તેથી તો કહેવાયું છે કે, ‘સાહિત્ય સર્જન એ ચારણોનો વ્યવહાર કે વ્યવસાય નહીં પણ સંસ્કાર છે, જે પેઢી દર પેઢી પૈતૃક વારસામાં મળે છે.’ વળી આ ધારા સ્વનો નહીં પણ સર્વનો મહિમા ગાનાર સંસ્કૃતિમૂલક સાહિત્યિક પરંપરા જણાય છે.

ચારણી સાહિત્યમાં વૈદિક સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો સુભગ સમન્વય થયો છે, એટલું જ નહીં એમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ ગાન છે, અલબત્ત, આજે આપણે ભારતીયતા શબ્દને સંકૃષ્ટિત અર્થમાં પ્રયોજવા લાગ્યા છીએ, પણ ભારતીયતા એ માત્ર કોઈ એક સીમિત પ્રદેશ, પ્રજા કે ધર્મના વાડામાં કેદ થયેલ નથી, એ તો વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને જીવંત સાંસ્કૃતિક ધારા છે. અરણ્યવાસી આદિ માનવો ધીમે ધીમે સામાજિક બન્યા, યુગોના અનુભવો પછી તેમણે પશુતા ત્યજી અને એક સભ્ય સમાજનું નિર્માણ કરવા પ્રેરાયા. વ્યક્તિક સુખ અને ઉપભોગ છોડીને વસુદેવ કુટુંબની વિચારધારાને અપનાવી, વૃત્તિઓને સંયમિત બનાવીને સઘળી કામનાઓ-ઐષણાઓ પર આવશ્યક નિયંત્રણોની ચોકી બેસાડી. જીવો અને જીવવા દ્યોનો વણ લખ્યો નિયમ અપનાવ્યો. માત્ર માનવો જ નહીં પણ પશુ, પંખી, પ્રાણી અને સકલ સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને તેનું જતન કરવા એ કૃત સંકલ્પ બન્યાં. એ માટે તેણે અપનાવેલાં જીવનમૂલ્યોનું જેમાં યથાર્થ પાલન થાય છે, તે ભારતીય સંસ્કૃતિ. તેમજ આ સાંસ્કૃતિક વિચારધારાનું સમુચિત નિરુપણ થાય તે ભારતીય સાહિત્ય. આથી પ્રતીતિ થાય છે કે અહીં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ એકમેકના પૂરક અને અવિનાભાવિ બન્યા છે, તેનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ ચારણી સાહિત્યમાં ઝીલ્યું છે. પર્યાવરણના લગભગ તમામ ઘટકોનો-અંશોનો પરિચય જેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે એવા ચારણી સાહિત્યમાંથી થોડાં દૃષ્ટાંતો પ્રસ્તુત કરીને એની મહત્તા અને મૂલ્યવત્તા સમજાવવાનો ઉપક્રમ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને લોકપરંપરાનો પર્યાવરણ સંદર્ભે વિચાર કરતાં એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે કે અહીં પ્રકૃતિના વિવિધરૂપો અને સકલ સૃષ્ટિને પૂર્ણ સમાદર મળ્યો છે, અહીં સૂર્ય અને ચંદ્ર માત્ર ગ્રહ નથી, પણ એ સૂરજદાદા રાણી રત્નાદેના ભરથાર અને કશ્યપમુનિના પુત્ર છે. તો ચંદ્ર એ દક્ષનો જમાઈ, શિવભક્ત અને ચાંદામામા છે. અહીં સરિતા માત્ર જળવાહિની નથી, પણ એ લોકમાતા, પતિત પાવની અને મોક્ષદાતા છે, એનું સ્તવન છેક ઋગ્વેદમાં મળે છે એટલું જ નહીં તે વિશ્વામિત્રની વિનંતીને ગ્રાહ્ય રાખીને માતૃભાવે તેને માર્ગ પણ આપે છે. અહીં કૈલાસ, હિમાલય કે ગિરનાર એ માત્ર પર્વત નથી, પણ સૌની આસ્થાનું કેન્દ્ર છે, કૈલાસ-માનસરોવરની યાત્રા હોય કે ગિરનારની પરિક્રમા-લીલી પરિક્રમા હોય એ લોકસમુદાયને એક તાંતણે બાંધે છે. ભગવતી સતીના અંગો જ્યાં જ્યાં પડ્યા ત્યાં ત્યાં એક શક્તિપીઠ બનાવી, એ બાવન શક્તિપીઠો અખંડભારતની સીમાનું સીમાંકન છે, એ માત્ર ધરતીનો વિસ્તાર જ નથી, એ તો આપણી સાંસ્કૃતિક એકતાનો, માનવતાનો, હિંદુ, મુસ્લિમ, શિખ, ઈસાઈ અને

અઢારે વર્ષને આજ્ઞાનબાહુમાં સમાવતો હૃદય વિસ્તાર છે. સીમાડાઓ તો વિસ્તારે અને તૂટે પણ ખરા, પરંતુ સૌને જોડનાર સંસ્કારનું જ બંધન અખંડ અને અતૂટ છે. વિવિધ પ્રદેશોની પ્રજાને સાંસ્કૃતિક એકતાથી જોડનારા ઉત્સવો, યાત્રા સ્થળો અને સાહિત્ય બહુવિધ આયામી અને બહુ પરિમાણી જણાય છે.

ભારતીય ઋષિમુનિઓએ બહુ વિચક્ષણ રીતે પર્યાવરણનું જતન કર્યું છે, તેને ધાર્મિકતા સાથે એવી રીતે સાંકળ્યું જેથી તેનું પાલન અવશ્યમય થાય. જેમ કે આંગણામાં તુલસીક્યારો, રાંધણછઠ્ઠના દિવસે ચૂલા ઠારવા અને પ્રત્યેક ઘરે એક છોડ વાવવો. છોડમાં રણછોડની વાત તો પૂજ્ય પાંડુરંગદાદાએ હમણાં કરી, જ્યારે આ વિચાર ઘણો જૂનો છે, નાગપાંચમે કરાતી નાગપૂજા કે શીતળા સાતમની વાર્તામાંથી પ્રગટતો સમાજોપયોગીતાનો સૂર અને ઘરો આઠમે પીપળાની, ઘરોની, બોરડીની અને અન્ય વૃક્ષોની પૂજાનો મહિમા માત્ર વાણીમાં જ નહીં આચારવિચારમાંથી મળશે.

દુહા અને છંદોમાંથી પ્રગટતો પર્યાવરણવિચાર

ભારતીય સંસ્કૃતિની આ પાવન વિચારધારાનું ગળથુથીમાં પાન કરનારા ચારણો પહાડનું બાળક છે, પ્રકૃતિને ખોળે એનો ઉછેર, લાલનપાલન અને વસવાટ છે. ધરતીપુત્ર તરીકે ખેતી કે પશુપાલન કરનારા ચારણો નગર સંસ્કૃતિનું નહીં પણ અરણ્ય સંસ્કૃતિનું જ સંતાન છે. આથી તો એક દુહામાં કહેવાયું છે કે :

સિંહ સિંધર અને સુગંધ મૃગ, ચારણ અરુ સિદ્ધ;
એતા નગરાં ન નીપજે, (સૌ) પહાડામાં જ પ્રસિદ્ધ.

ચારણોએ પ્રકૃતિના રમ્ય અને રૌદ્ર રૂપને પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું છે, પરંતુ એનામાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો સુભગ સમન્વય થયો છે. આથી તો વીરતાના ઉપાસક ચારણોએ સૂર્યદેવતાનું સ્તવન કરીને યુધ્ધભૂમિમાં પોતાની લાજ રાખવાની વાત આ રીતે કરી છે :

‘સામ સામા ભડ આફળે, ભાંગે કેતા રા ભમ;
તણ વેળા કશ્યપ તણા, સૂરજ રાખો શરમ.’

વીરતા અને શૃંગાર અવિનાભાવે સંકળાયેલા છે. પુરુષના વીરત્વ પર નારીત્વ ઓળધોળ થાય, સર્વસ્વ ન્યોચ્છાવર કરવા પ્રેરાય એ વાત સૌ જાણે છે, પરંતુ એની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ એક દુહામાં સુપેરે પ્રગટી છે. મન ભાવન વર્ષાઋતુનો આરંભ થયો છે. પ્રથમ વર્ષાએ ભીજાયેલ ધરતીની મનોહારી સૌરભથી વાતાવરણ પિયુમિલનોત્સુક વ્યક્તિને ગતિ પ્રેરે છે. ઝરુખામાં ઊભેલી બે સખીઓ

ઘોડેસ્વારની તીવ્રગતિને જોતી જ રહે છે, પોતાની સખીને પ્રશ્ન પૂછે છે આવી ઋતુમાં, આટલા વેગથી એ ક્યાં જતો હશે ? તેની સખીએ આપેલો ઉત્તર કેવો સૂચક અને મર્મસ્પર્શી છે, જુઓ:

‘મોં ભીની ઘોડા ભલાં, ઉતાવળે ડાબા ઉપડિયા;

કાં મરઘાનેણી માણવા, કાં ખડ્ગ વાવા ખડિયા.’

વર્ષાઋતુ તો પિયુમિલનની ઋતુ. કાલિદાસે લખેલ ‘મેઘદૂત’ કે મોહન રાકેશકૃત ‘આષાઢ કા એક દિન’ની યાદ અપાવે તેવો એક દુહો લોકપરંપરામાં મળે છે. આભામંડળમાં ચમકતી વીજળી અને વર્ષાનો પ્રારંભ પ્રિયજનની યાદ તો અપાવે છે, વળી અષાઢી બીજ કચ્છી પ્રજાનું નવું વર્ષ-પણ મિલન ઝંખનાને તીવ્ર બનાવે છે, જુઓ :

‘આભે ધારાળા મેલ્યા, વાદળ ચમકી વીજ;

મારા રુદાને રાણો સાંભર્યો, આવી અષાઢી બીજ.’

અષાઢનું આગમન થતાં આકાશમાં કાળાડિંબાગ વાદળાઓ ચડી આવે, મેઘગર્જના ધરતીના પડ ધ્રૂજાવે અને પિયુ વિયોગી વીજળી જાણે પતિ મેહૂલ્યાની ખબર લેવા ગિરનારના પહાડો પર ત્રાટકે, વર્ષાની ઝડી મંડાય અને એવી ઋતુમાં વિયોગીની મનોસ્થિતિ કેવી હોય ? ભાવનગરના રાજકવિ પિંગળશી નરેલાએ એક ‘બારમાસી’ કાવ્યમાં રાધાજીની વિરહાવસ્થાનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે, જુઓ :

અષાઢ ઉચારં, મેઘ મલારં, બની બહારં જલધારં;

દાદૂર ડકારં, મયૂર પુકારં, તડિતા તારં વિસ્તારં;

ના લહી સંભારં, પ્યાસ અપારં, નંદકુમાર નિરખ્યારી;

કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી, ગોકુળ આવો ગિરધારી... ગોકુળ...

ભક્તકવિશ્રી દુલા કાગે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને ચારણી પરંપરાના છંદમાં વર્ષા વર્ષાન નિમિત્તે પિયુ વિયોગી નારીનું વર્ણન કરતું કાવ્ય સંભળાવેલું. તેની પંક્તિઓ જુઓ :

સાંકળા ભાંગી, મોર ઘનદળ, ગગન નીરખી ગેકિયા,

મળરાત કાળી કઠઠ માજમ પિયુ ટૌક્યા બાપિયા;

સુષિ ભણક કાને, કંથ શોધણી, નમી ઘર પર નર મળી;

અષાઢ ધમધમ, ધરા ધમધમ, વરણ ચમચમ વીજળી

જીય વરણ ચમચમ વીજળી...

ચારણકવિઓએ દુહાબંધ વાતાઓ લખીને પોતાની સર્જનકલાની પ્રતીતિ કરાવી છે. ‘હોથલ-પદમણી’ની વાતામાં કનરાના ડુંગરમાં હોથલ અને ઓઢો બેઠા છે, પાસે જેસલ અને જખરો બે પુત્રો રમે છે, અચાનક આભમંડળમાં રીંછડીઓ દોડવા લાગી, મેઘ ગર્જના થવા લાગી અને વીજળી સળાવા લેવા મંડી, મોરલાઓએ ગહેકાટ કર્યા. એ ક્ષણે ઓઢાને કચ્છ સાંભર્યું. કવિએ એની મનોસ્થિતિ માટે મોરલાના ટહુકાને નિમિત્ત બનાવ્યો, હોથલે બાણ ચડાવ્યું અને ઓઢાએ તેને સમજાવ્યું કે આતો ગાળીએ ગાળીએ ગહેકશે, તું કેટલાક મોરલાને મારીશ, આ તો વર્ષાઋતુનો પ્રભાવ છે.

ઓઢો, હોથલ અને મોર એ ત્રણેના મુખમાં મૂકાયેલ આ દુહાઓ પ્રકૃતિ મહિમાનું મનોહારી ચિત્ર અંકિત કરે છે, જુઓ :

‘છિપર ભીંજણી છક હુઓ, ત્રંબક હુઈ વઘા નેણ;

અમથી અવલ ગોરિયા, તોકે સાંભરી શેણ...૧

મત લવ્ય મત લવ્ય મોરલા, લવ તો આધો જા;

એક તો ઓઢો અણોહરો, મથે દુજી તોં જી ઘા...૨

અસા ગિરિવરજા મોરલા, કાંકર ચૂન પેટ ભરાં;

અમાણી રત આયે ન બોલાં, (તો) હૈયડા ફાટ મરા...૩

કરાયેલ કો ન મારીજેં, જે જાં રતા નેણ;

તડ વિઠા ટોકા કરે, નિત સંભારે શેણ...૪

વર્ષાઋતુ તો ચાર માસ ચાલે, પરંતુ પ્રકૃતિને ખોળે રહેતાં લોકોને તો એ ચારે માસના વરસાદની ભિન્નતાનો પરિચય છે. આથી શ્રાવણ માસના સરવડાને કારણે વૃક્ષ પરથી ધીમે ધીમે પણ વારંવાર ટપકતાં જળ નાયિકાને મિલનોત્સુક બનાવે છે. તો બીજી તરફ તહેવારો પણ શ્રાવણ માસમાં આવતા હોવાથી નવોઢાને પિયરનું તેડુ આવે છે, તે તો સ્ત્રી સહજ લજજાથી ના નથી પાડી શકતી, પરંતુ પતિ પણ વિરહ સહન કરવા માટે કાળજી કઠણ કરી રજા આપે છે. અનિચ્છાએ સહેવા પડતા વિયોગની વાત કરતી સ્ત્રી પોતાની સરખી સમક્ષ વેદના ઠાલવે છે કે :

‘શ્રાવણ આયો હે સખી ! ઝાડવે નીર ઝરંત;

ઈણ રત મહિયર મોકલે, મારો કઠણ હૈયા રો કંત.’

મહિયરના ઝાડવા પણ સ્ત્રીને વ્હાલા લાગે, પણ વર્ષાઋતુમાં પતિનો વિયોગ અસહ્ય બની જાય એ વાત કેટલી મર્મસ્પર્શી બની છે. તો આકાશમાં ક્ષણાર્ધ

ઝબકી જતી વીજળી સ્ત્રીને વેરણ લાગે છે. પણ એ તો સ્ત્રી સહજ ઈર્ષા ભાવ દાખવે, પરંતુ મેઘરાજા તો પુરુષ છે, એણે તો અબળાની એકલતા પર દયા દાખવવી જોઈએને ? તેણે નિર્લજ્જ બનીને મેઘગર્જના કરવાને બદલે મઘરો-મઘરો ગાજ કરવો જોઈએ. નાયિકાએ મેઘને કરેલી વિનંતી કેવી હૃદયસ્પર્શી છે, જુઓ:

‘વીજળી ! તો વેરણ થઈ, મેહુલા, તું ય ન લાજ;
મારો ઠાકર ઘરે નહીં, મઘરો મઘરો ગાજ.’

મયુરનો ગહેકાટ તો પ્રિયજનની સ્મૃતિ જગાડનારો અને વર્ષાને વધાવનારો છે, પરંતુ જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય, એ વેરણ ચાકરીને કારણે જૂરતા દંપતીની વ્યથાને વાચા આપતી આ પંક્તિમાં નાયિકાની મનોવ્યથા સુપેરે પ્રગટી છે. જુઓ:

‘મોર મારે મદઈ થિયો, વહરાં કાઢે વેણ;
જેની ગહકે ગરવો ગાજે, સૂતાં જગાડે શેણ.’

અલબત્ત, વર્ષા જ વિયોગની વેદના પ્રગટાવે છે તેવું નથી. લોકજીવનમાં તો વર્ષા ન આવે તો પણ દુઃખ છે. કેમકે, માલધારીઓએ પોતાના પશુઓને નીભાવવા માટે સ્થળાંતર કરવું પડે છે. એ સ્થળાંતર કર્યા પછી અકાળે આવેલી વર્ષા કેવી દુઃખદાયી જણાય છે, એ વાત આ દુહામાં પ્રગટી છે:

‘ખડ ખૂટ્યા, ગોરલ વસુક્રિયા, વાલા ગિયા વદેશ;
અવસૂર ચૂક્યા મેહુલિયા, વરસી કાંઉ કરેશ.’

દુષ્કાળની ભયાનકતા અને સકલ સૃષ્ટિની બેહાલીની વેદના આમજનતાને વિશેષ થાય. એવો જ એક દુષ્કાળ હજારેક વર્ષ પૂર્વે કચ્છમાં પડેલો. એ સમયની દારૂણ સ્થિતિ એવી હતી કે તણખલા ઘાસ માટે ટળવળતી ગાયો ધરતી ચાટતી, મંકોડા જેવી જીવાતોને ખાતી અને સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકોને ત્યજી દેવા માંડી હતી. એ સમયનો ચિતાર રજૂ કરીને કવિ રાજવી લાખા કુલાણીને યુધ્ધભૂમિમાંથી કચ્છમાં પાછો આવવા કહે છે :

‘ગાયે મકાંડા ભરખિયા, સ્ત્રીએ છાંડ્યા બાળ;
વહેલો વળને લાખા ફૂલના, (તારા) દેશમાં પડ્યો દુકાળ.’

કચ્છની ધરાની આ અવદશા માનવીનું કાળજું કંપાવે એવી છે, વળી કચ્છમાં તો એક વખતે વૈદિક સરસ્વતીના નીર વહેતા, શિવાલિકની પહાડીઓમાંથી વહેતી સરસ્વતી કચ્છમાં તો વીસેક કિલોમીટરની પહોળાઈમાં વહેતી. ભૂસ્તરીય પરિવર્તનને કારણે આ પ્રવાહ બદલાયો, પાકિસ્તાન તરફ સિંધુના જળ વહી નીકળ્યા, તેને લોકોએ ‘અલ્લાજો બંધ’ કહ્યો. આ બે નદીઓને કાંઠે વિકસેલી સંસ્કૃતિ

સરસ્વતી-સિંધુ સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાય છે અને તેના પુરાવશેષો સિદ્ધપુર અને ધોળાવીરામાંથી મળે છે. ચારણોએ એક દુહામાં આ વાતને સાચવી છે, જુઓ :

શિયાળે સોરઠ ભલો, ઉનાળે ગુજરાત;
ચોમાસે વાગડ ભલો, કચ્છડો બારે માસ.

ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોની લાક્ષણિકતાઓને કવિઓએ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ દ્રષ્ટિથી અવલોકી છે. અહીંની ધરતીની ફળદ્રુપતા, વહેતી નદીઓ, પહાડો, વનસ્પતિ, પશુ, પંખી અને પ્રાણીની વાત આ દુહાઓમાં મળે છે. એ પ્રદેશમાં વસતામાનવોના ખમીર, વીરતા, ઉદારતા અને નારી સૌંદર્ય તેમજ તેમના વિશિષ્ટ પહેરવેશની વાત પણ આ દુહાઓમાં પ્રગટી છે. પંચાળ, હાલાર, ભાલ, સોરઠ, નાધેર, ગોહિલવાડ અને કચ્છના સમગ્ર પરિવેશને આબેહુબ આલેખતા આ દુહાઓ અવલોકીએ :

કંકુવરણી ભોમકા, સરવો સાલેમાળ;
નટ પટાધર નીપજે, ભોંય દેવકો પંચાળ...૧
કુકડકંધા મૃગ કૂદણા, નીલા પીળા લાલ;
નવરંગા તોરી નીપજે, પડ જોવો પંચાળ...૨
ગુઢે વસ્તર ગોરિયા, પગ પીંડીનો તાલ;
પનઘટ પર પરવરે, પડ જોવો પંચાળ...૩
સોરઠ દેશ સોહામણો, ચંગા નર ને નાર;
જાણે સ્વર્ગથી ઉતર્યો, દેવ દેવી અણસાર...૪
અંબવન ને આંબલી, મીઠા મયુર મલાર...
હરિયાળી ભરી ભોમકા, ને રઢિયાળો ગિરનાર...૫
નદી ખળુકે નીર વહે, મોર કરે મલાર;
જ્યાં સાતે રસ નીપજે, ભોંય ધરા હાલાર...૬
ભાદરકાંઠાની ભેંસ ભલી, વેણુ વખાણુ ગાય;
કાઠિયાવાડની કામની, બરડા હંદો જુવાન...૭
ઝાઝાં ઝાળાં ઝાંકરા, આળિગારો દેશ;
ભોમાં ભાલાં નીપજે, જોયો ઝાલા દેશ...૮
નહીં છાશ, છમકો ને છાંયડો, એવા કેતાક અવગુણ કહું;
પણ ભૂંડામાં ભલુ એટલું, કે ભાલ નીપજે ઘઉં...૯

મચ્છુ કાંઠો ને મોરબી, વચમાં વાંકાનેર;
ચંગા માડુ નીપજે, પાણી હુંદો ફેર...૧૦
વાજા ઠાકોર અંબવન, નાર પદમણી ઘેર;
રેંટ ખટૂકે વાડીએ, ભોંચ લીલી નાઘેર...૧૧
આંક અરિઠા આમલી, ઓખા મેળો એહ;
એક ન હોત શ્રીનાથજી, તો દીઠા જેવો દેહ...૧૨
ભલ ઘોડા કાઠી ભલા, પેનીઈક પહેરવેશ;
રાજા જાદવ વંશ રા, ડોલરિયો કચ્છ દેશ...૧૩
તાળ ઊંડા જળ છીછરાં, કામન લંબે કેશ;
નર પટાઘર નીપજે, કોડીલો કચ્છ દેશ...૧૪
ઝાઝા બાવળ બોરડી, ઝાઝા કેર, કથીર;
પણ મરદાહંદી ભોમકા, કાંટાળો કાંકરેજ...૧૫

વિવિધ પ્રદેશના પરિવેશની આછી ઝલક પ્રગટાવતા આ દુહાઓ પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ એટલા માટે મહત્વના છે કે એમાંથી તત્કાલીન સમયનું ચિત્રાત્મક દૃશ્ય ખડું થાય છે, આજે બદલાયેલ પરિવેશની સામે આ જૂનું ચિત્ર મૂકવાથી એ વાતની પ્રતીતિ થશે કે આજે આ બધી લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે ખરી? કેમ કે, આ પરિવર્તનશીલ યુગમાં ઘણી બધી વસ્તુઓ ઘરમૂળથી બદલાઈ ગઈ હોય છે. જે રીતે પ્રદેશોની આગવી ઓળખ મળી છે, એ જ રીતે સરિતાઓની પણ વિશિષ્ટ ઓળખ આ દુહાઓમાં મળે છે. જેને લોકમાતા કહી છે, એ સરિતાને કિનારે વસેલી પ્રજા, તેના સુખ-દુઃખ અને ભક્તિભાવનું અહીં, કલાત્મક નિરુપણ થયું છે. જ્યમલ્લ પરમારે તો ‘ઊર્મિ નવરચના’નો નદી વિશે વિશષાંક જ તૈયાર કર્યો હતો. તેને ગ્રંથરૂપે રાજુલ દવેએ ‘પતિત પાવની સરિતા’ શીર્ષકથી પ્રગટ કરેલ છે. તેમાં ગંગા, ગોમતી, નર્મદા, ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ અને અન્ય નદીઓ વિશે ભરપૂર સામગ્રી છે. વિદ્વાનોનું સ્પષ્ટ માનવું છે કે આપણી લોકસંસ્કૃતિનું પારશું નદીને કિનારે જૂલ્યું છે. કૈલાસ અને હિમાલયના ગિરિશિખરો પરથી વહેતી નદીઓને કાંઠે કાંઠે યાત્રાધામ શરૂ થયા હશે. પહાડોમાં જીવન પાગર્યું પછી મેદાન તરફ નીકળેલ એક સમુદાય બ્રહ્મપુત્રાને કાંઠે અને બીજો સમુદાય સરસ્વતીને કાંઠે કાંઠે આગળ વધ્યો હોવાની પ્રમાણભૂત માહિતી અને આધારો મળે છે. ઉભય નદીને કાંઠે વસેલ વનવાસી પ્રજાના રીત રિવાજો, ખાન-પાન, પહેરવેશો, ભૌતિક

સાધન સામગ્રી અને સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે. તો ગંગા તો લોકોને જોડનાર શ્રદ્ધાનું કેન્દ્રબિંદુ છે, તેને ધરતી પર લાવવાની અનેક કથાઓ મળે છે, જે આપણાં પૂર્વજોની વૈચારિક ક્ષમતા અને કાર્યશીલતાનો પરિચય કરાવે છે.

શિવજીની જટામાંથી વહેતી ગંગા-અલકનંદાને કઠોર તપ-પુરુષાર્થ કરીને ભગીરથ રાજા ધરતી પર-મેદાની પ્રદેશમાં લઈ આવ્યા. એ ગંગા પ્રત્યે લોકોની અનન્ય શ્રદ્ધાનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ આ દુહામાં પડ્યું છે :

‘હેકણ કટકો હાડ રો, તટ ગંગા જો જાય;
(તો) - માનવીયાં કુળ માંચ, ભૂતેચ ન સરજે ભાગીરથી.’

લોકમાતા ગંગા પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવતા પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુએ પોતાના વીલમાં નોંધ્યું છે કે, “ખાસ કરીને ગંગા ભારતીયજનોની વધુ વહાલી સરિતા છે, કારણ કે ગંગા આસપાસ એનાં જાતિકુલોના હજારો વરસનાં જવલંત સંસ્મરણો સંઘરાયેલા છે, એનાં ભય અને આકાંક્ષાઓનાં, એના વિજયગાનના, એના હાર અને જીતનાં. ગંગા એ ભારતની યુગોની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું પ્રતિક બની ગયેલ છે, સદાય પરિવર્તનશીલ, સતત પ્રવાહશીલ અને છતાંય શ્વેતશિકરો ઉછાળતી એની એ જ ગંગા ભૂતકાળની ભવ્યતા, વર્તમાનની ગતિશીલતા અને ભાવિમાં વહેતો પ્રેરણા સ્રોત છે.’

કોઈ ઋષિમુનિએ કહેલી વાત પરંપરામાં દ્રઢ થઈ ગઈ છે, કે ‘ગંગા સ્નાનનો, યમુના પાનનો, સરયુના ગાનનો અને નર્મદાના દર્શનનો મહિમા છે.’ લોકો આ વાતને જીવનમાં આચરે છે ! એટલે તો નર્મદાજીની પરિક્રમા યોજાય છે. એવી પરંપરાથી મોક્ષદાયિની ગણાયેલી ‘સુરસરિ ગંગાજી’ વિશે ‘ગંગા અવતરણ’ કાવ્ય ભક્તકવિ ઈસરદાસે રચ્યું છે, તેની એક પંક્તિ જોઈએ.

‘ચલી પ્રસન રા પગાંહુત, બ્રહ્માંડ હુત ચલી;
બંમરા કમંડળમાં હુત, ચલી મહાબાહુ;
મેરકાછરંગા બિચ પધારી સહસ મુખી;
પહાડાંઓનાકાં વચ્ચે ગંગારા પ્રવાહ...૧

ભગવાન વિષ્ણુના ચરણાવિંદમાંથી પ્રગટેલી ગંગા બ્રહ્માંડથી નીકળી, એ લાંબા હાથવાળી ગંગા બ્રહ્માજીના કમંડમાંથી પુનઃ વહી નીકળી અને હજારો મુખવાળી ગંગા મેરુ પર્વતમાંથી આગળ વધી વિવિધ પર્વતોને વીંધતી ચાલી. એ ગંગા ચારેય જુગના દેવો, માનવો અને નાગલોકોની પૂજનીય છે અનેક દેવોએ

તેના કિનારે વાસ કર્યો છે. ઈસરદાસે અહીં ગંગા મહિમાનું સુપેરે ગાન કર્યું છે.

ઈસરદાસે સ્થપાયેલી, પરંપરાનુસાર રવિરાજ સિંહઢાયયે પણ નર્મદાજીનો મહિમા વર્ણવવા 'નર્મદાલહેરી'નું સર્જન કર્યું છે. નર્મદાની પવિત્રતા અને મહિમાને કવિએ આલેખેલ છે.

રેવા તું મહેશ દેવ ભીલન કો બેસ ધરી,
કૌતુક કરત આપ ચાનોદ કનાલી મેં,
નગન સરૂપ શીશ મગન તરૂકી ડાલી,
નાચત મગન કર તાલ દેત તાલી મેં,
કહે રવિરાજ લોક હસ હસ ઘેર રહે,
ફીરત ચહ ફેર મુખ વક આંખ લાલી મેં,
બોલત જ્યું અકબક ડોલત દીવાના જૈસે,
બોલત પલક ખ્યાલ ગાવત ખુશાલી મેં....

કવિશ્રી દુહા કાગે અનેક અન્યોક્તિ કાવ્યોમાં વૃક્ષ, સરિતા, પશુ, પંખી અને પ્રાણીની વાત કરી છે. વર્ષાઋતુમાં બેફામ બનતી સરિતા સૌને ડરાવે, કોઈને પાણી પીવા ન દયે, પણ છેવટે તેણે સમુદ્રને મળવું પડે, પોતાનું સમગ્ર અસ્તિત્વ સમર્પિત કરવું પડે અને એ સ્થિતિમાં તેના જળમાં મગર મચ્છો મોજ કરે, એ વાત તેમણે અન્યોક્તિ દ્વારા સમજાવી છે.

નદીએ પીવા ન દીધું પાણી રે...જી.
ચોમાસામાં હદ છાંડીને ગઈ ઘણાને તાણી... જી.
વાદળનાં વારિથી વીફરી, જળ પોતાનું જાણી;
પોતે ન પીધું પીવા ન દીધું, 'કાગ' કે જુઓ કમાણી, રે જી;
મરતાં સુધી હઠ ન મેલ્યો, છેવટે દરિયે સમાણી... નદીએ...

તો એ જ પરંપરાના સમર્થ કવિ 'દાદે' - દાદુભાઈ પ્રતાપદાન ગઢવીએ પોતાની રચનાઓમાં પ્રકૃતિને સુપેરે આલેખી છે. ગીરની હિરણ નદીનું તેમણે કરેલું વર્ણન ચિત્રાત્મક છે. હિરણને કાંઠે નીપજતાં સિંહ ભારતમાં અન્યત્ર થતાં નથી. કવિએ હિરણને કાંઠેથી પ્રભાત, બપોર, સાંજ અને પૂનમના ચંદ્રનું અદ્ભૂત વર્ણન કર્યું છે. જુઓ :

સાંઢ ઢળે સરિતાના તટમાં, ધીમા પવન ઝકોળે,
બેઠાં બેઠાં ઝાડ પરે કોઈ, પંખીડા રસ ઘોળે.

જાતાં જાતાં એક નજર, મીઠી સૂરજની થાતી,
પાલવને સંકોરી સરિતા, ઘૂંઘટમાં શરમાતી...

હિરણમાં નારીના મનોભાવોનું આલેખન કરી કવિએ તેના ગાલે પડતાં ખંજનની પણ વાત કરી છે. તો પહાડોમાંથી નીકળતી હિરણનું અલકકિશોરી જેવું રૂપ તો નાદ વૈભવયુક્ત બાનીમાં ખૂબ જ જીવંત રીતે તાદૃશ્ય કરી આપ્યું છે, જુઓ :

ડુંગરથી દડતી, ઘાટ ઉતરતી, પડતી પડતી આથડતી,
આવે ઉછળતી જરા ન ડરતી, હરતી ફરતી મદઝરતી,
કિલકારા કરતી ડગલાં ભરતી, જાય ગરજતી જોરાળી,
હીરણ હલકાળી, જોબવનવાળી, નદી રૂપાળી નખરાળી...

ચારણોએ સરિતાને જીવંત માની છે, ભારતીય પરંપરામાં સરિતા સાથે લગ્નના ઉદાહરણો મળે છે, તેવી બે ઘટના ચારણી પરંપરાના કાવ્યોમાં પણ મળે છે. જેતપુરના કાંઠે વહેતી ભાદર નદીના અનુપમ સૌંદર્યથી અભિભૂત કમરહંસે ભાદર સાથે લગ્ન કર્યાની ગવાહી પૂરતો દુહો મળે છે કે :-

ભાદર જેવી ભામની, કમરહંસ જેવો કંથ;
હંસલી જેવી હોય તો, કમરહંસ વિવા કરે...

તો ભોળા લાદીતે મહેણાના માર્યા શેત્રુંજી સાથે જ લગ્ન કરવાની હઠ લીધી. તેણે લગ્ન કરીને રચેલ કાવ્યો સાથે જ સ્મરણીય છે, જુઓ :-

આભ ચંદ્રવો આભલા, ઘર પર માંડવ ધરા;
શેણ શેતલ ભોળો પિયુ, એનું પિયર પરમેશરા...૧
ભેંસુ ચારી ને મદ પીએ, વહેલા કરીએ વલોણાં;
રૂદામાં ભોળો કે રાત દી, આવે શેતલનાં સોણાં...૨

પર્યાવરણકેન્દ્રી અભ્યાસ હમણાં-હમણાંથી વિશેષમાત્રામાં થઈ રહ્યા છે. પણ પ્રકૃતિના ખોળે રહેનારા, પ્રકૃતિના પૂજક અને પ્રકૃતિનું આ કંઠ પાન કરનારા રચયિતાઓનું ચારણ પરંપરાનું સાહિત્ય અભ્યાસનો વિષય બને એવી ક્ષમતા ધરાવતું મને જણાયું છે, અહીં રજૂ થયેલ થોડાં દૃષ્ટાંતોમાંથી એનો પરિચય મળી રહે છે. કેવા-કેવા અવનવા સંઘર્ષો અને પરિચયના પરિમાણ પ્રગટાવતું અને પરિચય કરાવતું ચારણી સાહિત્ય સત્વશીલ અને હૃદયસ્પર્શી પણ એટલું જ છે, એ એની સૌથી મોટી મહત્તા જણાય છે.

કચ્છી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય

બન્ની - કચ્છ : લોકસાંસ્કૃતિક અભ્યાસ

ડૉ. ભરત પંડ્યા

કચ્છનો બન્ની વિસ્તાર લોકસાંસ્કૃતિક સંદર્ભે ખૂબ મહત્વનો છે. પુરોગામીઓના અભ્યાસ અને સંશોધન અનુષંગે અહીં લોકસંસ્કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રસ્તુત કરવા ધાર્યો છે. લોકસંસ્કૃતિને સમજવા પ્રથમ તો આપણે ‘લોક’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ – આ બન્ને શબ્દોની પરિભાષા વિશે પરિચય મેળવીએ.

‘લોક’ એટલે શું ?

લોકસંસ્કૃતિમાં રહેલી ‘લોક’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છેક પુરાણકાળથી જોવા મળે છે. વેદ ને ઉપનિષદોમાં ‘લોક’ શબ્દનો ઉલ્લેખ મનુષ્યલોક, પિતૃલોક એવો જોવા મળે છે. જે ભુવન અથવા સ્થાનનો નિર્દેશ કરે છે. મહાભારતમાં લોક શબ્દ મનુષ્યલોકના માનવીઓ માટે વપરાયો છે. તો ભગવદ્ગીતામાં દેવ અને અસુર બન્નેની લોકમાં ગણતરી કરી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘લોક’ શબ્દ સાથે અનેક અર્થો સંકળાયેલા છે. જેમ કે ઈલલોક, પરલોક, ત્રિલોક આદિ. અહીં ‘લોક’ શબ્દ વિસ્તૃત અર્થમાં જોવા મળે છે. આ રીતે શાસ્ત્રમાં ‘લોક’ શબ્દ જુદી જુદી અર્થઘટ્ટાયા રૂપે પ્રયોજાયેલા છે. જનસમુદાય અથવા તો જનસાધારણ એવો વ્યાવહારિક અર્થ પણ નોંધી શકાય.

૧. ‘લોક’ (Folk) એટલે ભોળું ગ્રામીણ, કૃષિપ્રધાન, નિરક્ષર, મૌખિક વ્યવહાર

ચલાવતું, હાથ કારીગરીવાળું નવીન જીવનરીતિઓ અને ખ્યાલોની દૃષ્ટિએ પછાત લાગતું, વહેમી તંત્ર-મંત્ર, જાદુ વગેરેમાં આસ્થાવાળું, ધર્મશ્રદ્ધાળુ, પરંપરાગત વિધિવિધાનો પાળનારું, એક કોરાણે રહેતું એવું.”^૧

– લેવી સ્ટ્રોસ

૨. “એકબીજાનું જોઈ જોઈને અને મૌખિક રીતે જે વ્યવહાર ચલાવે, રહેઠાણ-કપડાં-લત્તાં, ખાવા-પીવાથી માંડીને વાણી, વિચાર, આચાર, માન્યતા, રીતિ-રિવાજ, ધર્મશ્રદ્ધા, વિધિવિધાનો સુધી બધામાં પોતાના સમૂહ કે સમાજના એક અવિચ્છિન્ન ભાગરૂપે બનવામાં જે ગૌરવ લે તે લોક.”^૨

સાહિત્યકોશ ભાગ -૩

૩. “ ‘લોક’ અને ‘લૌકિક’ શબ્દ વેદના વખતથી વપરાતા આવ્યા છે. તેમના મત મુજબ “લૌકિક એ ઉપેક્ષાના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. વેદથી ઈતર બધી વાતો બૌદ્ધિક ગણાઈ. પણ અહીં ‘લોક’નો અર્થ માનવજીવનનો સમૂહ જે ખેતી અને તેના આનુષંગિક ધંધા સાથે સંકળાયેલો છે. અને જે પુરાણી પરંપરાના પ્રવાહમાં જીવે છે. તેમાં રાજા, રજવાડા, ઠાકોરને તાલુકદારથી માંડીને વાણિયા, બ્રાહ્મણ, સઈ-સુથાર, તેલી, તંબોલી, સંતો, બહારવટિયા ને આદિવાસી એવી તમામ કોમો સમાઈ જાય.”^૩

જોરાવરસિંહ જાદવ

આમ, ‘લોક’ એટલે વિસ્તૃત માનવસમૂહ અને આ સમૂહ કોઈ એક જ ભૌગોલિક સીમામાં કે સાંપ્રદાયિક વાડામાં બંધાયેલો નથી. એમાંનો અનેક જુદી જુદી જગ્યાએ રહેતા હોય અને છતાં એક જ પારંપરિક તાંતણે સંધાયા હોય છે, બંધાયા હોય છે. એમાં કોઈ એક સ્થળ કુળ કે ધર્મ કે કોમનું વર્ચસ્વ હોતું નથી, હોવું જરૂરી પણ નથી... તો પછી આપણને પ્રશ્ન થાય કે લોક એટલે ખરેખર કયો વર્ગ ? ગ્રામજન ? ગિરિજન ? નાગરિક ? આનો ઉત્તર આપણને હસુભાઈના પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે : “આરંભમાં તો જનજાતિ, ટ્રાઈબલ ફોક એ પછી ગ્રામજન - કન્ટ્રીમેન સુધી વિસ્તર્યો. અને આદિજાતિ એટલે કે અર્ધ કે સંપૂર્ણ નિરક્ષર અને નાગરિક એટલે મુખ્યત્વે શિક્ષિત અને ભદ્ર અને સાથે કેટલોક અશિક્ષિત એવો નિમ્નવર્ગ. પરંતુ નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ પ્રશાંત મહાસાગરના ઓસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા, આફ્રિકા વગેરેનાં દ્વીપોની આદિવાસી જાતિઓનું અધ્યયન કરી તારણ આપ્યું કે જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુ નિમિત્તે જુદી જુદી ચોક્કસ પરંપરાગત વિધિઓ થાય. સંસ્કાર એ પોતીકા ટાંચા ન્યૂનતમ સાધનો-સિદ્ધિઓને કારણે પછાત ગણાય, અસંસ્કૃત નહીં. અત્યાર સુધી મનાતું રહ્યું છે કે અક્ષરજ્ઞાનથી સંસ્કૃતિ સિદ્ધ થાય.

પછી સમજાયું જ્ઞાન મળે સંસ્કૃતિ નહીં. સંસ્કારથી માણસ સુસંસ્કૃત બને છે, માત્ર જ્ઞાનથી નહીં. એ પછીના તબક્કે સમજાયું કે સંસ્કૃતિમાં પ્રકારો નથી, સ્તરો છે. દરેક ચોક્કસ એવા માનવસમૂહને પોતાની સંસ્કૃતિ છે. જેને વિવિધ સ્તરો છે. જેમ જેમ સ્થળ અને સમય બદલાય. સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક પરિસ્થિતિ બદલાય. અવનવા સંપર્ક થાય તેમ પુરાણા પર નવા નવા સ્તર ચડતા જાય. એટલે કોઈ જાતિની મૂળ સંસ્કૃતિ ન બદલાય. નીચેના સ્તરે જે મૂળ સંસ્કૃતિ હોય છે તે કાયમ રહે છે. જે આધુનિક અને નાગરિક છે. તેનાં સાંસ્કૃતિક સ્તરોમાં નીચે આદિમ, આદિજાતિ અને ગ્રામીણ સંસ્કૃતિના સ્તર રહેવાના. આ પ્રકારની સમજ સાથે 'લોક'ની વિભાવના બદલાઈ. મનોવિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે ટોળાનું મનોવિજ્ઞાન અને જાતિગત મનોવિજ્ઞાન પણ પ્રકાશમાં આવ્યું. એક જ સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રના લોકોનો કોઈ એક ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં સમાન એવો પ્રતિભાવ હોય છે. પરંતુ આવા સાધારણ પ્રત્યાઘાતોમાં પણ જાતિગત ભેદ રહે છે અને તેનું મૂળ જાતિગત મનોવિજ્ઞાનમાં છે. દા.ત. લડાયક અને બિનલડાયક જાતિઓના પ્રત્યાઘાતો ક્યાંય જુદા પડે છે. એકને મન ગાળ ગળી જવાની બાબત બને અને જાતિકેરે એ ગાળ બીજાને 'મારું કે મરું' એવું પ્રેરે. આ રીતે જ જાતિ, પ્રદેશ, રાષ્ટ્ર, ધર્મ વગેરેની પણ અસર પડતી હોય છે. આ જાતિગત મનોવિજ્ઞાન છે. આમ, આ 'લોક' એ સંકુલ એવો માનવકુલ-સમૂહ છે. એ નથી માત્ર આદિવાસી, નથી માત્ર ગ્રામીણ, નથી માત્ર નાગરિક, નથી સર્વથા ભદ્ર કે નથી માત્ર સર્વાંશે અભદ્ર ડો. હરદ્વારીલાલ શર્મા 'લોકવાર્તા વિજ્ઞાન' પુસ્તકમાં કહે છે તેમ "જેને તમે જુઓ અને જે તમને જુએ છે તે 'લોક' "૪

સંસ્કૃતિ એટલે શું ? :

માનવ અરણ્યજીવન જીવતો ત્યારે પશુતુલ્ય હતો. જ્યારે પશુઓના શિકાર કરવાને બદલે તેને પાળવા લાગ્યો ત્યારે જ સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો હશે તેમ માની શકાય. જંગલિયતમાંથી માનવીયતા તરફનું પ્રયાણ તે જ સંસ્કૃતિનો વિકાસ કહી શકાય. આદિમાનવમાંથી આધુનિક માનવમાં થયેલું પરિવર્તન એકાએક થયું નથી. ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતાં આજ તો માનવી જે મુકામે પહોંચ્યો તે જોઈ આશ્ચર્યમાં પડી જવાય. ડો. હસમુખ સાંકળિયાના મતે માનવજીવનનાં મૂળ ઓછામાં ઓછાં વીસ લાખ વર્ષ ભૂતકાળમાં પહોંચે છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પશુપાલન પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. ત્યારથી વિકાસશીલ માનવસંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી હશે તેવું માની શકાય. દરેક દેશ-ભૂમિને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ હોય છે. આ રીતે જે તે ભૂમિખંડોની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિ, સમગ્ર પૃથ્વી પર અવનવા રૂપે ફેલાયેલી છે. અહીં આપણે સમજૂતી દ્વારા સંસ્કૃતિ શબ્દની પરિભાષા જોઈએ :

૧. "The quality in a person or society that arise from a concern for what is regarded as excellent arts, letters, manners, Scholarly pursuit etc." ગ્રીક વ્યાખ્યા મુજબ "It is a particular form or stage of artificial as that of a certain nation or period."

– Google dictionary.com

૨. "કોઈ પણ રાષ્ટ્ર, રાજ્ય, પ્રદેશ અને એમાં વસતો માનવસમૂહ એક જ સંસ્કૃતિના છત્ર નીચે પણ પોતાની રીતે ભિન્ન એકમ પણ હોય છે. સર્વ સામાન્ય સંસ્કૃતિ આનો જ સમાસ બનતું બહુકેન્દ્રી વર્તુળ છે. એમાં વિવિધતા સાથે એકતા છે. આવું સંકુલ છત્ર ધરાવતી સંસ્કૃતિ તે 'લોક'ની બનેલી છે."૬

– હસુ યાજ્ઞિક

૩. "શીલને ખાતર હસતે મોઢે અફીણ ઘોળી જનારી સ્ત્રીશક્તિ, આતિથ્ય ધર્મે પેટના જણ્યાંના અંધોળ કરનારી દિલાવરી, શીલની સાથે જ જીવનના જોખ કરનારી મસ્ત-મિજાજ અને સુખદુઃખનાં ઝેર નિતારીને પરંપરાગત વારસો આપ્યે જતી જીવનને જાણનારી, માણનારી અને નાણનારી સંસ્કૃતિને આપણે લોકસંસ્કૃતિ કહીએ છીએ."૭

– જયમલ્લ પરમાર

૪. "કોઈ પણ પ્રજાની લાક્ષણિકતાઓ કે જીવનરીતિ આચારમાં અને વિચારમાં પેઢી દર પેઢી ઊતરતી રહેતી હોય તે એમની સંસ્કૃતિ ગણાય. જોકે લોકસંસ્કૃતિ તો લોકોના જીવનસમગ્રને આવરી લેતી હોય છે."૮

– હસુતા સેદાણી

૫. "લોકસંસ્કૃતિ સાથે લોકધર્મ, લોકકળાઓ અને લોકનૃત્યો અવિચ્છિન્નપણે સંકળાયેલ હોય છે. આ બધું લોકસાહિત્ય સાથે અવિનાભાવિપણે જોડાયેલ હોય છે. લોકસાહિત્ય એ આખરે તો લોકસંસ્કૃતિનું એક અંગ છે. પણ સંસ્કૃતિનાં અન્ય ઘણાં અંગો લોકસાહિત્ય સાથે સંકળાયેલ હોય છે. લોકસાહિત્યના ઉદ્ભવ પાછળ આ સાંસ્કૃતિક પરિબળો કારણભૂત જણાયાં છે. આમ, લોકસંસ્કૃતિ એટલે મૂળ તળપદ ગુણસંસ્કારે ઓપતો પરંપરિત સંસ્કારવારસો."૯

– બળવંત જાની

મોટા ભાગે અરસપરસના સામાજિક મધુરતાવાળા સંબંધોને આપણે સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. સંસ્કૃતિ આપણી સેંકડો વર્ષોના સહિયારા પ્રયત્ન

પછી વિકાસ પામેલો સભ્યતા અને સંસ્કારોનો સરવાળો છે. ‘સંસ્કાર’ શબ્દ પરથી જ સંસ્કૃતિ શબ્દ આવ્યો છે. સંસ્કારમાં સામાન્ય રીતે નૈતિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો સમાવેશ કરવામાં આવતો હોવાનું જોવા મળે છે. ઇતિહાસના તજજ્ઞો દેશના બૌદ્ધિક અને કલાત્મક વિકાસને સંસ્કૃતિ કહે છે.

સંસ્કૃતિનો અર્થ સમજ્યા પછી સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતા જોઈએ. સંસ્કૃતિ ચોક્કસ સ્થળના લોકોની જીવવાની પદ્ધતિ છે. દરેક પ્રજાજીવનના રંગોએ આ ભાતીગળ સંસ્કૃતિ ઊભી કરી છે. આ લોક સંસ્કૃતિ લોકજીવનનો આયનો છે. લોકોના જીવનના રંગો સંસ્કૃતિ રૂપે ઊપસી આવ્યા હોય છે. એટલે જ લોકસાહિત્યના અભ્યાસીઓ માને છે કે સંસ્કૃતિને જેવી છે તેવી રીતે અને સ્વરૂપે સમજવી જોઈએ. એટલે કે સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે. છતાં દરેક વ્યક્તિમાં એનું અનોખું રૂપ પ્રગટતું હોય છે. સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો નીચે મુજબ નોંધી શકાય :

સમાજકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે. તેમજ સતત ચાલતા સમાજકીકરણને કારણે તેમાં કાળક્રમે પરિવર્તન દાખલ થાય છે.

સંસ્કૃતિ એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં વહન થાય છે.

સંસ્કૃતિનું પરિવર્તન ધીમી ગતિએ થાય છે. તેમજ દરેક સમાજમાં એક સરખું થતું નથી. જે તે સમાજના વિશિષ્ટ ગુણધર્મો મુજબ સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન થાય છે.

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનની દિશા અને સ્વરૂપ એકસમાન રહેતું નથી.

સમાજની જૈવિકતા, માનસિકતા અને સામાજિકતાનો સમાવેશ સંસ્કૃતિમાં થાય છે.

સંસ્કૃતિ જીવનની આદર્શ રીતિ ગણાય છે. મનુષ્ય વર્તન અને વ્યવહારમાં જીવનના આદર્શ રૂપે સંસ્કૃતિને જોવામાં આવે છે.

લોકસાહિત્ય, લોકકળા, લોકાચાર, ધર્મ, રૂઢિઓ, માન્યતાઓ આદિનો સમાવેશ સંસ્કૃતિમાં થાય છે.

સંસ્કૃતિમાં વ્યક્તિગત વિચારો કે ભાવોનો સમાવેશ થતો નથી.

સંસ્કૃતિમાં લોકપ્રવાહને અનુકૂળ થવાનો ગુણધર્મ રહેલો છે.

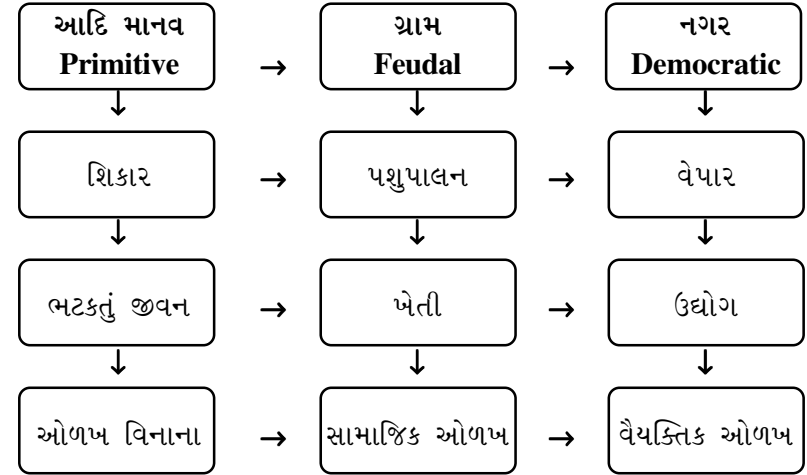
વ્યવહારમાં રૂઢ થયેલા નિયમો સંગઠિત બને છે. ધીમે ધીમે તેમાંથી જ નવા સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો દાખલ થાય છે.

એક સંસ્કૃતિની અસર બીજી સંસ્કૃતિ પર પડતી જોવા મળે છે.

સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ પરિવર્તિત થાય છે, છતાં તેનો સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી.

સંસ્કૃતિ આદિમ અવસ્થાથી માનવીય અવસ્થા તરફની ગતિ છે. જેનું ધ્યેય ધર્મ અને નૈતિક મૂલ્યોની જાળવણી છે.

આમ, લોકસંસ્કૃતિ એ સેંકડો વર્ષોના આપણા સહિયારા વિકાસની નીપજ છે. સંસ્કૃતિની વિકાસરેખા કોષ્ટકમાં આ રીતે દર્શાવી શકાય :

સંસ્કૃતિનો ક્રમિક વિકાસ :

સંસ્કૃતિનું ઘડતર એ લાંબા ગાળાની ક્રમિક પ્રક્રિયા છે. આ બાબતનો નિર્દેશ કરતાં ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાના સાબરમતીના ખીણમાં કરાયેલા સંશોધનને ઉદાહરણ રૂપે જોઈ આ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે.

દા.ત. “મોહે-જો-દડોની નગરસંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો એની પૂર્વે અહીં ભટકતી જાતિઓની સંસ્કૃતિ પાંગરેલી હતી. સાગરકાંઠે વસવાટ કરતી અને માછીમારનું કામ કરતી નિષાદ પ્રજાએ ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં અહીં એમની સંસ્કૃતિ... હતી એ પછી શ્રીકૃષ્ણ સાથે મથુરા - વૃંદાવનથી દ્વારકા આવી વસેલા યાદવોએ ગોપાલકોની ગોપ-સંસ્કૃતિ પ્રસારાવી હશે અને ત્યાર બાદ કૃષિસંસ્કૃતિએ અહીં પગરણ માંડ્યાં હશે.”^{૧૦}

આ પ્રજાએ આદિકાળથી લોકસંસ્કૃતિનું ઘડતર-સંવર્ધન કર્યું. એમના દેવ-

દેવતાઓ, રીતિ-રિવાજો, રહેણી-કરણી, ઉત્સવમેળાઓ, કળાકારીગરી, ભાષા-વેશભૂષા વગેરેની વિશિષ્ટતાઓએ સાંસ્કૃતિક પ્રવાહને વેગવાન બનાવ્યો. વિભિન્ન જ્ઞાતિઓમાં આ સંસ્કૃતિ પ્રવાહ કઈ-કઈ બાબતોમાં કેવી રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની સમજ હસુતાબેન સેદાણી તેમના પુસ્તક ‘ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિ’માં આ રીતે આપે છે. “શિકારી અવસ્થામાંથી પશુપાલન અવસ્થામાં પ્રવેશતા સંક્રાન્તિકાળ દરમિયાન ઘેટાં, બકરાં, ઊંટ, ગાય, ભેંસ વગેરેના પાલન ઉપર સ્થિર થતાં વર્ગોની સંસ્કૃતિની ઝાંખી ગુજરાતમાં ભરવાડ તથા રબારી કોમનાં વસ્ત્રો, આભૂષણો અને ખાસિયતોમાં જોવા મળે છે. તે કાળે ગોત્રનો અર્થ જુદો હતો. ગોપાલકોના વસવાટો ‘ગોત્રો’ તરીકે ઓળખાતા. ગોત્રના માલિકનું નામ સાથે જોડવાની પરંપરા વિકસી. આ પછી કમશ: ગોપસંસ્કૃતિમાંથી કૃષિ સંસ્કૃતિના અંકુર ફૂટ્યા. બંને સંસ્કૃતિ એકબીજાને પૂરક થઈ સમૃદ્ધિના માર્ગે વળી.”૧૧

આ નિરીક્ષણ પરથી નોંધી શકાય કે વાઘરી, ગારુડી, રબારી, ભરવાડ, આહિર, કોળી, મેર જાતિની સંસ્કૃતિમાં આપણી જૂની સંસ્કૃતિના અંશો જળવાયેલા છે. દરેક જ્ઞાતિમાં ક્યાંક ને ક્યાંક તે કાળની સમાજરચનાની લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. આદિ માનવના પથ્થરયુગમાંથી આજના વાઈ-ફાઈ સંસ્કૃતિ સુધી પણ આ અંશો વંશ પરંપરાગત વહન થતા રહ્યા છે. આ સંસ્કૃતિની ખાસિયતો આજે પણ આપણી અનેક જાતિઓમાં જોવા મળે છે. આ રીતે લોકસંસ્કૃતિમાં પેઢી દર પેઢી અનેક સંસ્કારો સંવર્ધિત થતા રહે છે. આપણને થાય કે ભણેલા વિદ્વાનોથી માંડી સાવ અબુધ લાગતા આદિવાસી દરેકમાં આ સંસ્કૃતિપ્રવાહ કેવી રીતે વહેતો રહેતો હશે ? તો તેનો જવાબ છે કે આ સંસ્કૃતિનું વહન વિવિધ લોકકળા અને લોકસાહિત્ય દ્વારા થતું રહ્યું છે. વાતાઓ, ભવાઈ, નાટક, લોકનાટક, વ્યાખ્યાન, કથા, ચારણી સાહિત્ય દ્વારા બાળપણથી જ માણસની અંદર સંસ્કારોનું સિંચન કરે છે. ગીતો, પ્રભાતિયાં, ભજનો, કાફી લોકકંઠે વહેતાં વર્ષો પછી પણ યથાતથ લોકસંસ્કારોને જાળવી રાખ્યા છે. ગમે તેટલા આધુનિક વિચારો સમાજમાં જે — તે સમયે દાખલ થવા છતાં આપણી ગ્રામ્યસંસ્કૃતિ જીવંત રહી છે. આજે પણ યુગપુરાણાં વસ્ત્રો, ઘરેણાં ભરતગૂંથણ, ઉત્સવોમાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધબકતી રહી છે. આ રીતે લોકોના મુખમાં વહેતાં ગીતો કે કથાઓ કે પ્રથાઓ આપણી લોકસંસ્કૃતિનું જતન કરે છે.

લોકસંસ્કૃતિનું વહન અનેક રીતે થતું હોવાનું જોવા મળે છે. અહીં આપણી લોકસંસ્કૃતિ વ્યક્ત કરતા વિવિધ પાસાંઓ જોઈએ તો : ૧. લોકનૃત્ય, ૨. લોકસંગીત, ૩. લોકકથા, ૪. લોકગીત, ૫. ચિત્ર, ૬. શિલ્પ, ૭. ભરતગૂંથણ, ૮. હસ્તકળા, ૯. વસ્ત્રો અને ૧૦. અલંકારો આદિ દ્વારા લોકજીવન વ્યક્ત થાય

છે. સુંદરતા અને શૃંગારને ઉપરોક પાસાં દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. વળી માનવીના સુખદુઃખ, ઉલ્લાસ આવા માધ્યમથી અભિવ્યક્તિ પામે છે. લોકજીવન વ્યક્ત કરતા સંસ્કૃતિવાહક માધ્યમોની આપણે સારાંશમાં વાત કર્યા બાદ હવે બન્નીના લોકજીવન અને સંસ્કૃતિનું નિદર્શન જોઈએ.

માલધારી સંસ્કૃતિની વ્યાવર્તકતા તેને અન્ય સંસ્કૃતિથી વિશિષ્ટ બનાવે છે. બન્નીયરોની ભાતીગળ જીવનશૈલી, એમનો પહેરવેશ, હસ્તકળા, રહેવાના ભૂંગા, લોકસંગીત, તેમની મહેમાનગતિ અને પોતાના માલ-ઢોર, પશુપ્રેમ (ગાય-ભેંસ) આદિને કારણે આ સંસ્કૃતિની નોખી ભાત પડે છે.

બન્ની વિશિષ્ટ ભૌગોલિકતા ધરાવતો પ્રદેશ છે. બન્નીમાં એક બાજુ કચ્છના રણનો અફાટ વિસ્તાર છે. બીજી બાજુ કાળો ડુંગર છે. અને તેની વચ્ચે ધાસિયા મેદાનમાં આ સંસ્કૃતિ પાંગરી છે. કુદરતી વાતાવરણમાં ખીલેલી પશુપાલકોની સંસ્કૃતિમાં પૂર્વના ગોપજીવનના સંસ્કારો જળવાયા છે. તો સિંધ, રાજસ્થાન જેવા વિસ્તારોમાંથી આવેલી સ્થળાંતરિત જાતિઓની સંસ્કૃતિ પણ તેમાં સમ્મિલિત થઈ છે. રણપ્રદેશની વિષમ આબોહવા અને ઓછા વરસાદને કારણે જનજીવનમાં પરિસ્થિતિઓ સામે ઝઝૂમવાની આદત ખૂબ વિકસિત થઈ છે. ગમે તેટલી ખરાબ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનું ખમીર ટકાવવાની આ પ્રજામાં સાહસિકતા અને સ્વદેશપ્રેમ ભારોભાર ભરેલો છે. દુલેરાય કારાણી એથી જ કહે છે :

“કચ્છડો ખેલે ખલકયે જી મહાસાગરમેં મચ્છ,
જિત હિકડો કચ્છી વસે ઊતે ડીયાણી કચ્છ.”

શૌર્ય, ત્યાગ, બલિદાન અને ટેકના કિસ્સાઓ લોકજીભે રમતા હોય તેવી આ બન્નીની ભૂમિ છે. ત્યાં રણકાંઠામાં ઊગતી આવળ-બાવળ જેવી વનસ્પતિ છે. બીજી બાજુ રણની કાંધને અડીને ફેલાયેલા મેદાનો છે.

બન્નીના લોકો પોતાના આ સૂકા લાગતા વતનને દિલથી ખૂબ ચાહે છે. વતન માટે જાન દેવામાં પણ અચકાતા નથી. સ્ત્રીઓ, ગાયના રક્ષણ અર્થે અનેક લોકોએ હસતા મુખે જાતની કુરબાની આપેલી છે. બન્નીયરો રણની પારાવાર મુશ્કેલી વચ્ચે ઊછરેલા હોવાથી સાહસવૃત્તિ તેમની રગેરગમાં છે. વ્યાપાર-ધંધાથી લઈ દુષ્કાળ દરમિયાન પોતાનું પ્યારું વતન છોડી જવાની હિંમત પણ તેઓ ધરાવે છે. રણમાં રહેવાને કારણે બન્નીયરોમાં સાહસિકતાની સાથે જોમ, અક્કડપણું, જીદ, ઝઝૂમવાની તાકાત આપોઆપ ખીલી છે. તેમની ભાષામાં પણ કડકાઈ-વજન જોવા મળે છે. આ વલણ કચ્છી પ્રજાની તાસીર દેખાડે છે.

જોકે ઉપરથી બરછટ લાગતા બન્નીયરોની અંદર તો મીઠાશનું ઝરણું

વ્હેતું રહ્યું છે. તેથી જ કારાણીએ લખ્યું છે :

“મોતીડા અમોલ એડા બાબાણી બોલી જા બોલ,
જગમે જુડે ન જોડ, જોડેજ જબાનજી.”

આ રીતે બન્નીયરો સંવેદનશીલ-પ્રેમાળ અને વિશાળ હૃદયના છે. ખારા રણની અંદર પણ મીઠા વીરડા જેવો પ્રેમભાવ તેમના હૈયામાં છે. રણની વિષમ સ્થિતિમાં પણ જંગલમાં મંગલ કરીને રહેનારી આ પ્રજા છે. કુદરતી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ વચ્ચે બન્નીનો માલધારી રાતદિવસ મહેનત કરે છે. પશુપાલન માટે ઠેર ઠેર ભટકે છે. અને પોતાનાં પશુઓને પંડના જણ્યાની જેમ ચાહે છે. ગોપાલક સંસ્કૃતિના ઘણાખરા અંશો તેમનામાં સંવર્ધિત થયા છે. વળી રણકિનારે વસતા હોવાથી આગવું ખમીર પણ તેમનામાં પ્રગટેલું અનુભવી શકાય છે.

હવે બન્નીના લોકજીવનની આગવી વિશેષતા વ્યક્ત કરતાં વિવિધ પાસાંઓ જોઈએ, તો બન્નીયરોના લોકસંસ્કારો તેમના લોકમેળાઓ અને લોકોત્સવો, લોકમાન્યતાઓ, લોકાચાર અને ધાર્મિક વિધિવિધાનો, તેમના વિશિષ્ટ વસવાટ, વસ્ત્રાલંકાર, ભરતગૂંથણ, તેમની હસ્તકળા, છૂંદણાં આદિમાં તેમની વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક ભાત પ્રગટે છે. તેમનાં લોકગીતો, લોકનૃત્ય, લોકસંગીત અને લોકસાહિત્યમાં જે અલગ મહેક અનુભવાય છે તે રણની તપેલી ધરતી પર પડેલી વરસાદની પહેલી બુંદ જેવી છે.

બન્નીમાં મુખ્યત્વે હિન્દુ અને મુસ્લિમ, બન્ને પ્રજા વસવાટ કરે છે. બહુમતી મુસ્લિમો વસતા હોવા છતાં સોઢા જેવી જ્ઞાતિમાં તો હિન્દુ-મુસ્લિમ રિવાજોની મિશ્ર સંસ્કૃતિ જોવા મળે છે. ૧૯મી સદી સુધી તો હિન્દુ-મુસ્લિમોનો પહેરવેશ સરખો જ હતો. જે સમય જતાં અલગ થયો. છતાં રજપૂત ગરાસિયા અને ખવાસ બહેનોનાં વસ્ત્રોમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે. બન્નીમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ બન્ને પ્રજા પરસ્પર ભાઈચારાથી રહે છે. બન્નીયરોના જન્મથી મૃત્યુ સુધીના લોકસંસ્કારો સારાંશમાં જોઈએ.

- બન્ની હિન્દુઓમાં બાળકના જન્મ પહેલાં સીમંત વિધિ કરવામાં આવે છે. જેમાં માતા બનવા જઈ રહેલી સ્ત્રીને શુકનના ભાગ રૂપે ઘરેણાં આપવામાં આવે છે. બાળકના જન્મ પછી છઠ્ઠીની વિધિ કરવામાં આવે છે. તેમાં ફઈ નામ પાડે અને ફઈને પહેરામણી કરવામાં આવે છે.
- બાળકને ઉછેરતાં ઉછેરતાં માતા હાલરડાં ગાય છે. હાલરડાંમાં પાણી ભરવા જવાના તેમજ ઘરેણાંના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. જે જનજીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે

છે. બાળક મોટું થાય ત્યારે માતા તેને સોળે શણગારે સજાવે છે. કેડિયું, ચોયણી, ટોપી પહેરેલો નાનકડો માલધારી કે પછી ટીકા, દામની, કર્ણમાળ પહેરેલી ઘરેણાંથી લથબથ નાનકડી બન્નીની દીકરી — તે સંસ્કૃતિની સોડમ પ્રસારાવે છે. પછી બાળકો સમૂહમાં તાવડા પકાવવા, પાંચિકા, અધડ-ગધડ જેવી રમતો રમે છે. બાળકને રમાડતી વખતે :

“વા વા રે નગારા વા રે વા,
વા વા રે નગાડા કિડા વજવા
જિડા છોકરો ઘોડો ચડે ઈધા વજવા.”

જેવાં ગીતો ગાવામાં આવે છે. જોડકાં અને ઉખાણાં બાળકો જાતે બનાવીને પણ પૂછતાં હોય છે. આજે તો શાળાશિક્ષણ મળવાનું શક્ય બન્યું છે. બાકી અગાઉ તો જોડકણાં, રમતો અને બાળગીતો દ્વારા જ બાળકોનું ઘડતર થયું હતું. બન્નીયરોમાં ભણતર કરતાં ગણતરને વિશેષ માન મળે છે. આ રીતે બાળકો મોટાં થાય છે. જંગલમાં, ચરિયાણાંમાં જઈ પશુપાલનને લગતાં કામો શીખે છે. અને સ્ત્રીઓ પોતાની પુત્રીઓને ઘરકામ તેમજ ભરતગૂંથણ શીખવે છે.

- બન્ની લોકો ઉત્સવપ્રિય છે. તેમાં પણ મેળામાં મ્હાલવા તો બન્ની યુવક-યુવતીઓ તલપાપડ હોય છે. મેળામાં ખૂબ જ તૈયાર થઈ યુવક-યુવતીઓ મ્હાલવા જાય છે. પરસ્પરની વિવાહસંબંધી વાતો પણ આવા મેળામાં જ નક્કી થાય છે.
- રબારી કોમમાં જન્માષ્ટમી એટલે કે કૃષ્ણનો જન્મદિવસ સૌથી સરસ દિવસ. આ દિવસે વણજોયા મુહરતની માફક સમૂહ લગ્ન થાય છે. જેને ગોકુળિયા લગ્ન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- મુસ્લિમ માલધારીઓમાં બાળકના જન્મસમયે મૌલવી ‘અજાન’ (જમણા કાનમાં) અને ‘તકબીર’ (ડાબા કાનમાં) કહે છે. બાળકના જન્મના સાતમા દિવસે ‘અકીકો’ની વિધિ થાય છે. જો પુત્રજન્મ થયો હોય તો બકરો વધેરી ઉલ્લાસ મનાવવામાં આવે છે. મુસ્લિમો લગ્નસંબંધ સગાસંબંધીમાં જ નક્કી કરે છે. સગાઈ નક્કી થતાં કન્યાને આર્થિક સ્થિતિ મુજબ સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાં ચડાવવામાં આવે છે. તેમજ કન્યા પક્ષ તરફથી છોકરાને સાલ અપાય છે જે ‘રેટો’ તરીકે ઓળખાય છે. સગાઈ પછી લગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી કન્યાને સાસરી પક્ષ તરફથી વારે-તહેવારે કપડાં અને ભેટ મોકલવામાં આવે છે.
- લગ્નપ્રસંગે વનાઈ બેસે, અખિયો બંધાવવો, સાંજી, પીઠી, નિકાહ અને

વિદાય જેવા પ્રસંગો યોજવામાં આવે છે. લગ્ન વખતે મહેંદીની રસમ મુસ્લિમ માલધારીઓમાં ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

- જત માલધારીઓ મુસ્લિમ ધર્મ પાળે છે. પણ તે મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકાર કરેલી મૂળભૂત હિન્દુ પ્રજા જ છે. આને કારણે હિન્દુ-મુસ્લિમ બન્ને જાતિના રિવાજો આ લોકો લગ્ન સમયે અનુસરતા હોય છે. તેઓ હિન્દુઓની માફક લગ્ન પહેલાં ગણેશસ્થાપના, પીઠી ચોળવાની વિધિ કરે છે. વળી તેઓ મંડપ પણ બાંધે છે. તેમજ મુસ્લિમ વિધિ મુજબ નિકાહ પણ કરે છે. નિકાહ સમયે મસ્જિદમાં વરરાજાના પિતા અને કન્યાના ભાઈ અથવા પિતાને બેસાડવામાં આવે છે. કન્યા પાસે પણ નિકાહ કબૂલ કરાવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ વરપક્ષ તરફથી કન્યાને 'મહેર' રૂપે ચાંદીનું ઘરેણું આપવામાં આવે છે. નિકાહના બીજા દિવસે જમણવાર હોય છે. કન્યાની વિદાય એટલી બધી દુઃખદાયક રહેતી નથી કારણ કે સગા-સંબંધીમાં અંદર-અંદર જ કન્યાને પરણાવવામાં આવી હોય છે.
- આ બાજુ હિન્દુમાં, રબારીના ગોકળિયા લગ્નમાં મોટેભાગે હિન્દુ ધર્મના સર્વસામાન્ય રિવાજો મુજબ પીઠી ચોળવાની, જાન જોડવાની વિધિ, સામૈયું, હસ્તમેળાપ, મંગળ ફેરાની વિધિ કરવામાં આવે છે. કાઠી રજપૂતોના લગ્નમાં ઢોલીઓનું ખૂબ મહત્ત્વ હોય છે. ઢોલીના તાલે જાનેયા ખૂબ નાચે છે. ઢોલીને પણ દાદ રૂપે પાઘડી પહેરાવવામાં આવે છે. વળી, લગ્ન સમયે બન્નીની વાંઢો ને ચાકડા, ચંદરવાથી શણગારી રૂડી પેરે લગ્નપ્રસંગ કરવામાં આવે છે. હાલનાં લગ્ન જેવો ભભકો તેમાં હોતો નથી... પરંતુ પ્રસંગ માણવાનો ઉત્સાહ ખૂબ હોય છે. લગ્નગીતો-ફટાણાં અને ઢોલીના તાલે લગ્નનો પ્રસંગ રંગેચંગે પૂર્ણ થાય છે.
- હવે સંસારજીવનનો બીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. પતિ-પત્ની વચ્ચેનાં રિસામણાં-મનામણાં, આરતો લોકગીતોમાં વણાઈ જાય છે. કૂવાકાંઠે સરખી સહિયરો ભેગી થઈ પાણી સિંચતાં પોતાનું હૈયું ખાલી કરે છે. સાસુ-વહુ, નણદ-ભોજાઈની વાતો થતી રહે છે. બન્નીયરો પાણીની તંગીમાં જીવતા હોવાથી પાણીને લગતા પ્રશ્નો તેમના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. બાળઉછેર કરતાં કરતાં બન્ની સ્ત્રીઓ પોતાની જાતને ભરતગૂંચણ, ઢોરઢાંખરમાં વિતાવી દે છે.
- મરણ સમયે હિન્દુ માલધારીઓ ગૌમૂત્ર છાણથી લીંપી 'સાથરો' તૈયાર કરી તેના પર ઉત્તરાભિમુખ મૃતદેહને રાખવામાં આવે છે. વૃદ્ધ માટે લાલ રંગ,

યુવાન માટે કેસરી તથા સૌભાગ્યવતીને ઘરચોળુ ઓઢાડી સ્મશાનગૃહે લઈ જવાય છે. લોકજીવનમાં મૃત્યુ સમયે 'મરસિયા' ગાવામાં આવે છે. પુત્ર-પુત્રી, પતિ-પત્નીની યાદમાં વિવિધ મરસિયાં કરુણ રસને ઘેરો બનાવે છે. બન્ની લોકોમાં તો પશુધન પણ ખૂબ વહાલું હોય છે. માલધારીને પોતાનું નાનકડું વાછું મૃત્યુ પામે તો પણ સ્વજન ગયા હોય તેવું દુઃખ થાય. તેથી જ તેનું હૈયું ચિતકારી ઊઠે છે :

“જડે વેઆ મરી હી ઘરજા મોભી,
રેઆ ઢંઢ ચરી વેરડંજા વચ્છડા.”

- આ ઉપરાંત વીરગતિ પામતા વીર સૈનિકો, રાજવીઓ માટે પણ મરસિયા ગાતા લોકો 'હાય-હાય' ઝીલીને પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કરે છે.
- આ રીતે જન્મથી લઈ મૃત્યુ સુધીના રિવાજોમાં લોકજીવનને લગતી અનેક માન્યતાઓ જોડાયેલી હોય છે. લોકજીવન અને લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ આવા પ્રસંગોમાં જોવા મળે છે.

લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ મેળા અને ઉત્સવો :

લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ મેળા અને ઉત્સવોમાં ખાસ જોવા મળે છે. બન્ની પ્રજા ઉત્સવપ્રિય છે. મેળામાં તો લોકો હેલ્લારે ચડે છે. સ્ત્રી-પુરુષો આબાલ-વૃદ્ધો બધાં જ મેળામાં સામેલ થાય છે. ધાર્મિક મેળાઓમાં જન્માષ્ટમીમાં ભરાતા મેળા, શીતળા સાતમનો મેળો, હાજીપીરનો મેળો, આશાપુરા માતાનો મેળો આદિ મેળામાં લોકજાતિઓ હોંશભેર ભાગ લે છે. લોકો પોતાની માનતા પૂરી કરે છે. ભજનો ગાય છે. હળે-મળે છે. યુવક-યુવતીઓ આવા મેળાઓમાં મનપસંદ જીવનસાથી મેળવવાની તક પામે છે. બાળકો મેળામાં નવાં નવાં કપડાં પહેરે છે અને સ્વાદિષ્ટ ખાણીપીણીનો આનંદ માણે છે. મેળામાં રંગબેરંગી કપડાં અને યુવાહેયાની વાસંતી લહેરથી વાતાવરણ ઉત્સાહથી ભર્યું-ભર્યું લાગે છે. આવા લોકમેળામાં નવાં ઘરેણાં-કપડાં પહેરી આવતી યુવતીઓ મેળાને પંચરંગી બનાવે છે. જોકે કેટલાક લોકમેળાઓને આધુનિક સંસ્કૃતિની અસર લાગવાની ચાલુ થઈ ગઈ છે. છતાં જ્યાં ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિની અસલ ઓળખ જળવાઈ રહી છે. ત્યાંના મેળા લોકજીવનની સંસ્કૃતિના મેળા બની રહે છે. શણગારેલા ઊંટો, દાંડિયા રમતા યુવકો, બજાણિયાના ખેલ, અંગ કસરતો જોવા લોકો ઊમટી પડે છે.

- આ ઉપરાંત હોળી-દિવાળી, જન્માષ્ટમીના તહેવારો લોકજીવનમાં મહત્ત્વના

ગણાય છે. હોળીના દિવસે છાણાં માંગતાં બાળકો ગાય છે :

“છેણું ડે તેંકે ઘી અચે
કાઠી ડે તેંકે પુતર અચે
મા...છેણા કાઠી ડીજા...”

પુત્રપ્રાપ્તિની ઝંખનામાં સ્ત્રીઓ કાઠી-લાકડીઓ હોળી પ્રગટાવવા આપે છે.

- જન્માષ્ટમીમાં મટકી ફોડવાનો, કૃષ્ણજન્મને વધાવતાં ગીતો ગાવાનો મહિમા છે. ગોકુળિયા લગ્ન પણ માલધારીઓ માટે વણજોયેલા મુહૂર્ત જેવા હોય છે. દિવાળીમાં લક્ષ્મીપૂજા થાય છે. શીતળા સાતમમાં માતાને પગે લગાડી ‘પ્લાસ્ટિકની આંખ કે જેને અખો કાપો’ કહે છે તે ધરાવવામાં આવે છે. આમ વિવિધ ઉત્સવોમાં બન્ની પ્રજા હિલોળે ચઢે છે.
- લોકાચાર. સંસ્કૃતિનું નિદર્શન કરનારું બીજું એક તત્ત્વ લોકાચાર છે. બન્ની લોકો બ્રાહ્મણ, ચારણ અને મીર લોકોને ખૂબ માન આપે છે. આ જાતિના લોકોને દાનદક્ષિણા આપી ખુશ રાખે છે. લોકવાર્તાઓમાં તો બ્રાહ્મણ, ચારણ અને મીરની માગણી સંતોષવા માથું ઉતારી આપ્યું હોવાની લોકકથાઓ પણ છે.
- બન્ની લોકોની વાંઢમાં પંચપ્રથા જોવા મળે છે. જ્ઞાતિના નિયમો પાળવા માટે સામાજિક દબાણ જ જ્ઞાતિમાં જોવા મળે છે. નિયમ ન પાડનારને આકરો દંડ ઉપરાંત જ્ઞાતિ બહાર કરવાની પણ જોગવાઈ હોય છે. સ્ત્રીઓને માન આપવાની તેમજ સ્ત્રીઓ માટે ચોક્કસ નિયમો પાળવાના લોકાચારો પણ જોવા મળે છે.
- લોકજીવનમાં કેટલીક વિધિઓ સર્વસામાન્યપણે જોવા મળે છે. આવી વિધિઓમાં ભૂમિપૂજા, વૃક્ષપૂજા, પ્રાણીપૂજા મુખ્યત્વે છે. આ ઉપરાંત માતાજીના ‘જાતરા’ તોડવામાં આવે છે. ભૂતપ્રેતની માન્યતા બન્નીની બધી જ જાતિઓમાં જોવા મળે છે. ભૂવા બોલાવવા, વળગાડ કાઢવો, બાળકની નજર ઉતારવી જેવા લોકાચારો જનસામાન્ય છે.
- લોકમાન્યતાઓ. બન્નીલોક માત્ર દેવી-દેવતાઓને જ નહીં, લોકશ્રદ્ધા મુજબ પીર, પાળિયાઓ, સતીઓની દેરી પ્રત્યે પણ ખૂબ ભક્તિભાવ ધરાવે છે. માનતાઓ માને છે.
- લોકજીવનમાં કેટલીક માન્યતાઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં ફેલાયેલી હોય છે. વટ કે વેરને ખાતર પેઢી દર પેઢી ખૂંખાર ધીંગાણાઓ કરતા બન્નીયરો આ બાબતને પોતાની ટેક ગણે છે અને તે માટે ગૌરવ અનુભવે છે. સ્ત્રીઓ તરફ કુદૃષ્ટિ કરનારને સખત સજા કરવામાં આવે છે. ગામડાંની વહુ-દીકરીઓને માન

દેવાની તેમજ રક્ષા કરવાની વૃત્તિ સરેરાશ બન્નીયરોમાં જોવા મળે છે.

- કૃષિજીવનને લગતી કેટલીક માન્યતા તે લોકોમાં ખાસ જોવા મળે છે. જેમ કે અષાઢી બીજે પડતા વરસાદને તેઓ શુકન ગણે છે. ચાતક પક્ષીનું ચોમાસામાં દર્શન પણ શુભ શુકન માનવામાં આવે છે. સોનેરી પૂછવાળો સાપ, વૃક્ષ પર ચડતો સાપ, ઈંડાં લઈ ઘરમાં પ્રવેશતી કીડી શુભ શુકન માનવામાં આવે છે. તો ખુલ્લાં માથાંને અપશુકન માનવામાં આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષો, બન્ને માથું હમ્મેશાં ઢાંકેલું રાખે છે.
- પિતૃના નડતર અંગે, ભૂતપ્રેત અંગે, સાપ-વીંછી કરડવાને અંગે બન્ની લોકોની ખાસ માન્યતા હોય છે. અને ઘણીવાર આ બાબતે અંધશ્રદ્ધા લાગે તેટલી હદે તેઓ વર્તે છે.
- બન્ની લોકોની વસવાટ વ્યવસ્થા તેમની સંસ્કૃતિનું સૌથી નોખું પડતું લક્ષણ છે. બન્ની લોકો જ્યાં પાણીવાળું સ્થળ હોય ત્યાં વસવાટ કરે છે. પાણીવાળા સ્થળને તેઓ વાંઢ અથવા ઝીલ કહે છે. હાલ બન્નીમાં આવા એકાવન જેટલા વાંઢો છે. આ વાંઢની અંદર બન્ની લોકો ભૂંગા બાંધે છે. આ ભૂંગા માલધારી સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ ઊભી કરે છે. અહીં ઉનાળા દરમિયાન ઊડતી રેતી તેમજ ડમરીથી બચવા પ્રમાણમાં નાના અને જમીનની સપાટીથી બે-ત્રણ ફૂટની ઊંચાઈએ ભૂંગા બનાવવામાં આવે છે. આ ભૂંગા બન્ની વિસ્તારમાં ઊગતા વિવિધ પ્રકારના ઘાસ તથા માટીમાંથી બનાવવામાં આવે છે. જે ટાઢ-તડકો અને વરસાદની સામે રક્ષણ આપે છે. આ ભૂંગા બહારથી તો સાદી માટીની ગોળ ઝૂંપડી જેવા દેખાય છે. પણ તેની અંદર જોઈએ તો બન્નીયરોની કળાના સુખદ દર્શન થાય છે. માટીની અંદર વિવિધ આકૃતિઓ ઉપસાવી વચ્ચે અરીસાઓના ટુકડા વડે ભૂંગાની આકર્ષક સજાવટ કરવામાં આવે છે. ખાંડ, ગોળ રાખવા માટેનો સંજીલો, અનાજ રાખવાના કઠેરા, કપડાં તથા ગોદડા રાખવાની મંજૂષ પર માટીનું નયનરમ્ય આકૃતિવાળું ‘મડવર્ક’ જોનારને મુગ્ધ કરી દે તેવું સુંદર હોય છે. બન્ની સ્ત્રીઓની આગવી કલાસૂઝ આવાસ ચિત્રો અને માટીકામનાં લીંપણોમાં જોઈ શકાય છે. વાસણ રાખવાની અભેરાઈ પર અલગ અલગ આકૃતિઓ ઉપસાવી તેના પર ગોઠવેલાં વાસણો કલાત્મક અનુભૂતિ કરાવે છે. ગૃહ સુશોભન એમના જીવનમાં એવું વણાઈ ગયું છે કે ચાકળા, ચંદરવાથી માંડી તવેથા સુધીની દરેક વસ્તુ કળામય હોય — તેવો તેમનો આગ્રહ રહે છે. તેમનાં રાચરચીલાંમાં પણ કળાકારીગરી જોવા મળે છે.
- બન્ની સ્ત્રીઓના કેટલાક ચોક્કસ વસ્ત્રાલંકારો હોય છે. છેક નાનપણથી જ

બન્ની કન્યાઓને ભરતગૂંથણની તાલીમ આપવામાં આવે છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ કોમના તેમની જાતિગત લાક્ષણિકતા મુજબનાં વસ્ત્રો પહેરે છે. કુંવારી કન્યાના ઘાઘરા, લગ્ન કરેલ સ્ત્રીઓના સાળુ-ચણિયા, વૃદ્ધાનાં અમુક જાતનાં કપડાં હોય છે. રંગો પણ ઉંમર મુજબના હોય છે. વળી હિન્દુની અમુક કોમો બ્લૂ રંગનાં કપડાં પહેરતી નથી. જ્યારે મુસલમાન સ્ત્રીઓ બ્લૂ રંગનાં કપડાં ખાસ પહેરે છે. પુરુષો મોટેભાગે પરંપરાગત વસ્ત્રો અને માથાંબાંધણામાં દેખા દે છે. કન્યાને આણામાં ખૂબ જ ભરચક ભરતકામ કરેલા ચણિયા અને કાપડા આપવામાં આવે છે. આ માટે મુતવા, જત, સોઢા, રજપૂત, આહીર, મોચી લોકોનાં વિશિષ્ટ શૈલીવાળાં ભરતકામ પ્રખ્યાત છે. જે તે શૈલીમાં ગૂંથેલાં ભરતકામવાળાં વસ્ત્રોથી કન્યા દીપી ઊઠે છે.

- આ ઉપરાંત પોતાના સ્વજનોનાં જૂનાં કપડાંમાંથી સીવેલી 'ઘડકી' પણ કન્યાને આણામાં આપવામાં આવે છે. ઘડકીની રંગગૂંથણી, આકૃતિ અને તેમાં લીધેલા ટાંકામાં બન્ની લોકોની વિશેષ કળાપ્રીતિ પામી શકાય છે.
- બન્નીમાં રોગાન વર્ક, અજરખ પ્રિન્ટ, ખરકી ઉદ્યોગ, જરદોસ્તી વર્ક, ઊની નામદા ઉદ્યોગ, માટીનાં રમકડાં જેવા ગૃહઉદ્યોગ માત્ર ઉદ્યોગ જ ન રહેતાં તેમની આજીવિકા તેમજ તેમની કળાદષ્ટિના ઘોતક બની રહે છે. લાકડા પરનું કોતરણી કામ, ચાંદીકામ અને ઘરેણાંમાં અદ્ભુત નકશીકામ કરવાની કળામાં પણ બન્નીયરો માહેર છે. બન્નીનું ભરતકામ તો દેશવિદેશમાં પ્રખ્યાત છે. બન્ની ભરત બન્ની સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રોમાં, તેમના ઘરને શણગારવામાં તથા પશુઓને શણગારવામાં આગવો કસબ દેખાડે છે. કાઠી, આયર, મોચી, રબારી, જત, મુતવા આદિ ભરતમાં રંગોની ગોઠવણી, સુઘડતા અને ઝીણવટથી લીધેલા ટાંકાને લીધે મશહૂર છે. તેમાં પણ જત સ્ત્રીઓ તથા રબારી સ્ત્રીઓના ભરતકામ તેમની લોકકળાની આગવી વિશેષતા છે.
- બન્ની સ્ત્રીઓના ભરતકામની માફક જ તેમના વસ્ત્રાલંકારો પણ આગવી ભાત પાડે છે. બન્ની પુરુષ રણમાં ભટકતું જીવન જીવવાનું હોવાથી ખૂલતાં કપડાં પહેરવાનું વધારે પસંદ કરે છે. પુરુષો ખમીસ, સલવાર, કેડિયું-ચોયણી પહેરે છે તથા માથે ફેંટા કે રૂમાલ બાંધે છે. પાણીની અછતને કારણે કપડાંના રંગ મેલખાઉ જોવા મળે છે. પુરુષોના જોડા ચાંચવાળા હોય છે. સ્ત્રીઓમાં માલધારી બહેનો ઈજાર, કંજરી, ગંજ, ઘાઘરો પહેરે છે. બન્નીમાં લાજપ્રથા હોવાથી માથે ઓઢણી ઓઢી ધૂમટો કાઢે છે. કુંવારી કન્યાઓ પણ ઘાઘરી-પોલકું તથા ચૂંદડી પહેરે છે. પગમાં મજબૂત સપાટ ચંપલ પહેરે છે.

- બન્ની સ્ત્રીઓ સૂડલોભરી ઘરેણાં પહેરે છે. સોના કે ચાંદીનાં ઘરેણાં પગથી લઈ માથા સુધી પહેરતી બન્નીનાર નાજુક નમણી દીપી ઊઠે છે. નાકમાં સરી, ભુલ્લો; કાનમાં લટકણિયાં, ભોરીંડા, અકોટા, નાગલા, વેઢલા, પનડા જેવાં ઘરેણાં જોવા મળે છે. ગળામાં હાંસડી, હુલડો; હાથમાં કડલી, ઝંઝર, તોડા; પગમાં સાંકળાં, બેડિયું, કડલી, કાંબી જેવાં ઘરેણાં પહેરે છે. માથામાં ટીકો અને કર્ણફૂલ પહેરેલી નિર્દોષ બન્નીબાળા જોવી તો લ્હાવો છે. લોકજીવનમાં ઘરેણાંને લગતાં અનેક ગીતો ગવાય છે.

“હિ કરે રે મૈયારણ અયે લમેં ચોટલે વારી
ઈન જો ચોટલો કારો નાગ, મૂકે મોહિની લાગી રે...
ઈન જો નક જેડી નથડી મૂકે નકમેં ખપે રે
મથે હીર જા ઝબકાર મૂકે મોહિની લગી રે...”

- લોકગીતમાં પત્ની પતિ પાસેથી ઘરેણાં માંગે છે. લોકગીતોમાં આવાં કડલાં, હાંસડી, કાંબી, બંગડી, વારલો, ઠોળિયા અને નથડીની માંગણી કે આવાં ઘરેણાં પહેરવાના મનોરથ ઠેર-ઠેર વ્યક્ત થયા છે :

“આઉ ત પેરધીસ બંગડી રે
આઉ ત પેરધીસ નથડી રે...”

લોકજીવનમાં ઘરેણાંના ઘાટ, ઘરેણાં પહેરવાના ઓરતા અને ઘરેણાં દ્વારા શરીરનાં અંગોને સોહામણા દેખાડવાની પ્રથા ખૂબ જ વ્યાપક છે. ઘરેણાંની માફક જ છૂંદણાં પણ બન્ની સંસ્કૃતિમાં આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

- સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો છૂંદણાં છૂંદાવે છે. પુરુષો હાથ પર ભગવાનનું નામ કે આકૃતિવાળાં છૂંદણાં છૂંદાવે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ હાથે-પગે અને મોં પર અવનવી આકૃતિવાળાં છૂંદણાં છૂંદાવે છે. છૂંદણાંને આકર્ષણનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે. વળી છૂંદણાવાળી સ્ત્રીને શુકનિયાળ માનવામાં આવે છે. તેથી જ કપાળ પર ત્રિકોણ છાતી પર મોર, હાથે-પગે ગાય, જોતર, દાણા, એલચી, ખજૂરી વીંછી, ધજા, ઝાડ જેવાં છૂંદણાં ભાવપ્રતીકનું કામ કરે છે. હૈયાના ભાવ છૂંદણા સાથે આજીવન જોડાઈ જાય છે. મેળામાં આવાં છૂંદણાં પાડવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓના હાથ પર પતિનું નામ કે પછી પોતાનું નામ પણ લખવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ છૂંદણાં વિના પોતાનું સૌંદર્ય અપૂર્ણ માને છે. તેથી જ જાત-જાતનાં છૂંદણાં જે — તે સ્ત્રીની ઓળખ બની રહે છે.

બન્નીનું લોકસાહિત્ય :

બન્નીની લોકસંસ્કૃતિનાં મહત્વનાં અંગોમાં લોકસંગીત, લોકનૃત્ય આદિ પણ છે. પ્રથમ તો લોકસાહિત્ય એટલે શું તે આપણે સમજી લઈએ. લોકસાહિત્ય વિશે આ ક્ષેત્રના અનેક વિદ્વાનોએ પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કર્યા છે. તેમાંથી કનુભાઈ જાની અને બળવંત જાનીએ આપેલી વ્યાખ્યાને આધારે લોકસાહિત્યની સમજ મેળવીએ.

- “તળપદી ભાષામાં, તળપદા સંસ્કાર મૂર્ત કરતી, અજ્ઞાત કર્તૃત્વવાળી, પેઢી દર પેઢી મુખ પરંપરાથી ઊતરી આવેલી, સર્જકની સભાન વ્યક્તિમત્તાનાં લક્ષણો વિનાની લોકસમાજની મુગ્ધ નિવ્યંજિતા, નૈસર્ગિકતાવાળી, ગીત હોય તો ક્યારેક ટેક-ઠેક-નૃત્ય-રમતને સાથે લાવતી, સહેજે યાદ રહી જાય તેવા શબ્દપ્રયોગની રચના કે શબ્દલાઘવવાળી, ઉપદેશવૃત્તિના અભાવવાળી, જે તે સમાજના પ્રાણ ધબકારવાળી, નિર્દેભ, સરળ ને ભાવસુંદર, મોટે ભાગે સંઘોર્મિઓ વહેતી, મોટેભાગે નિરલંકૃત છતાં જો હોય તો લોકકલ્પનાને જ સૂઝે એવા અલંકારોથી ઓપતી, જે રચનામાં લોકસમૂહને ઘટાડવા-વધારવાની અનુકૂળતા કે છૂટ હોય છે ને એથી જેના પાઠાંતરો અનેક કે અગણ્ય હોય તેવી અથવા (અપવાદ રૂપે કહેવત મંત્રાદિ... જૂજ જથ્થાને બાદ કરતાં) જેનો એક નિશ્ચિત અફર પાઠ ન જ હોય તેવી શબ્દના કે ભાવ-વિચાર-લાગણીના પ્રભુત્વમાત્રથી ધ્યાન ખેંચે તેવી નહિ બલકે જેમાં ઉપરથી લદાતું કોઈ જ પ્રભુત્વ, કોઈ દેખાડો ન હોય – Complete absence of all Official, all influence exercised from above” તેવી સૂક્ષ્મ અંગત સંવેદનો કે વિચાર-મંથન, આત્મનિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ આ બધું હોય ન હોય અને તરત પરખાઈ જાય તેવી ઘેરી લાગણીઓ હોય તેવી, આંટીઘૂંટી વિનાની, અત્યંત સરળ રચનાવાળી, મૂળમાં લેખિત કે લિપિબદ્ધ નહિ પણ મુખપરંપરાગત કથ્ય કે ગેય વારસા રૂપે સાંપડેલી શબ્દવિદ્યા તે લોકવાક્યમય.”^{૧૨}

– કનુભાઈ જાની

- ૨. “લોકસાહિત્ય એ નર્ચું માત્ર સાહિત્ય નથી. પણ લોકમાન્યતાઓ, વલણો, વ્યવહારો, માનસ અને લોકસંસ્કૃતિને સમાવતું એક અંગ છે. એ સાહિત્યની માફક સ્વાયત્ત કે સાવ સ્વતંત્ર નથી. આનંદ, મનોરંજન તો આડપેદાશરૂપ, મૂળ આશય તો સાંસ્કૃતિક પરિવેશ, પર્યાવરણને, વિધિવિધાનને સાંકળવાનો આમ આ બધાંને સમાવતું સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય.”^{૧૩}

– ડૉ. બળવંત જાની

લોકસાહિત્યની લાક્ષણિકતાઓ :

લોકસાહિત્યની સમજૂતી મેળવ્યા બાદ તેની લાક્ષણિકતાઓ જોઈએ :

૧. લોકસાહિત્ય પરંપરાનું વહન કરે છે. નવી પેઢીનું ઘડતર કરે છે. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને જાળવવામાં લોકસાહિત્યનો ફાળો અદ્વિતીય છે. રામાયણ-મહાભારત જેવી આપણી પ્રાચીન કથાઓને ભણેલા કે અભણ દરેક લોકો જાણે છે કારણ કે લોકમુખે આ વાતો બાળકોને કહેવાતી હોય છે.
૨. ભવાઈ, નાટક, આખ્યાન ભજવાતા હોય છે. તો આ રીતે લોકોને સરળતાથી સમજાઈ જાય તેવી લોકોની જ ભાષામાં ધર્મના અને સમાજ જીવનના મહાન સત્યોની રજૂઆત થયેલી હોય છે. લોકસાહિત્ય સંસ્કૃતિ પ્રવાહને વેગ આપે છે.
૩. નૈતિકતાનાં મૂલ્યો, પરંપરાઓ, રીતરિવાજો, આદર્શ સંસ્કૃતિનાં લક્ષણોનું વહન કોઈ પણ સંસ્કૃતિના લોકસાહિત્યમાં ભરેલું પડ્યું હોય છે. શીલ, ટેક, પવિત્રતા, જીવનનો હકારાત્મક અભિગમ સૌની સાથે હળી-મળીને કરાતો આનંદ, સારા-નરસાનો વિવેક, શ્રદ્ધા અને શુભભાવનાનું વહન લોકસાહિત્યમાં થાય છે. જેને કારણે સંસ્કૃતિ કોઈ પણ હોય દૂરિત તત્ત્વોની નિંદા અને સમાજપોષક તત્ત્વોની જાળવણી હમેશાં થાય, તેવી ખેવના સાથે લોકસાહિત્ય જીવનને ઉમદા બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. લોકસાહિત્ય આદર્શોનું સાહિત્ય છે. તે તેની સિદ્ધિ પણ છે અને મર્યાદા પણ. મર્યાદા એ રીતે કે તે ઉચ્ચ આદર્શો આપે છે. જ્યારે સામે લોકજીવન એટલું ઉચ્ચ આદર્શવાદથી ભરેલું હોતું નથી. છતાં લોકોને જીવનના ઉચ્ચ આદર્શ તરફ દોરી જવાનું કામ તો લોકસાહિત્ય કરે છે.
૪. ગેય રાગો, જીવનના લૌકિક રંગો અને ખુલ્લું માળખું હોવાથી લોકો પોતાના સુખ અને દુઃખ બન્ને લોકગીતો દ્વારા અનુભવી શકે છે. પોતાની પીડા અને આનંદ પણ વહેંચી શકે છે. સાસુ-વહુ, નણંદ-ભોજાઈ, પતિ-પત્નીના સંબંધોની ખાટી-મીઠી વાતો લોકગીતોમાં વ્યક્ત થાય છે. પ્રભાતિયાં, ભજનો, આખ્યાનોની સાથે પરંપરાનું વહન થાય છે. જૂના રાગો, ઢાળો, લય પણ એ દ્વારા જળવાઈ રહે છે.
૫. લોકકથા તો લોકસંસ્કૃતિનું વહન કરવામાં મોટો ફાળો આપે છે. કારણ કે કથા માત્ર ઘટના જ નથી. તેમાં જે તે સમયનો ઈતિહાસ, ભૂગોળ આદિથી પરિવેશ મળે છે. જે અભ્યાસ દ્વારા જે તે સમયના સમાજજીવનની દસ્તાવેજ માહિતી પૂરી પાડવામાં પણ મદદરૂપ થઈ પડે છે. વળી કથામાં જનસમાજને ઉપદેશ દેવાની ભાવના મુખ્ય હોતી નથી, મનોરંજનનો ભાવ મુખ્ય હોય છે. તેથી લોકોને અનાયાસે જ ઉપદેશ મળી રહે છે. અને છતાં તેનો ભાર લાગતો નથી. નીતિકથા, બોધકથા, પરીકથા, પ્રણયકથા દ્વારા લોકોની સંવેદનશીલતા

સાંત્વન પામે છે. સત્ય, પ્રેમ, બલિદાન જેવી ભાવના પણ કેળવાય છે. આ રીતે લોકકથા વ્યવહારજ્ઞાન આપે છે. વર્ણી લોકકથા કથનકળા છે. લોકમુખે કહેવાતી કથામાં દૃશ્ય અને શ્રવણ ઉમેરાતાં લોકોની કલ્પનાશક્તિને પણ મોકળું મેદાન મળે છે. આપણા વેદકાલીન સમાજમાં પણ ગુરુશિષ્ય પરંપરાનાં ઉદાહરણો છે જ. તો વર્ણી પંચતંત્રકથા, જાતકકથા પણ આ રીતે જ કથા દ્વારા જનસમાજને કેળવવાનું કાર્ય કરે છે તે સુખ્યાત છે. આ રીતે લોકકથા સંસ્કૃતિને પોષે છે.

લોકસાહિત્ય સંદર્ભે બન્નીનું જીવજીવન :

બન્નીના સંદર્ભે જોઈએ તો બન્નીના લોકજીવનને રીત-રિવાજો, રહેણી-કરણી, તેમના લોકાચારો વગેરે તમામ પાસાંઓને સમજવામાં તેમનું લોકસાહિત્ય ખૂબ જ ઉપયોગી પુસ્તકો થયેલ છે. પ્રજાજીવનનું સુરેખ અને જીવંત ચિત્રણ લોકસાહિત્ય દ્વારા મેળવી શકાય છે. તેમના સ્વાભાવિક જીવન અને વ્યવહારોનું પ્રતિબિંબ આપણા અભ્યાસમાં લીધેલ લોકકથા, લોકગીત આદિ દ્વારા સમજી શકાય છે.

બન્નીનું લોકસાહિત્ય ભાતીગળ રંગોથી ભરેલું છે. બન્નીનાં લોકગીતોમાં મુખ્યત્વે હૃદયની ઊર્મિઓનું વહન થયું છે. તેઓનો હર્ષ, શોક, ઘૃણા અને પ્રેમ, સંયોગ-વિયોગ, આશા-નિરાશા, માતાનો પુત્ર માટેનો પ્રેમ, પ્રેયસીના પ્રિયતમ પ્રત્યેનાં અરમાનો, કુંવારી કન્યાનાં સ્વપ્નો, પત્નીનાં વિવિધ ઘરેણાં, કપડાં માટેની હોંશ, સાસુ-નણદનાં દુઃખડાં, પ્રાણી-પ્રકૃતિનો પ્રેમ, શૂરવીરોના ગાન, વતનપ્રેમ જેવા ભાવો વ્યક્ત થયા છે. તો બન્નીની લોકકથાઓમાં તેમના સમાજજીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ પ્રગટ થયાં છે. ત્યાંના લોકજીવનમાં જોવા મળતી ટેક, વચન માટે પ્રાણ આપવાની રીતિ, પ્રેમ માટે જાન આપી દેતા શૂરવીરો અને સતીઓ, રાજાઓની દરિયાદિલી, અંદર-અંદરના ઝઘડાઓ, વેરવસૂલાતો, આદર્શ જીવન માટેની ખેવના રાખતાં સ્ત્રી અને પુરુષોનાં તેજીલાં ચિત્રણો જોવા મળે છે. તો કહેવતો તેમના આંતરજીવનની ચોટદાર અભિવ્યક્તિ રૂપે વ્યક્ત થઈ છે. તે વ્યવહારનીતિઓ સમાન છે. તેમજ ઉખાણાંઓ દ્વારા જનમનોરંજન તથા બુદ્ધિચાતુર્યના ચમકારાઓ જોવા મળે છે. આ રીતે માનવીના સંસ્કાર ઘડતર અને સમાજની સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓના નિર્માણમાં લોકસાહિત્યનો સિંહફાળો છે.

સાંસ્કૃતિક પ્રવાહમાં કેટલુંક લુપ્ત થાય છે. કેટલુંક નવું ઉમેરાય છે. બન્નીની સંસ્કૃતિ પણ આજે પહેલાં જેવી યથાતથ રહી નથી. આધુનિકીકરણની અસરથી આ સંસ્કૃતિ પર પણ તેના પ્રભાવનું સંક્રમણ થયું છે. જોકે પરંપરા તો

બદલાતી રહેતી હોય છે. આ સંદર્ભે કનુભાઈ જાનીનું વિધાન નોંધવા જેવું છે : “એક કાળે દેવ અને દાનવો હતા ત્યાં આજે મહાપુરુષો કે મહાત્માઓ છે. એક કાળે સર્થકારણમાં ખેડૂતો મુખ્ય હતા, ત્યાં આજે કામદારો છે, ડોક્ટરો છે, શિક્ષકો છે, વકીલો અને વેપારીઓ વગેરે છે ને આ લોકની પરંપરા ઊભી થાય છે. હાર્ટલેન્ડે બતાવ્યા પ્રમાણે પરંપરા તો સદા સર્જતી રહે છે.” દા.ત. “એક સમયે આપણી નારી વાળની એક લટ પણ કપાઈ જાય તો અપશુકન માનતી ત્યાં આજે વિવિધ પ્રકારના લેડીઝ બ્યૂટીપાર્લરો છે. ચોટલી આપણે ત્યાંથી ગઈ પણ અમેરિકાના નવ-કૃષ્ણભક્તોએ સ્વીકારી એટલે પરંપરાનું આ રીતે Transplantation પણ થાય.”^{૧૪}

આ રીતે લોકસંસ્કૃતિ સદા પરિવર્તન સર્જતી રહે છે. એક સમયે આદર્શ લાગતી સ્થિતિ સમય બદલાતાં એટલી સુસંગત લાગતી નથી. નવી પરંપરાઓ સર્જતી જાય છે, જૂની સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ નાશ પામતી નથી પરંતુ તેમાં નવાં તત્ત્વો ઉમેરાતાં જાય છે. તેથી જ આપણી લોકસંસ્કૃતિના મૂળ વિશે ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક નોંધે છે : “જેને લોકસંસ્કૃતિ — ફોક કલ્ચર કહીએ છીએ તે અનેક Root Culture નાં સૂત્રોથી બનેલું કોઈ એક સૂત્ર છે. એ આજના સમાજમાં પણ છે. લોકસંસ્કૃતિ કહીએ એનાં મૂળ પણ એકથી વધારે છે. કોઈ એક જ પ્રદેશગત અને બોલીગત મૂળ સાથે જે પેટા મૂળ છે તેમાં જાતિ, જ્ઞાતિ, પેટાજ્ઞાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, પંથ વગેરે છે. આમ અનેક જ્ઞાતિઓ છે. આ બધાંને Root Culture છે ને એવા અનેક Root Culture થી Folk Culture ઘડાય છે.”^{૧૫}

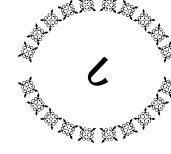
બન્નીની સાંસ્કૃતિક ધરોહર આપણે સંશોધન દરમિયાન જોઈ. પરંતુ વૈશ્વિકીકરણના પ્રભાવે બન્નીમાં પણ આધુનિકતા ધીમા પગલે પ્રવેશી છે. રણોત્સવ શરૂ થતાં અનેક વ્યાવસાયિક તકોનાં દ્વાર ખૂલ્યાં. પરંતુ તેની સાથે દૂષણો પણ પ્રવેશ્યાં. બન્નીની લોકસંસ્કૃતિના અભ્યાસી કલાધર મુતવા કહે છે તેમ પહેલાં બન્નીવાસીઓ ઘર ખુલ્લાં રાખીને ગમે ત્યાં આવન-જાવન કરી શકતા હતા. એ સમયે ચોરીનો કોઈ ભય નહોતો. પરંતુ હાલ રણોત્સવ શરૂ થયા બાદ પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. ગુજરાતની અને ગુજરાત બહારની પ્રજાનું પ્રવાસન અને વ્યવસાય અર્થે બન્નીમાં આગમન થતાં બન્નીની મૂળ સંસ્કૃતિમાં પરિવર્તનો આવવા લાગ્યાં. હવે મોબાઇલ ટી.વી., એ.સી. વેસ્ટર્ન કપડાં જેવાં ભૌતિક ઉપકરણોનો મોહ આ માલધારીઓને પણ લાગ્યો છે. જેણે બન્નીની મૂળ સંસ્કૃતિ જોખમાવી છે. મુંબઈ, કલકત્તા જેવાં મહાનગરોમાંથી આવતી કોલગર્લોએ અહીં સાંસ્કૃતિક પતન નોતર્યું છે તે પણ નોંધવું જોઈએ. આધુનિકીકરણના મોહમાં બન્ની સંસ્કૃતિનો મૂળ આત્મા

ખોવાઈ ન જાય એ જોવાની પણ જરૂરિયાત છે.

વૈશ્વિકીકરણના આ તબક્કામાં વિશ્વભરમાં સંસ્કૃતિઓ પર અનેક પ્રકારનાં આક્રમણો થઈ રહ્યાં છે. પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિઓ અને ભાષા તેની ઓળખ ગુમાવી રહી છે. તેવા તબક્કામાં મારા આ સંશોધનકર્મ વડે બન્ની વિસ્તારની માલધારી સંસ્કૃતિની મહત્તા દર્શાવીને તેનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવાનો આશય છે. કેમ કે સંસ્કૃતિનો હ્રાસ અને કોઈ પણ રાષ્ટ્રના હ્રાસ સમાન છે.

પાદટીપ

૧. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ, ડૉ. હસુતાબેન સેદાણી, પ્રકા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧
૨. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ - ૩, સંપા. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રકા. : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૬, પૃ. ૫૦૬
૩. લોકસાહિત્યની વિરાસત, જોરાવરસિંહ જાદવ, પ્રકા. : પોતે, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૮, પૃ. ૪
૪. લોકસાહિત્ય : વિભાવના અને પ્રકાર, હસુ યાજ્ઞિક, પ્રકા. : પોતે, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૨, પૃ. ૧૪-૧૬
૫. Google dictionary.com
૬. લોકસાહિત્ય : વિભાવના અને પ્રકાર, હસુ યાજ્ઞિક, પ્રકા. : પોતે, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૨, પૃ. ૧૫
૭. આપણી લોકસંસ્કૃતિ, જયમલ્લ પરમાર, પ્રકા. : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, નવસંસ્કરણ, ૨૦૦૨, પૃ. ૭૪
૮. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ, ડૉ. હસુતાબેન સેદાણી, પ્રકા. : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧
૯. ગુજરાતીલોકસાહિત્ય વિમર્શ, બળવંત જાની, પ્રકા. : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૧૦, પૃ. ૪૧
૧૦. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ, ડૉ. હસુતાબેન સેદાણી, પ્રકા. : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧, પૃ. ૦૩
૧૧. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ, ડૉ. હસુતાબેન સેદાણી, પ્રકા. : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧, પૃ. ૮
૧૨. લોક વાક્યમય, કનુભાઈ જાની, પ્રકા. : નહેરુચેર સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૨, પૃ. ૬
૧૩. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય વિમર્શ, બળવંત જાની, પ્રકા. : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૧૦, પૃ. ૩૮
૧૪. લોક વાક્યમય, કનુભાઈ જાની, પ્રકા. : નહેરુચેર સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૨, પૃ. ૯૫
૧૫. લોકસાહિત્ય : વિભાવના અને પ્રકાર, હસુ યાજ્ઞિક, પ્રકા. : પોતે, ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૨, પૃ. ૩૧-૩૨

કચ્છી લોકસાહિત્ય અને ઇતિહાસના ઉદ્ગાતા :

દુલેરાય કારાણી

હરેશ ધોળકિયા

માનવ ઇતિહાસમાં થોડાં થોડાં વર્ષો પછી એક એવો સમયનો પટ્ટો આવતો હોય છે જ્યારે અચાનક સમગ્ર વિશ્વમાં એક સર્જનાત્મકતાનો જુવાળ આવતો હોય છે. દરેક ક્ષેત્રમાં એક પછી એક અનેક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ આવે છે અને તે ક્ષેત્રમાં નવું નવું સર્જનાત્મક કાર્ય કરે છે અને ક્ષેત્રનો તો વિકાસ કરે જ છે, સાથે તેની પ્રતિભાનું દર્શન પણ કરાવે છે. આ કોઈ એક દેશ કે વિસ્તારમાંથી જ નથી બનતું, સમાંતરે સમગ્ર વિશ્વમાં આવી ઘટનાઓ બને છે. અને પાછી તે એકાદ સદી સુધી ચાલ્યા કરે છે. પછી ફરી ધીમે ધીમે તે ઘટતી જાય છે અને ફરી વિશ્વ સરાસરી બની જાય છે.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ કહે છે કે સરાસરી દર ત્રણસો વર્ષે આવી ઘટના બનતી દેખાય છે. છેલ્લી આવી ઘટના ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી શરૂ થઈ વીસમી સદીની અર્ધી સદી સુધી દેખાઈ છે (૧૮૫૦-૧૯૫૦). સમગ્ર વિશ્વમાં આ સમય દરમિયાન અનેક પ્રતિભાશાળી લોકો આવ્યા દેખાય છે અને ઉત્તમ કાર્યો કરતા દેખાયા છે. વિશ્વમાં જોઈએ તો બર્નાર્ડ શો, આઈન્સ્ટાઈન, લિંકન, ચાઉ એન લાઈ, માઓત્સે તુંગ, લેનીન, સ્ટેલીન, હિટલર, મુસોલીની, યહૂદી મેન્યુઈન

વગેરે દેખાય છે. તો ભારતમાં રાજા રામમોહનરાય, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ટિળક, જગદીશચન્દ્ર બોઝ, ગાંધી, સુભાષ, નહેરુ, આંબેડકર વગેરે સેંકડો લોકો આવતા રહ્યા અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં નેત્રદીપકામ કરતા રહ્યા. સમાજનાં દરેક ક્ષેત્ર તેમનાં કાર્યોથી ઝળહળી ઊઠ્યાં.

આ સમય દરમિયાન કચ્છમાં પણ આવાં પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વો આવ્યાં અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કર્યું. તેમાં કે.ટી. શાહ, શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, કાન્તિપ્રસાદ અંતાણી, જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી, ગુલાબશંકર ધોળકિયા, જે.જે. અંજારિયા, ભીમાણી, ડો. જયંત ખત્રી, સુકાની, રામસિંહ રાઠોડ જેવા અનેક લોકો આવતા રહ્યા અને કામ કરી પોતાની પ્રતિભા પ્રગટ કરતા રહ્યા.

આવા પ્રતિભાવાન લોકોમાં એક હતા દુલેરાય કારાણી. કચ્છના સાહિત્ય જગતમાં જે પ્રતિભાઓ થઈ, તેમાં એક આ કારાણી પણ સૂર્ય સમાન હતા. ખાસ કરીને કચ્છી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમણે જે કાર્ય કરેલ છે તેને કારણે કચ્છી ભાષા મૃત બનતી જતી હતી તેને જીવંતદાન મળી ગયું, એટલું જ નહીં, તે પ્રાણવાન પણ બની ગઈ. કારાણીનું આ જે મૂલ્યવાન કાર્ય છે તેનો હજી પૂરો અભ્યાસ નથી થયો, પણ જ્યારે પણ તે થશે ત્યારે ખ્યાલ આવશે કે તેમણે શું અનન્ય કાર્ય કર્યું હતું !

વ્યક્તિત્વ :

૧૮૯૬ની ૨૬ ફેબ્રુઆરીના મુન્દ્રામાં જન્મેલ કારાણીએ તારુણ્ય સુધીનો સમય ત્યાં જ પસાર કર્યો. પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણ તેમણે મુન્દ્રાની જ દરબારી શાળાઓમાં લીધું. તે કદાચ આગળ ભણ્યા હોત, પણ ત્યારે મુન્દ્રામાં મેટ્રિક પરીક્ષા આપવાની સુવિધા ન હોવાથી દસમામાં તેમનું ભણતર અટકી ગયું. મેટ્રિક પણ ન થયા.

પણ અહીં જ કારાણીની પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે. શાળામાં જ ભણાય, ત્યાં જ શિખાય કે આગળ વધાય એ ખ્યાલે કારાણીને બાંધી ન રાખ્યા. અભ્યાસ કરવો એ એક અંગત શોખ છે અને તે ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં કરી શકાય છે તે કારાણીએ સાબિત કર્યું. તેમણે શાળાકીય અભ્યાસ છોડ્યા પછી પણ અધ્યયન તો ચાલુ જ રાખ્યું અને સ્વમહેનતથી અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દૂ અને સિંધી શીખ્યા. આ બધી જ ભાષાઓના સાહિત્યનું અધ્યયન જાતે જ કર્યું અને, થોડાં વર્ષો પછી, તેમાં સર્જન કર્યું અથવા તો તે સાહિત્યમાંથી ઉત્તમને ગુજરાતી અને કચ્છીમાં રજૂ કર્યું.

કારકિર્દીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કારાણીની કારકિર્દીની શરૂઆત મુન્દ્રાની

દરબારી શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે થઈ. થોડો વખત તે ત્યાં રહ્યા. પછી તેના ભાઈ તેને વેપારમાં મદદ કરવા નાગપુર લઈ ગયા. પણ ત્યાં વેપાર પણ ન ચાલ્યો અને કારાણીને પણ તે કામ ન ફાવ્યું. તેથી થોડા સમય પછી ફરી કચ્છ આવી ગયા અને ગુંદીયાળી ગામની પ્રાથમિક શાળામાં જોડાઈ ગયા.

પણ અહીં તેમની અધ્યયન વૃત્તિનાં પરિણામ જોવા મળ્યાં. તેમની પ્રતિભાનો ખ્યાલ તત્કાલીન કચ્છના દીવાન આશરને આવી ગયો. તેણે મહારાવને વાત કરી. પરિણામે યુવરાજ મદનસિંહજીએ તેમને ત્યાંથી ઉપાડી સીધા કચ્છના કેળવણી ખાતાના ‘ઉપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર’ બનાવ્યા છે. છેક નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી તે આ હોદ્દા પર રહ્યા.

આ હોદ્દાએ જ તેમની સંશોધનવૃત્તિને ઉત્તેજન આપ્યું. નિરીક્ષણ અર્થે તે સમગ્ર કચ્છમાં ફરતા અને શાળાઓનું નિરીક્ષણ કરતા. આ દરમિયાન તે દરેક ગામમાં જતા અને લોકોને મળતા. તેમના પાસેથી મૌખિક ઇતિહાસની વાતો, લોકકથાઓ, કહેવતો, પીરોલીઓ વગેરે સાંભળતા અને નોંધી લેતા. દાખલા તરીકે રાપર તાલુકાના ગેડી ગામમાં ગયા ત્યાં પાળિયાઓની હારમાળા જોઈ. તેનું સંશોધન કરી ‘વ્રજવાણીનો ઢોલ’ સુપ્રસિદ્ધ લોકકથા આપી. પછી ધીમે ધીમે તેમણે એક પછી એક પુસ્તકો પ્રગટ કરવા માંડ્યાં. નવલકથા, નાટક, કવિતા, લેખો, ઇતિહાસ, લોકસાહિત્ય-એમ સાહિત્યના લગભગ બધા જ પ્રકારોને તેમણે અજમાવ્યા હતા. સાથે કચ્છી, ગુજરાતી અને હિન્દી - ત્રણેમાં તે લખતા રહ્યા. સાથે સંપાદનો પણ કર્યાં. મહારાવ મદનસિંહજીની આત્મકથા પણ સંપાદિત કરી આપી. રસબ્રુક વિલિયમ્સનું ‘બ્લેક હિલ્સ’નું ગુજરાતીમાં સંપાદન પણ કરી આપ્યું. આમ, જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી તેમણે પોતાની કલમ ચલાવ્યે જ રાખી અને લગભગ સિત્તેર જેટલાં પુસ્તકો સમાજને અર્પણ કર્યાં.

૧૯૫૦માં તે નિવૃત્ત થયા. આમ તો તે ‘સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય’માં કામ કરવા ઈચ્છતા હતા, પણ તેમના એક મિત્ર અને માર્ગદર્શક એવા જૈન મુનિ કલ્યાણચન્દ્રજીની સૂચનાથી તેમણે જ શરૂ કરેલ “શ્રી મહાવીર જૈન ચરિત્ર રત્નાશ્રમ”માં વ્યવસ્થાપક અને ગૃહપતિની જગ્યા સ્વીકારી અને ત્યાં લગભગ ૨૫ વર્ષ રહ્યા. જીવનના અંતિમ તબક્કે તે ત્યાંથી છૂટા થઈ અને સંતાનો સાથે અમદાવાદ રહેવા ગયા. ત્યાં જ ૧૯૮૮ની ૨૬મી ફેબ્રુઆરીના - જન્મ દિવસે જ - સજાગ રીતે છેલ્લો શ્વાસ લીધો.

ઐતિહાસિક સાહિત્ય :

દુલેરાય કારાણીનાં અનેકવિધ સાહિત્યમાંથી સૌથી ધ્યાન ખેંચતું હોય તો

તે છે તેમનું સંશોધનાત્મક ઐતિહાસિક સાહિત્ય. તે તેમણે વિપુલ માત્રામાં સર્જ્યું છે. આ સાહિત્યમાં આ ગ્રંથોનો સમાવેશ કરી શકાય :

- કચ્છના કલાધરો : ૧-૨
- કચ્છના સંતો અને કવિઓ : ૧-૨
- કચ્છની રસધાર : ૧ થી ૪
- જામ ચનેસર
- જામ રાવળ
- જામ લક્ષરાજ
- જાડેજાવીર ખેંગાર
- જગડુ દાતાર
- જામ અબડો અડબંગ
- ઝારે જો યુદ્ધ.
- કચ્છના સંત કવિ મેકણદાદા.
- કચ્છનો કોમવેલ જમાદાર ફતેહમામદ.
- ગાંધીબાવની.
- દયાનંદબાવની.
- કારા ડુંગર કચ્છજા.
- વતનનો વાર્તાલાપ.

આ પુસ્તકોમાંથી પ્રથમ બે પુસ્તકો કચ્છના સંતો કવિઓના ઇતિહાસ વિશેનાં છે. કચ્છની રસધાર મેઘાણી સ્ટાઈલથી લખેલ છે. ઇતિહાસ વાર્તા સ્વરૂપે. ‘જામ ચનેસર’, ‘જામ રાવળ’ અને ‘જામ લક્ષરાજ’ એ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. ‘જાડેજાવીર ખેંગાર’, ‘જગડુ દાતાર’, ‘ઝારે જો યુદ્ધ’ અને ‘જામ અબડો અડબંગ’ એ ઐતિહાસિક નાટકો છે. ‘કચ્છના સંત કવિ મેકણદાદા’ અને ‘કચ્છનો કોમવેલ જમાદાર ફતેહમામદ’ એ જીવનચરિત્રો છે. ‘કારા ડુંગર કચ્છજા’ એ રશબ્રૂક વિલિયમ્સનાં પુસ્તકનો વસંતરાય પટણીએ કરેલ અનુવાદનું સંપાદન છે. તો ‘વતનનો વાર્તાલાપ’ એ મહારાવ મદનસિંહજીની આત્મકથાનું સંપાદન છે. પણ આ બધાં પુસ્તકો કચ્છના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલાં છે.

આ પુસ્તકોનો વિસ્તૃત પરિચય મેળવીએ અને કારાણીની લેખનશૈલીની ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં એક મુદ્દો સમજી લેવાની જરૂર છે. તે એ કે કારાણીનાં આ પુસ્તકો ઇતિહાસનું શુદ્ધ સંશોધન છે ? કારાણી ઇતિહાસજ્ઞ છે ?

તેનો જવાબ આવો હોઈ શકે કે કારાણીને મૂળે રસ કચ્છના લોકસાહિત્યમાં છે. તે મૂળે લોકસાહિત્યકાર છે. તેમણે કચ્છનો જે ઇતિહાસ રજૂ કર્યો છે તે લોક સાહિત્યકાર તરીકે રજૂ કર્યો છે. લોકસાહિત્ય એ ઇતિહાસ અને પુરાણનું મિશ્રણ કહી શકાય. તેમાં ઇતિહાસનાં બીજા હોઈ શકે, પણ શુદ્ધ ઇતિહાસ ન પણ હોય.

સંશોધકો ઇતિહાસને બે-ત્રણ રીતે રજૂ કરતા હોય છે. કેટલાક સંશોધન કરી ઇતિહાસને પણ શુદ્ધ રીતે જ રજૂ કરે છે. તેમાં કેવળ ઐતિહાસિક તથ્યો હોય છે. તો કેટલાક તેને રોચક રીતે રજૂ કરે છે. તેમાં લોકસાહિત્ય અને નવલકથા, નાટક, કવિતા કે વાર્તા સ્વરૂપ આવે છે. કારાણી બીજા પ્રકારના સંશોધક છે. તે ઇતિહાસને તથ્યાત્મક રીતે રજૂ કરવા કરતાં ભવ્ય રીતે રજૂ કરે છે. આમાં સાહિત્યકારનો મુખ્ય હેતુ પ્રાદેશિક ‘અસ્મિતા’ રજૂ કરવાનો હોય છે. તેમાં, સંભવ છે, ક્યારે અસ્મિતાને નબળી બનાવતાં તથ્યો હોય તેને તે અવગણે છે અને બાકીની બાબતોને ભવ્ય રીતે રજૂ કરી વાચકના મનમાં તેની મહત્તા સમજાવવા પ્રયાસ કરે છે. એટલે, આવી ઐતિહાસિક રચનાઓ વાંચતાં ખૂબ ખ્યાલ રાખવાનો હોય છે કે તેમાં ઇતિહાસ સાથે મનોરંજક તત્ત્વ પણ ભળી જાય છે. સંશોધન વખતે તેને બાજુમાં રાખવાનું હોય છે.

કારાણી આવા ઇતિહાસકાર છે જેમણે ઇતિહાસ અને પુરાણનું મિશ્રણ કરી લખેલ છે. એટલે તેમાં રોચક તત્ત્વ આવે છે. એટલે તેમનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતી વેળા આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી તેને જોવાનાં છે. પણ આ તેમની મર્યાદા તરીકે નથી જોવાની, પણ વિશિષ્ટતા તરીકે લેવાની છે. તે તેમની ‘સ્ટાઈલ’ છે. ઇતિહાસ પ્રેમને તેમણે સાહિત્યિક રીતે રજૂ કર્યો છે, એટલું જ !

આ મુદ્દો ખ્યાલમાં રાખીને કારાણીનાં પુસ્તકોને તપાસીએ.

કચ્છનો કલાધર : ૧-૨.

કારાણીના જે અનન્ય ગ્રંથ લેખાય છે તેમાં આ બે ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૩૪માં તેનું પ્રથમ પ્રકાશન થયું. આજ સુધી તેની પાંચ આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે એમ મનાય છે. તે તેની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે.

આ ગ્રંથ રચવા પાછળનો હેતુ, કારાણી જણાવે છે તેમ, ‘‘કચ્છના રાજવંશને પ્રગટ કરવાનો’’ હતો. યદુવંશથી શરૂઆત કરી ૧૯૪૮ સુધીના અંતિમ રાજા મદનસિંહજી સુધીના શાસકોની કથાઓને તેમાં મૂકી છે. પણ રાવ ખેંગારજી પહેલા પહેલાના પૂર્વજોની વિગતો શુદ્ધ ઇતિહાસ નથી. તે તો લોકકથાઓ, દંતકથાઓ, જૂનાં લખાણો વગેરે પર આધારિત છે. તે પોતે જ લખે છે કે, ‘‘કચ્છના રાજવંશનો તેમ જ પુરાતન કથાઓનો આ સંગ્રહ છે.’’ પણ એ પોતે

જ કહે છે કે “કચ્છભૂમિનો ખોળો ખૂંદીને ઉછેરનાર કચ્છના રાજવીઓ અને કચ્છની પ્રજાનાં ખમીરનો આ ઇતિહાસ છે....કચ્છીઓની અસ્મિતા અને ખુમારીનો આ ઇતિહાસ છે.” એટલે, સાબિત થાય છે કે આ પુસ્તક એ ઇતિહાસ અને લોક સાહિત્યનું મિશ્રણ છે. અસ્મિતા પ્રગટ કરવા માટે જ રચાયેલ છે. કનૈયાલાલ મુનશીના પગલે તે ચાલ્યા છે. માત્ર નવલકથા બદલે ઇતિહાસનું સ્વરૂપ જ રાખ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલ ઇતિહાસ, વિવેચક ડૉ. ગોવર્ધન શર્મા કહે છે તેમ, “કચ્છના ભવ્ય ભૂતકાળનું ચિત્રણ છે. તેમાં દંતકથાઓ, અનુશ્રુતિઓ અને લોકવાયકાઓ જોડાયેલી છે, જે ભાટ-ચારણોની કથા-વાર્તાઓ, યતિઓની સંગૃહીત માહિતીઓ અને કચ્છી પ્રજાને કંઠે રહેલ કંઠસ્થ સાહિત્યનો સમન્વય થયો છે. “એટલે તેમાં કેટલો ઇતિહાસ છે અને કેટલી અન્ય સામગ્રી છે તે તપાસનો મુદ્દો બને છે. તેમાંથી પ્રમાણિક ઇતિહાસ શોધવાની મથામણ કરવી રહે છે.

પુસ્તકમાં પ્રાચીન કચ્છનો પરિચય આપેલો છે. તેમાં અનેક પૌરાણિક સંદર્ભો લેખકે આપ્યા છે. પછી યદુવંશના શાસકોનું ક્રમાનુસાર વર્ણન કરેલ છે. તેમાં લાખો હુલાણી, અબડો અડભંગ, મહારાવ દેશળજી, લખપતજી વગેરેનાં ચિત્રો રજૂ કર્યા છે. સમાંતરે તે સમયની ભીંયા કકલ વગેરેની ગૌરવપૂર્ણ કથાઓ પણ આપેલ છે. આ દ્વારા લોકોનાં ખમીર અને આત્મ સમર્પણને રજૂ કરી આદર્શ જીવનની કલ્પના કરી છે. સાથે કેટલીક પ્રણય કથાઓ પણ રજૂ કરી છે. તેમાં આપણને ઇતિહાસ અને રોમાન્સનો સમન્વય દેખાય છે. તેમાં કારાણી ખીલતા દેખાય છે. તો સાથે વીજળીની કથા, ભયંકર દુકાળોની ઘટનાઓ, ઝારાનું ભીષણ યુધ્ધ જેવી કરુણ બાબતોનું પણ ચિત્રણ કરેલ છે. તે સાથે સમાજના કેટલાક પ્રભાવશાળી લોકોને પણ તેમણે યાદ કર્યા છે જેમાં જગડુશા, મેકણ, જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી, હાજી મહમ્મદ રખિયા વગેરેનો સમાવેશ કરેલ છે.

આ સમગ્ર રજૂઆત એવી તો આકર્ષક છે કે વાચક તેમાં ખેંચાઈ જાય છે. તેમની શૈલી વિશે જાણીતા લેખક મૂળરાજ રૂપારેલ લખે છે, “કચ્છી ભાષાની અસલિયત જાળવી તેમણે ઇતિહાસના અવશેષોને ઢંઢોળ્યા, પાળિયાઓને જગાડી તેમનાં શૌર્ય અને સ્વાર્પણની અનેક કથાઓ સાંભળી, લોકોમાં ભળી જઈ વેરવિખેર પડેલ લોકસાહિત્ય એકઠું કર્યું. અને આ રીતે આ ધૂળધોયા ભેખધારીએ કચ્છી ભાષાને રૂપરંગે મઢી છે.” કારાણીએ દોહા વગેરે ભેળવી દરેક પ્રસંગને વધારે પ્રભાવશાળી બનાવવાનો ઉમદા પ્રયાસ કર્યો છે.

કચ્છના સંતો અને કવિઓ : ૧-૨.

કચ્છની ભૂમિ સંતો, પીરો, ભક્તોની ભૂમિ છે. તેમનું પ્રદાન અનન્ય છે.

આ બધા લોકો કાળના પ્રવાહમાં અદૃશ્ય થઈ જાય તે પહેલાં તેને સંગૃહીત કરી કારાણીએ “કચ્છના સંતો અને કવિઓને પુસ્તકરૂપે સાચવી લીધા છે.

આ પુસ્તકમાં કારાણીએ જ્ઞાત અને અજ્ઞાત એવા અનેક સંતો અને કવિઓનાં જીવન મૂક્યાં છે. અનેક કવિઓનાં વેરવિખેર પડેલાં કાવ્યોને શોધી, સંપાદિત કરી મૂક્યાં છે. આ માટે તે ગામેગામમાં ફર્યા છે. સામગ્રી એકઠી કરી છે. તેમનાં અંગત જીવનની ઘટનાઓ સાથે તેમના જીવનમાં બનેલ અસાધારણ ઘટનાઓનું પણ આલેખન કરેલ છે. તેમના વિશેની લોકવાયકાઓને પણ સ્થાન આપેલ છે. તેમણે કરેલ ચમત્કારોને પણ સ્થાન આપેલ છે અને તે બાબત તેમની મહત્તા વધારે છે એમ ભારપૂર્વક કહેલ છે.

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં ૩૮ સંતો અને ૬૮ કવિઓનો પરિચય આપેલ છે. બીજા ભાગમાં ૨૪ સંતો અને ૪૦ કવિઓનો પરિચય આપેલ છે. આ પુસ્તક કારાણીને એક સંશોધક અને સંગ્રાહક તરીકેનું સન્માન આપે છે. સંભવ છે, તેમની પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક ન લાગે, પણ તેમની અથાગ મહેનત અને શ્રમ તો પ્રસંશનીય જ છે. આ પુસ્તક સંતો અને કવિઓને જાણવાનો એક અમૂલ્ય ખજાનો છે એમ તો ચોક્કસ કહી શકાય. તેનું મૂલ્યાંકન કરતાં ડૉ. ગોવર્ધન શર્મા કહે છે, “સંપાદકે આ ગ્રંથો દ્વારા કચ્છની અસ્મિતાને ઉજાગર કરી છે. આ ગ્રંથો અમૂલ્ય કાવ્યમોતીઓના હાર છે.”

કચ્છની રસધાર : ૧-૪

કારાણીએ પણ લેખક મેઘાણી જેમ એક પ્રયોગ કર્યો. મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતાને પ્રગટ કરવા ઇતિહાસને વાર્તા સ્વરૂપે “સૌરાષ્ટ્રની રસધાર નામે ભાગો લખ્યા. તેમાં તેમણે સૌરાષ્ટ્રના લોકોની શૂરવીરતા, ત્યાગ, કુટુંબવત્સલતા વગેરે જેવા અનેક ગુણોને ભવ્ય રીતે બતાવ્યા.

કારાણીએ આ જ શૈલીનો ઉપયોગ કરી “કચ્છની રસધાર” નામે ચાર ભાગ પ્રગટ કર્યા. તેમાં તેમણે પણ કચ્છના આવા પ્રસંગોને લીધા અને વ્યક્તિઓના અને સમાજના ઉમદા ગુણોને રજૂ કર્યા. ખૂબ જ રસપ્રદ રીતે અને નાટકીય શૈલીથી તેમણે આ પુસ્તકો લખ્યાં છે. તે પણ ખૂબ જ લોકપ્રિય થયાં છે અને તેની પણ આવૃત્તિઓ થઈ છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

શ્રી કારાણીએ કચ્છના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગોને પસંદ કરી ત્રણ નવલકથાઓ લખી છે. તે છે “જામ ચનેસર (૧૯૬૬), “જામ રાવળ (૧૯૭૯) અને “જામ લક્ષરાજ (૧૯૭૯).

ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયેલ પ્રથમ નવલકથા ‘‘કરણઘેલો’’ (૧૮૬૬) પછી બરાબર સો વર્ષે કારાણીની ‘જામ ચનેસર’ પ્રકાશિત થઈ છે. આ નવલકથા વાંચતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અહીં પણ કારાણીનો હેતુ ઉત્તમ સાહિત્યિક રચના આપવાનો નથી, પણ ઇતિહાસ કથા કહેવાનો અને તે દ્વારા કચ્છની અસ્મિતા પ્રગટ કરવાનો છે. આ નવલકથા દ્વારા તેમણે ઇતિહાસ, દંતકથા, લોકવાયકાઓ વગેરેને મિશ્રિત કરી કચ્છનો ભવ્ય ભૂતકાળ જીવંત કરવા અને તે દ્વારા વાચકને મનોરંજન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નવલ ‘સમયધર્મ’ માસિકમાં ક્રમશઃ રજૂ કરાઈ હતી. તેમાં જામ ચનેસર અને થર પ્રદેશની રાજકુમારી લીલાદેવીના પ્રણય પ્રસંગો અને દામ્પત્ય જીવન તથા તેમાં ઊભા થતા પ્રશ્નો રજૂ કર્યા છે. આ કથાની ગૂંથણી આકર્ષક છે. અંત પણ સુખદ છે.

૧૯૦૯માં પ્રકાશિત થયેલ બીજી નવલકથા ‘જામ રાવળ’ પણ એવી જ કથા છે. તેમાં જામ રાવળ અને તેના બે પુત્રો ખેંગારજી અને સાહેબજીના સંઘર્ષોની કથા છે. અનેક પ્રપંચો, વીરતા, સાહસ, છછર બુઢાની રાજભક્તિ, ભીંયા કકલની કુરબાની વગેરે પ્રસંગોને ચિત્રાત્મક રીતે રજૂ કર્યા છે. આ પણ, આગળ કહ્યું તેમ, ઇતિહાસકથા છે.

૧૯૦૯માં જ પ્રકાશિત થયેલ ‘જામ લક્ષ્મણ’ નવલકથા પણ દંતકથા આધારિત છે. અલબત્ત, તેમાં ઇતિહાસનાં બીજા દેખાય છે. તેની કથા લાખા ફુલાણી અને જસમાના પ્રણય પ્રસંગો પર આધારિત છે. તેમાં લાખાના ભવ્ય વ્યક્તિત્વને સુરેખ રીતે રજૂ કર્યું છે. તેમાં રોમાંચક વળાંકો છે. જસમાનું મૃત્યુ લાવી અંતને કુરુણ બનાવ્યો છે.

આ ત્રણે નવલકથાને તપાસ્યા પછી કહી શકાય કે આ ભલે કહેવાય ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, પણ હકીકતે તેમાં ઇતિહાસ સાથે અનુશ્રુતિઓ, લોકવાયકાઓ અને દંતકથાઓનો સમન્વય કર્યો છે. ત્રણે કૃતિઓ એક જ ઢાંચામાં ઢાળી છે એમ એક વિવેચક કહે છે.

ઐતિહાસિક નાટકો :

કારાણીએ કુલ ચાર નાટકો લખ્યાં છે. ‘જાડેજાવીર ખેંગાર’ (૧૯૬૯), ‘જગડુ દાતાર’ (૧૯૭૧), ‘જામ અબડો’ (૧૯૭૨) અને ‘ઝારે જો યુદ્ધ’ (૧૯૭૨).

ફરીથી કહેવામાં વાંધો નથી કે આ નાટકો પણ શુદ્ધ ઇતિહાસનું કોઈ નિરૂપણ નથી. તેમાં પણ ઇતિહાસ, દંતકથાઓ અને લોકવાયકાઓનું જ મિશ્રણ છે. આમાં પણ મુખ્યત્વે તો કચ્છની અસ્મિતાને જ પ્રગટ કરવાનો હેતુ છે. એટલે

જ કચ્છના ગૌરવપૂર્ણ પ્રસંગોને તથા જાણીતાં પાત્રોને જ પસંદ કર્યાં છે.

‘જાડેજાવીર ખેંગાર’ દ્વિઅંકી નાટક છે. તે કચ્છીમાં છે. તેમાં પહેલા અંકમાં સાત અને બીજા અંકમાં બાર પ્રવેશ છે. આ નાટકમાં પણ ખેંગારના જાણીતા પ્રસંગો લીધા છે. તે જાન બચાવવા ભાગે છે ત્યાંથી કરી રાજ્ય પાછું મેળવે છે ત્યાં સુધીના પ્રસંગોને વણી લીધા છે. પાને પાને રાજભક્તિ, વીરતા, સાહસ બતાવી નાટકીય રીતે ઘટનાઓ વર્ણવી છે.

નાટકમાં જૂની રંગભૂમિની સ્ટાઈલ સ્વીકારી છે. એટલે કાવ્યમય સંવાદો, ગીતો અને દોહાઓથી તે ભરપૂર છે. અંકની શરૂઆતમાં વિવિધ દેવીઓની સ્તુતિઓ છે. અલબત્ત, કચ્છી ભાષામાં આપેલ સંવાદો ચોટદાર છે. અંતે તેમણે સ્વરચિત કાવ્ય ‘સાવજ જો શિકાર’ આપ્યું છે. એક અભિપ્રાય એવો છે કે તેમાં આપેલ અનેક દૃશ્યો રંગભૂમિ પર ભજવવાં અશક્ય છે !

‘જગડુ દાતાર’ પણ દ્વિઅંકી છે. કચ્છમાં પડેલ ભયંકર દુકાળ દરમિયાન સેવા કરનાર જગડુશાની કથા છે. તેમાં પણ તેર અને બાર પ્રવેશ છે. નાટકમાં કુલ ૧૫ પાત્રો છે. આ નાટક દ્વારા લેખકનો હેતુ જગડુશાની દાનશીલતા અને પરદુઃખભંજકતાને જ બતાવવાનો છે. જ્યાં સુધી કચ્છની અસ્મિતાને બતાવવાનો હેતુ છે, તે બરાબર પૂરો થાય છે, પણ નાટક રંગભૂમિ પર ભજવવા બાબતે તે કેટલું યોગ્ય છે તે ચર્ચાને પાત્ર છે.

‘ઝારે જો યુદ્ધ’ પણ કચ્છીમાં લખાયેલ એક અંકી નાટક છે. તેમાં સોળ પ્રવેશ છે. અંતે એક સમૂહગાન છે. કચ્છમાં ખેલાયેલ યુદ્ધને નાટ્ય સ્વરૂપ આપી રજૂ કરેલ છે. તેમાં કચ્છીઓની શૂરવીરતાને અંજલિ આપી છે. રાવ ગોડજી અને પૂંજા શેઠ વચ્ચેના ઝઘડાની વાત છે. વિવેચકો કહે છે કે આ નાટકની રચના ખૂબ જ શિથિલ છે. ગીતો અને નૃત્યોની ભરમાર છે. (ગોવર્ધન શર્મા).

‘જામ અબડો’ પણ ઇતિહાસમિશ્રિત છે. તેમાં શૌર્ય, મદાનગી, શરણાર્થી ખાતર ફના થઈ જવાની ભાવના વગેરેને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ત્રીસથી વધારે પાત્રો છે. કેટલાંક ઐતિહાસિક તો કેટલાંક કાલ્પનિક છે. નાટકમાં હિન્દી, ઉર્દૂ ભાષાનું મિશ્રણ છે. કેટલાંક પાત્રો દ્વારા હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. આ નાટકમાં પણ ગીતો વગેરેને વણી લેવાયાં છે. એકાદ જગ્યાએ ચમત્કાર બતાવવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે.

આ ચારે રચનાઓ પર નજર કરાય તો કહી શકાય કે તે સંવાદાત્મક કથાઓ છે. કારાણીએ ‘દેશી નાટક સમાજ’ની રીતથી તે લખેલ છે. પણ તેમનો હેતુ સ્પષ્ટ હતો કે નાટકો દ્વારા કચ્છી અસ્મિતાનું સંવર્ધન કરવું. અને તેમાં તે

સફળ રહ્યા છે.

જીવનચરિત્રો :

કારાણીએ બે જીવનચરિત્ર પણ લખ્યાં છે.

એક છે ‘‘કચ્છના સંત મેકરણ દાદા’’. તે ‘સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય’ દ્વારા ૧૯૬૦માં નાની પુસ્તિકા રૂપે પ્રકાશિત થયેલ. આમ તો તે ‘કચ્છના સંતો અને કવિઓ’માંથી જ લગભગ લીધેલ છે. તેમાં તેમણે સંત મેકરણના જીવનની બધી જ વિગતો આપેલ છે. તેમાં તેમણે સમાજસેવાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરેલ છે. તેમનાં બે પ્રાણીઓ – કૂતરો અને ગધેડો – વિશે પણ વિસ્તૃત નોંધ લખેલ છે. તેમના એક પદમાં જ તેમનો પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે :

‘‘લાલિયો મુંજો લખણવંતો, ને મોતીયો મું જો ભા !

ઘણા મુછારા ગોરે ફગાઈયાં, મેકણ ચેં લાલિયે જે પુચ્છ મથા !’’

આ પુસ્તિકામાં લેખકે મેકરણની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ આછોરો ખ્યાલ આપ્યો છે. તેમનાં કેટલાંક પદો પણ આપ્યાં છે. તેમની જીવંત સમાધિનો પ્રસંગ તો ભવ્ય રીતે રજૂ કર્યો છે.

આ ચરિત્ર ખૂબ જ લોકપ્રિય થયું હતું. તેની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે.

બીજું ચરિત્ર લખ્યું છે ‘‘કચ્છનો કોમવેલ જમાદાર ફતેહમામદ.’’ તે ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત થયું. રતિયા જેવા નાના ગામમાં જન્મેલ એક ભરવાડનો છોકરો સ્વપરાક્રમે કેમ જમાદાર બને છે તેનું તેમણે પ્રભાવશાળી ચિત્રણ કર્યું છે. રાવ રાયધણજીના સમયમાં જે અરાજકતા વ્યાપી ગઈ, ત્યારે જ ફતેહમામદ આવ્યો અને તેના પ્રયાસોથી રાજ્યમાં ફરી શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થપાઈ ગઈ. તેની રાજકીય સૂઝ, ન્યાય માટેનો આગ્રહ, કડકાઈ, વિવિધ નીતિઓ વગેરેનું આ ચરિત્રમાં સુરેખ રીતે આલેખન કર્યું છે.

આ બન્ને ચરિત્રો દ્વારા પણ, આખરે તો, કારાણીએ કચ્છનું ગૌરવ પ્રદર્શિત કરવા જ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ સિવાય બે ગૌણ ચરિત્રો પણ કારાણીએ લખેલ છે : ‘ગાંધી બાવની’ અને ‘દયાનંદ બાવની’. કાવ્યના માધ્યમથી તેમણે આ બે મહાન લોકોનાં જીવન-ચરિત્રને વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

‘ગાંધી બાવની’માં ગાંધીજીના ગુણો અને ઉદાત્ત જાંખી જોવા મળે છે. પદે પદે કવિની ગાંધીજી પ્રત્યેની આદરભાવના વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. આ બાવનીમાં કુલ ૮૦ પદો છે. સાથે અન્ય કાવ્યો પણ સમાવાયાં છે.

‘ગાંધી બાવની’માં પણ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના જીવન તથા કર્મોની જાંખી આપી છે. તે સમયે ભારતમાં પ્રસરેલ પાખંડ, અજ્ઞાન વગેરે સામે દયાનંદે શું કામ કર્યાં તેની વાત કરી છે.

આ બન્ને દ્વારા કારાણીએ બે મહામાનવની યશગાથા ગાઈ છે.

સંપાદનો :

આ સાથે કારાણીએ બે સંપાદનો પણ કરેલ છે.

મહારાવ પાસે રહેલ રશબ્રૂક વિલિયમ્સ દ્વારા લિખિત અંગ્રેજી પુસ્તક - ‘‘Black Hills of Kutch’’નું ગુજરાતી શ્રી વસંતરાય પટણીએ કર્યું. તેને સંપાદિત કરવાનું કામ કારાણીએ સંભાળ્યું. પણ ગુજરાતીમાં જે પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે, તે વાંચીએ તો અંગ્રેજી વાંચવા જેવો જ રસ અને આનંદ મળે છે. કારાણીએ આ કામ ઉત્તમ રીતે કરેલ છે.

મહારાવ મદનસિંહજીએ પોતાનાં સંસ્મરણો ‘‘વતનનો વાર્તાલાપ’’ નામે લખ્યાં. આ કાર્યનું સંપાદન પણ તેમણે મિત્ર કારાણીને જ સોંપ્યું. મહારાવ જે બોલતા ગયા, તેને કારાણીના પુત્ર મોહનભાઈ શોર્ટ હેન્ડમાં નોંધતા ગયા. પછી તેનું સંપાદન કાર્ય કારાણીએ કર્યું. કારાણીની મહત્તા એ છે કે આ સંસ્મરણોને તેણે આત્મકથનાંક શૈલીમાં રજૂ કરેલ છે અને સજીવ બનાવવાનો ઉમદા પ્રયાસ કરે છે. ફોટોગ્રાફ આપી તેને કલાત્મક રૂપ પણ આપેલ છે. આ દ્વારા કચ્છનો કેટલોક વર્તમાન ઇતિહાસ પણ સચવાયો છે. પણ આ બધાનું શ્રેય તો કારાણીને જ જાય છે.

અન્ય રચનાઓ :

કારાણીની કેટલીક રચનાઓ એવી છે જેને ઇતિહાસ ન કહી શકાય, છતાં તે દ્વારા કચ્છનાં લોકજીવનની જાંખી થાય છે. આવાં પુસ્તકોમાં –

– કચ્છી કહેવતો.

– કચ્છી પીરોલી.

– કચ્છ કથામૃત.

– કચ્છી કિસ્સા બાવની...

વગેરે આવે છે. આ પુસ્તકો દ્વારા કચ્છના લોકસાહિત્યનાં વિવિધ રૂપો જોવા મળે છે.

સમાપન :

આ રીતે કારાણીના સમગ્ર ઇતિહાસસંબંધી સાહિત્ય પર નજર કરીએ તો

સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કારાણી પોતાના હેતુમાં ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે કે તેમને કચ્છનું ગૌરવ પ્રદર્શિત કરવું છે. તેની અસ્મિતા ઉજાગર કરવી છે. તેનું ખમીર બતાવવું છે. તે માટે તેમણે ઇતિહાસને માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. પણ ઇતિહાસને રોચક રીતે રજૂ કરવા તેમણે લોકસાહિત્ય, દંતકથાઓ વગેરેનો પણ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તેમને શુદ્ધ ઇતિહાસજ્ઞ થવામાં રસ નથી. તેમને તો પ્રજાનું ગૌરવ બતાવવું છે. એક જાતની રાષ્ટ્રભાવના પ્રગટાવવી છે. એટલે તે ઇતિહાસકાર કરતાં લોક ઇતિહાસકાર તરીકે વધારે દેખાય છે.

જે હોય તે, પણ કારાણીએ એક એવા સમયે આ કાર્ય કર્યું છે જ્યારે કચ્છની સંસ્કૃતિ મૃતપ્રાય: થવાની તૈયારીમાં હતી, નામશેષ થવાની તૈયારીમાં હતી. તે પળે જે દુલેરાય કારાણી આવ્યા અને તેમણે તેને ઉગારી લીધી. નામશેષ થતી કચ્છી ભાષાને પણ નવું જોમ આપ્યું.

કારાણીએ જે શ્રમ કર્યો છે, જે ધૂળધોયાનું અકલ્પ્ય કામ કર્યું છે, તેને પ્રગટ કરવા પોતાની જે પ્રતિભાનો અદ્ભુત ઉપયોગ કર્યો છે, તે જોતાં પ્રો. રશબ્રૂકે તેમને જે અંજલિ આપી છે તે યોગ્ય છે. રશબ્રૂકે કહ્યું છે,

“મેં કારાણીને હમેશાં કચ્છના “જેમ્સ ટોડ” ગણ્યા છે, કારણ કે જે રીતે આ મહાન સ્કોટિશ વિદ્વાને રાજસ્થાનના ઇતિહાસ અને પુરાણોનો અંગ્રેજીભાષી જગતને પરિચય કરાવવા પાછળ પોતાનું સમગ્ર જીવન વિતાવ્યું હતું, તે જ રીતે કારાણીએ કચ્છી સંસ્કૃતિ તથા પ્રણાલિકાની વિશિષ્ટતાને ભારતના વિશાળ સમુદાય સમક્ષ રજૂ કરવા પાછળ અને એ સંસ્કૃતિ તથા પ્રણાલિકાને ભારતીય જીવનરીતિ અને વારસા સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરી આપવા પાછળ પોતાની વિદ્વત્તા અને કાવ્યશક્તિનો વિનિયોગ કર્યો છે. કારાણીએ આ કાર્ય બજાવ્યું તે અગાઉ બાકીનું ભારત કચ્છને એક અલગ દુનિયા માનતું હતું.”

આવા સાંસ્કૃતિક અને ખુદ ઇતિહાસ પુરુષ એવા કારાણી વંદનને પાત્ર છે.

સંદર્ભો

૧. કચ્છની અસ્મિતાનો ગાયક દુલેરાય કારાણી, ડૉ. ગોવર્ધન શર્મા અને ભાવના મહેતા.
૨. કચ્છ જા કલાધર, ગુણવંત ભટ્ટ.
૩. સ્વબળ - સ્વ. દુલેરાય કારાણી સ્મૃતિ - અંક, જુલાઈ-૮૯.
૪. કચ્છ શક્તિ : શ્રી દુલેરાય કારાણી વિશેષાંક, જુલાઈ ૯૬.

કચ્છના સંતકવિ : ડાડા મેકરણ

રાજેન્દ્ર બાંભણિયા

કચ્છમાં મારા ગામ ચંદિયા, (તાલુકો : અંજાર) થી ૫૬ કિલોમીટરના અંતરે ધ્રંગ (તાલુકો : ભુજ) નામનું ગામ છે. આજે પણ આ ગામમાં આસો માસની શુક્લપક્ષની ચૌદસના દિવસે મેકરણદાદાની યાદમાં મેળો ભરાય છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ સૌ ધર્મ, જાત-પાત, કોમનાં બંધનો ત્યાગી મેકરણદાદાની સમાધિને નમવા આવે છે. સંત ભેખધારી, સફેદ દાઢી, ખભા પર કાવડ, આજુબાજુ એક કૂતરો અને એક ગધેડો હોય એવા આ સંતને શાળાનાં અને જાહેર સ્થળોનાં ભીંતચિત્રોમાં કે ઘરમાં લટકતાં કેલેન્ડરોમાં નાનપણમાં અનેકવાર જોયેલા. અનેકવાર લોકમુખેથી આપણી અંદર સુષુપ્ત અવસ્થામાં પડેલી માણસાઈને હલબલાવી દે એવી તેમની માનવસેવાલક્ષી પ્રવૃત્તિઓની વાતો સાંભણેલી. તો એમના સાહિત્ય-ભજન સ્વરૂપમાં સચવાયેલી જ્ઞાનવાણીનો આસ્વાદ અનેકવાર ભજનમંડળીઓમાંથી પામ્યો છું. કચ્છના લોકો જ નહીં ગુજરાત અને ગુજરાત બહારના લોકો પણ જેમના પ્રત્યે સદ્ભાવના અને પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, એવા આ સંત-કવિ છે. મેકરણદાદાના જીવન-કવન વિશે ઘણાં વિદ્વાનોએ લખ્યું છે જેવા કે દુલેરાય કારાણી, ડૉ. બળવંત જાની, હરસુર ગઢવી, કાલિદાસ મહારાજ, ડૉ. મોહનદાસ ધર્મદાસ કાપડી, હરેશ ધોળકિયા, ભીમસી કાકુ બારોટ, ડૉ. વિઠ્ઠલભાઈ ઠુંમર વગેરે... પણ સંતોની વાણીરૂપ પ્રસાદીનું જેટલું આચમન કરીએ એટલાં આપણાં ધન્યભાગ

એ ન્યાયે મેં પણ લોકો પાસેથી અને પુસ્તકોમાંથી એમના વિશે જાણવા મથામણ કરી. વ્યક્તિ તરીકે તેમના સદ્ગુણો મને સ્પર્શ્યા છે તો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેમના શબ્દો સ્પર્શ્યા છે. અહીં તેમનાં આ ઉત્તમ પાસાંઓને આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે.

ડાડા મેકરણનો જન્મ ચોક્કસપણે કયા દિવસે થયો હતો એ બાબતે કેટલીક અસ્પષ્ટતાઓ જોવા મળે છે. તેમ છતાં ઉપર જેમને યાદ કર્યા એ વિદ્વાન અભ્યાસી-સંશોધકોના મંતવ્યોના આધારે મેકરણદાદાનો જીવનકાળ ઈ.સ. ૧૬૬૭ થી ઈ.સ. ૧૭૩૦ સુધીનો ગણાવી શકાય. તેમનો જન્મ કચ્છના નખત્રાણા તાલુકાના ખોંભડી ગામે ભટ્ટી વંશના ક્ષત્રિય રજપૂત હરઘોળજીને ત્યાં થયો હતો. તેમનું બાળપણનું નામ 'મેકોજી' હતું. તેમના માતાનું નામ પબાંબાઈ હતું. તેમનાં માતા-પિતા ખૂબ સેવાભાવી હતાં. માતાના મઢ, નારાયણ સરોવર અને કોટેશ્વરના દર્શને જતાં યાત્રાળુઓને આ દંપતી આશ્રય આપતું અને તેમની સેવા-ચાકરી કરતું. આમ, પરિવારમાંથી જ મેકોજીને લોકસેવા અને લોકકલ્યાણના સંસ્કાર વારસા પેટે મળે છે. મેકરણદાદાને પતોજી નામનો એક નાનો ભાઈ પણ હતો. પતોજી મુસ્લિમધર્મના અનુરાગી હતા અને યુવાવયે ગૃહત્યાગ કરી, 'પીર પતંગશાહ' નામ ધારણ કરે છે.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ, વેદ વ્યાસ, કાલિદાસ, તુલસીદાસ, નરસિંહ મહેતા, અખો વગેરે જેવા પ્રતિભાશાળી સર્જકો હોય કે પછી બાપા સીતારામ અને મેકરણદાદા જેવા સમાજસેવા કરતા સંત-મહાત્માઓ હોય તેમનું જીવન જાતભાતની લોકવાયકાઓથી ઘેરાયેલું હોય છે. વધુ સ્પષ્ટપણે કહું તો મારા - તમારા જેવા રસિયાઓને આવા સંત-મહાત્માઓ વિશેની લોકવાયકાઓમાં જ વધારે રસ પડતો હોય છે અને આપણી સહુની રસેચ્છાએ જ આ લોકવાયકાઓને પ્રાણવાયુ પૂરો પાડ્યો છે. સામે પક્ષે લોકવાયકાઓએ જ લોકોમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને આશાનાં પાણી સિંચાયાં છે. મેકરણદાદાના જીવન સંદર્ભે પણ કેટલીક લોકવાયકાઓ મારાં મમ્મી અને ગામના વડીલ સ્ત્રીવર્ગ પાસેથી સાંભળી છે. (જો કે આ લોકવાયકાઓ છે એ તો હવે ખબર પડી છે. નાનપણમાં તો જે કંઈ સાંભળ્યું એને 'વાર્તા'માં ખપાવતો). આવી એક લોકવાયકા અનુસાર મેકરણદાદા લક્ષ્મણનો અવતાર છે. લંકા પર વિજય મેળવી ભગવાન શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ હાંગળાજ માતા (હાંગળાજ માતાનું મંદિર એ હિન્દુ ધર્મની જાણીતી ૫૧ શક્તિપીઠમાંની એક શક્તિપીઠ છે. આ શક્તિપીઠ, દક્ષિણી પુત્રી અને શિવની પત્ની, સતીમાતાના બ્રહ્મરંધ્ર - મસ્તક પર રચાયેલી છે. આ શક્તિપીઠ હાલ પાકિસ્તાનના કરાંચીથી ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં ૧૨૦ કિલોમીટરના અંતરે હિંગોલનદીના કિનારે આવેલી છે.) ની યાત્રાએ નીકળ્યા

હતા ત્યારે અહીંથી સાધુવેશે પસાર થયેલા. લક્ષ્મણે પોતાનો સાધુવેશ આ ખોંભડી ગામમાં જમીનમાં દાટી દીધો હતો. હરધોળજી ભટ્ટી ઘરનો પાયો ખોદતાં જે વેશ નીકળે છે તે મૂળે લક્ષ્મણનો જ વેશ છે. તે વેશ જોતાં જ મેકરણને પૂર્વ ભવનું સ્મરણ થાય છે અને તેમનામાં વૈરાગ્યભાવ જન્મે છે. તેઓ ગૃહત્યાગ કરે છે અને માતાના મઠ જઈ ત્યાંના એ સમયના અધિપતિ ગાંગારાજ કાપડી પાસેથી સંવત ૧૭૩૫ આસો વદ તેરસના શુભ દિવસે દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. આ સંદર્ભને લગતી બીજી એક લોકવાયકા પ્રમાણે એક ભવિષ્યવેત્તાએ મેકરણદાદાના બાળપણમાં જ એવી ભવિષ્યવાણી કરેલી કે “આ બાળક મહાન સાધુ થશે તેમજ પ્રભુભજન અને જીવસેવાને બળે અમરપદ પામશે.”

આવી આવી લોકવાયકાઓને ગાળીને જોઈએ તો પણ મેકરણદાદાના જીવન વિશે કેટલીક ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે જેમ કે તેમના ગુરુનું નામ ગાંગારાજ કાપડી હતું. તેમનો દીક્ષાગ્રહણનો સમય પણ નિશ્ચિત રૂપે મળે છે. કહેવાય છે કે ત્યાર પછી મેકરણદાદા ગિરનાર તરફ આગળ વધે છે. ગિરનારમાં છએક મહિનાના તપ પછી તેમણે દીન-દુઃખિયાં લોકોની સેવા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેમની કેટલીક સાખીઓના આધારે કેટલાક લોકો એવું માને છે કે સ્વયં ભગવાન દત્તાત્રયે આવીને મેકરણ દાદાને દીક્ષા આપેલી અને જનસેવાનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેમની સેવાભાવના એ તેમનું સંત તરીકેનું અન્ય એક જમા પાસું છે. તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન બાર બાર વર્ષના સમયગાળા પ્રમાણે ચાર અલગ અલગ સ્થળોએ અખાડાઓ સ્થાપ્યા છે. અખાડો અર્થાત્ સેવાધામ અથવા આશ્રમ. પ્રથમ અખાડો તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર પાસેના સોરઠ વિસ્તારમાં સ્થાપ્યો હતો આજે પણ અહીંના લોકો તેમને ‘મેકરણ કાવડિયા’ તરીકે ઓળખે છે. ત્યાર પછીનાં બાર વર્ષ કચ્છના અગ્નિખૂણે આવેલ જંગી ગામે, ત્યાર બાદ કચ્છ-સિંધ વચ્ચે આવેલ લોડાઈ ગામે અને છેલ્લો અખાડો ભૂજ તાલુકાના ધ્રંગ નામના ગામે સ્થાપ્યો હતો. કચ્છના રણમાંથી પસાર થતાં અને ભૂલાં પડેલાં વેપારીઓ અને યાત્રાળુઓને અન્ન-પાણી પહોંચાડતા. દીન-દુઃખિયાં અને ભૂખિયાં-તરસ્યાંઓને ભાવભીનો આશ્રય આપતા. તેમાંય લાલારામ નામનો ગધેડો અને મોતીરામ નામનો કૂતરો તેમને ટેલવા તરીકે મળી ગયાં. આ સંતની વિચારધારા તો જુઓ, બે મૂંગાં પ્રાણીઓને પોતાના સાથીદાર બનાવે છે ! પાછા પોતે સમાધિ લે છે ત્યારે લાલારામ, મોતીરામને પણ સાથે જ સમાધિ લેવડાવે છે. આ પરથી જ જીવમાત્ર પ્રત્યેના તેમના સ્નેહભાવનો પરિચય મળે છે. સંવત ૧૭૮૬ આસો વદ ચૌદસ ને શનિવારના દિવસે દાદા મેકરણ અગિયાર ભક્તો અને લાલારામ, મોતીરામ સાથે ધ્રંગમાં જીવંત સમાધિ લે છે.

મેકરણ દાદાનું સાહિત્યિક પ્રદાન :

મેકરણ દાદા પાસેથી હિન્દી, ગુજરાતી અને મુખ્યતઃ કચ્છી ભાષામાં લખાયેલી સાખીઓ અને ભજનસ્વરૂપનું સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના સાહિત્યિક પ્રદાનની ગુણવત્તાને ધ્યાનમાં રાખી કેટલાક લોકો તેમને ‘કચ્છના કબીર’ તરીકે ઓળખાવે છે. બંને સ્વરૂપોમાં ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યરાશિમાંથી તેમનો સર્વધર્મસમભાવ, જીવમાત્ર પ્રત્યેનો સ્નેહભાવ, ઈશ્વર પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ, આડંબરયુક્ત ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો અને સામાજિક માન્યતાઓ પ્રત્યેનો ઘૃણાભાવ વ્યક્ત થયેલો જોવા મળે છે. તેમની પાસેથી રામભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિનું સાહિત્ય સવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના સાહિત્યમાં વર્તાતા આ વિશેષોને સોદાહરણ જોઈએ.

સર્વધર્મસમભાવની વિચારધારાને વ્યક્ત કરતું સાહિત્ય :

મેકરણદાદા હંમેશાં લોકોને જાત-પાત અને ધર્મના વાડાઓમાંથી બહાર નીકળી માણસ તરીકે જીવવાની સલાહ આપતા. તેમના મતે આ સમગ્ર જગત એક જ ઈશ્વરીતત્ત્વ સાથે જોડાયેલું છે. નાત-જાતના વાડાઓ તો માણસોએ ઊભા કર્યા છે. તેમની એખ સાખી જુઓ –

“પીપર મેં પણ પાણ નાય બાવરમેં બ્યો;
નિયમેં ઊ નારાયણ પોય કંદેમેં કયો ?”

ભાવાર્થ : પીપળામાં પણ એ જ ઈશ્વર છે અને બાવળમાં પણ બીજો નથી. લીંમડામાં પણ એ જ નારાયણ છે તો કંડી એટલે કે ખીજડામાં વળી બીજો કયો હોય ?

આ એક જ સાખીમાં તેમણે બહુ સૂચક રીતે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે કે દરેકે દરેક જીવમાં પ્રાણરૂપે રહેલું જે ઈશ્વરીતત્ત્વ છે તે એક જ છે. તો પછી હરીજન પ્રત્યે સેવાતી અસ્પૃશ્યતાની વૃત્તિ અને ધર્મના નામે લડી મરતાં હિન્દુ-મુસ્લિમોનો શું અર્થ ? પીપળાની સામે તેઓ લીંમડાને, બાવળને અને ખીજડાને મૂકે છે તેમાંથી તેમની ધાર્મિક સંદર્ભો અંગેની સૂઝની સાથોસાથ કવિપરક સજાગતાનાં દર્શન થાય છે. તો કચ્છી ભાષાનો મીઠાશભર્યો વિનિયોગ પણ અછતો નથી રહેતો. સંતવાણીમાં ભાવકને તન્મય કરી દે એવો જે લય હોય છે તે આ પંક્તિઓમાં બરાબર ઝિલાયો છે. આ જ સંદર્ભને અનુલક્ષતી બીજી એક સાખી જુઓ –

“હિન્દુ જયે રામ રામ, મુસલમાન ચે અલા;
મુંજે નાય મેકણ ચે, બય ઘર ભલાં.”

ભાવાર્થ : હિન્દુ રામનામનો જાપ કરે છે તો મુસલમાન અલાનું નામ ઉચ્ચારે છે. પણ મેકરણદાદા બંનેને ભલા કહે છે.

તેમના મતે તો જેમના નામના રટણથી તમે ભલું કાર્ય કરવા પ્રેરાવ તે ઈશ્વર બરાબર જ છે. ઈશ્વર નામનો જાપ કરવો એ તો ઈશ્વરસાધનાનો, ઈશ્વરની સંનિકટ જવાનો એક માર્ગ છે. તમે ઈશ્વરના ગમે તે નામનો જાપ કરો આખરે તો ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ જ ઈચ્છે છે. જગત પ્રત્યેના અને પરમતત્ત્વ પામવાના તેમના ઉદાર વલણનાં અહીં દર્શન થાય છે.

પ્રભુભક્તિનો મહિમા કરતું સાહિત્ય :

મેકરણદાદા ભક્ત-કવિ હતા એવું પ્રમાણિત કરી આપતી અનેક સાખીઓ અને ભજનો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનું રામભક્તિને ઉદ્ઘાટિત કરતું સાહિત્ય, પ્રભુભક્તિ ન કરનારને સાવધ કરવા રચાયેલું સાહિત્ય અને પ્રભુભક્તિથી થનાર લાભોને સૂચવતું સાહિત્ય આ બાબતને સ્પષ્ટ કરી આપે છે. મેકરણદાદા રામના પરમ ભક્ત હતા. તેઓ લોકોને પણ હમેશાં રામનામનો જાપ કરવાનો ઉપદેશ આપતા. એનો મતલબ એવો નથી કે તેઓ લોકોને બીજા કોઈ ઈશ્વરનો જાપ કરવા ઈન્કાર કરતા હતા. પરંતુ તેઓ જે લોકો બિલકુલ ઈશ્વરનામના જાપથી વિમુખ હતા તેમને ઈશ્વરના નામનો જાપ કરવા પ્રેરતા હતા.

રામનામના જાપનું મહિમાગાન કરતી પંક્તિઓ જુઓ —

“ભગેં ભેરું રામ ને, થકેં ભેરું રામ;
ભગતે ભેરું રામ ને, મુગતે ભેરું રામ.”

ભાવાર્થ : ભાંગેલાનો ભેરુ રામ છે, થાકેલાનો ભેરુ પણ રામ છે. ભક્તોનો ભેરુ રામ છે અને મુમુક્ષુઓનો ભેરુ પણ રામ છે.

જે માણસ જીવનમાં ભાંગી પડ્યો હોય, હતાશ, નિરાશ થઈ ગયો હોય; જીવનની ભાગ-દોડથી જે થાકી ગયો હોય તેના માટે તથા ભક્તો અને મોક્ષવાંચ્છુઓ માટે રામનામનો જાપ એ જીવનનૈયાને દુન્યવી સંઘર્ષથી પાર લઈ જવાનો આધાર છે.

“માત ઓધારણ રામચંદ્ર, તાત ઓધારણ રામ;
કુલ ઓધારણ રામચંદ્ર, ક્ષત્રી ઓધારણ રામ.”

ભાવાર્થ : માતા-પિતા, કુળ અને ક્ષત્રીઓના ઉદ્ધારક રામ છે.

મેકરણદાદા રામભક્ત હતા એનો બીજો સચોટ પુરાવો એ છે કે તેઓ પોતાની સાથે જે પ્રાણીઓ રાખતા કૂતરો અને ગધેડો તેમને કમશ: મોતીરામ અને લાલારામ તરીકે સંબોધતા. કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરતી વેળા રામનામનો

જાપ થવો જોઈએ એ તેમનો જીવનસંદેશ હતો.

મેકરણદાદા ભક્તિ ન કરનાર જનવર્ગને સાવધ કરતી સાહિત્યરચનાઓ પણ આપે છે. તેઓ એમ જણાવે છે કે જેમણે ગયા ભવમાં હૃદયપૂર્વક પ્રભુભક્તિ નથી કરી તેઓ આ જન્મમાં કૂતરા, ગધેડા અને બળદ રૂપે અવતર્યા છે. જુઓ —

“જે નર રામ ન ભુજિયા, સે સરજયાં કૂતા;
ભૂખ ભડવે જેં પેમેં, સેરીએ સેરીએ સૂતા.”

ભાવાર્થ : જે લોકોએ આગલા ભવમાં રામભક્તિ નથી કરી, વિસ્તારીને કહીએ તો જેમણે ઈશ્વરભક્તિ નથી કરી, તેઓ આ ભવમાં કૂતરા બની, ભૂખ્યાં પેટે શેરીઓમાં સૂતા છે. એવી જ બીજી પંક્તિઓ જુઓ —

“જે નર રામ ન ભુજિયા, સે સરજયાં ગધા;
મીઠે જયું છાંટું ખણીને, સેરીએ સેરીએ ભગા.”

ભાવાર્થ : જે લોકોએ ગત જન્મમાં રામભક્તિ નથી કરી તેઓ આ જન્મમાં ગધેડા બની, મીઠાની ગુણો ઊંચકી ઊંચકી શેરીઓમાં ભાગતા ફરે છે.

મેકરણદાદા પાસેથી કેટલુંક સાહિત્ય એવું પણ મળે છે જેમાં ઈશ્વરભક્તિમાં તન-મન પરોવી દેનાર ભક્તને મળતાં કલ્યાણકારી સુફળોનું નિરૂપણ થયેલું છે. દુન્યવી તડકી-છાંચડીની પરવા કર્યા વિના ભક્ત પોતાના ઈશ્વરભક્તિના માર્ગે આગડ ડગ ભરે છે. તો પ્રભુ પણ તેના ભક્તની ભાળ લેવાનું કેમ વીસરે ? નરસિંહ મહેતાના સંદર્ભે ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘હૂંડી’ વગેરે જેવા પ્રસંગો આ બાબતે નોંધપાત્ર છે. મેકરણદાદા પણ જરા જુદી રીતે છતાં આ વાતમાં સૂર પુરાવતા હોય તેમ હોય છે —

“રાતોય-ડીં રામ સેં, રતો જે રહે,
ત દાતારી દરબાર મેં મંગે સેં લહે”

ભાવાર્થ : જે માણસ રાત-દિવસ રામનામ જપવામાં મગ્ન છે તે મહાદાતા એવા ઈશ્વરના દરબારમાં જે માંગે તે મેળવે છે. જેને રામનામનો સંગાથ છે તેણે આ જગતમાં બીજા કશાથી ડરવાની જરૂર નથી. તે નિર્ભયતાથી માત્ર રામનામનો જાપ કરે તો પણ વૈકુંઠમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે જુઓ —

“હેકલો સો ભલો, જેંજો બેલી રામ,
મેકા વૈકુંઠ પામીએ, નિર્ભય જપીએ નામ.”

આડંબરયુક્ત ભક્તિ અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો :

ઘણા ભક્તો ભક્તિ કરવાનો ડોળ કરતા હોય છે. તેમને ભક્તિમાં નહીં

પણ એ નિમિત્તે ઉપલબ્ધ થતી સેવાઓ અને સાધનોમાં રસ હોય છે. ભક્તિનું આવું નાટક કરતા લોકો ખરા અર્થમાં ભક્ત ન કહી શકાય. અખો, નરસિંહ, નરહરિ, ભોજો ભગત વગેરે આપણા મધ્યકાલીન સંત-કવિઓએ આવા દંભી લોકોને વારંવાર ચાબખા ફટકાર્યા છે. મેકરણ દાદા પણ આવા દંભી લોકો સામે વ્યંગયુક્તવાણીનો પ્રયોગ કરે છે. જુઓ -

“ઠાકર તે હુકાયો, મુલ્લાં ડિનીંતે બાંગ,
ઉન માલક જે ઘરજો છે નકોં તાંગ.”

ભાવાર્થ : ઠાકર-મંદિરમાં આરતીઓ થાય છે, મસ્જિદમાં મુલ્લાં બાંગ પોકારે છે પણ એમના માલિક અર્થાત્ ભગવાન કે અલ્લાનો કોઈને કંઈ પત્તો નથી.

મંદિરો અને મસ્જિદોમાં રોજબરોજ ધાર્મિક વિધિઓમાં જડતા આવી ગઈ છે. રોજે-રોજ આવી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા છતાં તેઓ ઈશ્વરીય તત્ત્વને નથી પામી શકતા.

એવી જ રીતે લોકોની અંધશ્રદ્ધાનો લાભ લઈને પીર તરીકે પૂજાતા અને એના પીરને પૂજતા લોકો પ્રત્યે મેકરણદાદા વ્યથિત હૃદયે કહે છે -

“ ‘પીર’ ‘પીર’ કુરો કર્યો, નાંય પીરેજી ખાણ;
પંચ ઈંદ્રિયું વસ કર્યો (તે) પીર થિંદા પાણ.”

ભાવાર્થ : પીર પીર શું કરો છો ? પીરોની કંઈ ખાણ નથી હોતી. જે પાંચે ઈંદ્રિયોને વશ કરી શકે તે જ પીર બની શકે. તમે પાંચે ઈંદ્રિયોને વશ કરી લો તો તમે પણ પીર બની જાવ.

આજે જ્યારે બાબાઓના કે પીરોના રાફડા ફાટી નીકળ્યા છે ત્યારે આજથી ત્રણસો-સાડા ત્રણસો વર્ષ પહેલાં મેકરણદાદાએ વ્યક્ત કરેલો આ ભાવ આજે પણ કેવો પ્રસ્તુત છે તે જોઈ શકાય છે ! એટલે જ કહેવાય છે સંતોની વાણી અમરવાણી છે; સંતોની વાણી કાલાતીત છે. એમની વાણી અને એમના જ્ઞાનને સમયનો કોઈ બાધ નથી હોતો. એ લોકકંઠે અકાટ્યપણે સચવાઈ રહે છે.

જ્ઞાનવાણીને ઝીલવા અસમર્થ જનવર્ગ પ્રત્યે વ્યથાભાવ :

સંતો જીવનની બધી તડકી-છાંયડીઓમાંથી પસાર થાય છે. જીવનસંઘર્ષના નિયોડ રૂપે તેમને જીવનને ઉપકારક એવું અમૃતમય પીણું-જીવનદર્શન હાથ લાગે છે. સંતોને મહાન એટલે જ કહેવામાં આવ્યા છે કે તેઓ પોતાની યોગ-સાધના દ્વારા જે કંઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેનાં સુફળ એકલા ભોગવવાને બદલે માનવજીવનના

કલ્યાણમાં એ સિદ્ધિને લગાડી દે છે. પોતે જે કંઈ પ્રાપ્ત કરે છે તેનો લાભ સામાન્ય પ્રજાને પણ મળે એવા હેતુથી જ સાધુ-મહાત્માઓ ઉપદેશકાર્ય કરતા હોય છે. મેકરણદાદા પણ આવું ઉપદેશકનું કાર્ય કરવા ધારે છે પણ તેઓ વ્યથિત થાય છે કારણ કે તેમને આસપાસના લોકોમાં પોતાની જ્ઞાનવાણી ઝીલવાની ક્ષમતા નથી જણાતી. લોકો કુસંગતે ચડી ગયા છે, સામાજિક અને ધાર્મિક ગૂંચવાડાઓમાં ફસાયેલા છે એટલે તેઓ આવા સાધુ-મહાત્મા પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનું મહત્ત્વનું નથી માનતા. જુઓ -

“ગૂઢારથ જ્યુ ગાલિયું, વધી વડ થઈયું;
તાણે કે ન પૂછિયું, મું પણ ન ચઈયું.”

ભાવાર્થ : અંતરની વાતો મારા હૃદયમાં વધીને વડ જેવડી થઈ ગઈ છે. કોઈ સારા સમજદાર માણસે એ વાતો પૂછવાની પરવા ન કરી એથી મેં પણ એ વાત કહેવાની પરવા ન કરી.

આવી જ્ઞાનની વાતો સાંભળવામાં કોઈને રસ નહોતો જે લોકો તેમની પાસે આવતા તેઓ તો માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિથી દોરવાઈને આવતા'તા, તેઓ તો દાદાના આશીર્વાદથી પોતાની સુખ-સમૃદ્ધિ વધારવાની ખેવના સાથે આવતા'તા. જુઓ -

“વડા ધણીજી વિનતિયું જાગી કોન કિયું;
વણ કમાણીએ મોજું માગે બીજું કો નથિયું !”

ભાવાર્થ : મહાન માલિક ઈશ્વરને પામવાની માંગણી કોઈએ ન કરી. મહેનત કરી કમાણી કર્યા વિના જ બધાંને સુખ જોઈએ છે. એ લોકોને શરમ પણ નથી આવતી !

સંતો પણ પોતાના હૃદયની વાતને પારખનાર-સમજનારની રાહ જોતા હોય છે અને એ ના મળે ત્યાં લગી તેઓ પોતાની વાણી અંતરમાં જ રાખે છે. જુઓ મેકરણદાદા કહે છે -

“મોતી મંગેઆ ન ડીજે, (ભલે) કારો થીએ કટ;
જ્યાં લગ માલમી ન મિલે ત્યાં લગ તાળો ઘો હટ.”

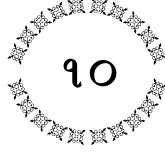
ભાવાર્થ : જ્યાં લગી આ જ્ઞાનરૂપી માણેકને પારખનાર ન મળે ત્યાં લગી હૃદયરૂપી હાટ ન ખોલવી પછી ભલે એ માણેક હૃદયમાં પડ્યું પડ્યું કટાઈ જાય. જ્ઞાન આપવું તો યોગ્ય પાત્રને જ આપવું, જેવા તેવાને ના આપી દેવું.

આ ઉપરાંત પણ મેકરણદાદા પાસેથી ગુરુભક્તિ અને ગુરુમહિમાનું; સામાજિક કુરિવાજો અને અસંસ્કારો પ્રત્યેના કટાક્ષનું; હિંગળાજ માતાની ભક્તિનું; સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિના મહિમાનું અને પરમાર્થભાવને વ્યક્ત કરતું સાહિત્ય મળે છે. તેઓ કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા કરતી સાખીઓ પણ આપે છે. આ સાખીઓમાં મેકરણદાદા પણ નરસિંહ મહેતા અને દયારામની જેમ ગોપીભાવ કે સખીભાવથી કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પોતાનો સ્નેહ-ભક્તિભાવ વ્યક્ત કરે છે. આમ, મેકરણદાદા એ ગુજરાતી જ નહિ, ભારતીય સંતપરંપરાનું એક ગૌરવપૂર્ણ નામ છે. અનાયાસે સાહિત્યના ક્ષેત્રે તેમણે કરેલા ગુણવત્તાસભર પ્રદાનથી તેઓ સંત તરીકે ભક્તોના મન ઉપરાંત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ અમરપદ પામ્યા છે. તેમણે જાણ્યે અજાણ્યે કચ્છી ભાષાને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ વિકસાવવા જે જહેમત ઉઠાવી છે એનો ઋણ સ્વીકાર ભવિષ્યના કચ્છી ભાષા-સાહિત્યના ઇતિહાસકારે પણ કરવો જ રહ્યો.

સંદર્ભસૂચિ

૧. પુરાતન જ્યોત; લે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રકા. પ્રસાર, ભાવનગર, ત્રીજી આવૃત્તિ (પુનર્મુદ્રણ), ૧૯૯૪
૨. સિદ્ધયોગી દાદા મેકરણ, લે. હરસુર ના. ગઢવી, પ્રકા. પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૫
૩. ભારતનાં મહાન ભક્ત-રત્નો, લે. ચંદ્રમૌલિ વિદ્યાલંકાર, પ્રકા. પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૪.
૪. ગુજરાતી સંતસાહિત્યવિમર્શ, - 'કચ્છી સંત મેકરણ : સામાજિક સમસતાના સાધક', લે. બળવંત જાની, પ્રકા. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦
૫. સંત-કવિ મેકરણદાદા, લે. ડૉ. વિઠ્ઠલભાઈ ઠુંમર, પ્રકા. ડૉ. વિઠ્ઠલભાઈ આર. ઠુંમર, કેશોદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬
૬. મારા મમ્મી અને ગામની અન્ય વડીલ સ્ત્રીઓ પાસેથી સાંભળેલી વાતોનો પણ આધાર લીધો છે.

નોંધ : શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અને યોગીજી મહારાજ મહાવિદ્યાલય, ધારી દ્વારા આયોજિત “સંત સાહિત્ય અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સંતકવિઓ” પરિસંવાદમા રજૂ કરેલ અભ્યાસલેખ.

લોકસાહિત્ય સંશોધક-સંપાદક શ્રી નરોત્તમ પલાણ સાથે સાક્ષાત્કાર

ડૉ. રમેશ મહેતા / ડૉ. રવજી રોકડ

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, પાળિયા, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન તેમજ સંતસાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, ચારણી-બારોટી સાહિત્ય વગેરે અનેક વિષયોના અધિકૃતજ્ઞાતા અને ઊંડા અભ્યાસી-સંશોધક તરીકે નરોત્તમ પલાણનું નામ જાણીતું છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં મૂળ અને પરંપરાઓના તેઓ અધિકૃત વિદ્વાન છે. તેમની જીવનશૈલી, સંશોધનશૈલી, સંશોધનની પદ્ધતિ અને બૃહદ્ અનુભવને કારણે ઘડાયેલી સંશોધન શિસ્તનો હિસાબ મેળવવા અમો (ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ, ડૉ. મનોજ રાવલ, ડૉ. રવજી રોકડ અને ડૉ. રમેશ મહેતા)એ તેમના ઘરે જઈને મુલાકાત લીધી. અનૌપચારિક ભૂમિકા સાથે શ્રી નરોત્તમ પલાણના કાર્યને પામી શકાય તેવા પ્રશ્નો તૈયાર કરીને, તેના પરિણામરૂપ જે સંવાદ રચાયો અને જે નવનીત હાથ લાધ્યું તે આપની સામે રજૂ કરીએ છીએ.

અહીં નરોત્તમ પલાણના જીવન અને કાર્યપ્રણાલીની સાથોસાથ તેમના આંતરજગત, ભાવજગત અને તેમની માનવજીવનવિષયક સમજનો પરિચય પણ મળી રહે છે. તેમની અભ્યાસનિષ્ઠા, જીવન પ્રત્યેનો આગવો દૃષ્ટિકોણ અને સંસ્કૃતિ-ચિંતન પણ સુપેરે પામી શકાય છે.

•

પ્રશ્ન : નમસ્કાર દાદા ! સંશોધકો સાથે સાક્ષાત્કાર શ્રેણીમાં અમો આજે આપની સાથે સંવાદ રચી રહ્યા છીએ. અમોને તેમજ આવતી કાલની પેઢીને આપની સંશોધન પદ્ધતિ તેમજ સંશોધન દૃષ્ટિ અને કાર્યનો પરિચય મળી રહે તે માટે અમોએ આપની સાથે આ મુલાકાત ગોઠવી છે. સાથે સાથે આપના જીવનની વિગતો પણ મેળવવી છે. તો શરૂઆત ત્યાંથી કરીએ કે, આપના કુટુંબ, માત-પિતા અને ઉછેર વિશે માંડીને વાત કરો.

જવાબ : મને મારાં માતા-પિતા કરતાં મારા દાદાજી વધુ યાદ છે. હું જન્મ્યો પછી મારા બાપુજી અને મારાં મોટા બાપાની વચ્ચે હું એક માત્ર દીકરો હતો. હું જ્યારે સમજતો થયો ત્યારે હું મારા દાદાના પડખામાં સૂતો હતો એમ મને સાંભરે છે. અને મારા દાદા યુસ્ત હવેલીવાળા હતા.

પ્રશ્ન : તમારા દાદા વિશે થોડી વાત કરો, એમનું નામ શું હતું ?

જવાબ : જેરામભાઈ માધવજી. રાણા ખીરસરા. એમને બે દીકરા હતા. નરસિંહભાઈ અને મારા પિતા શ્રી કાકુભાઈ. મારા પિતાશ્રી મોટા વેપારી હતા. રંગૂન પણ ગયેલા, અને મારા દાદા એ જમાનમાં ઘોડાગાડી રાખતા. મને દાદાએ એવા લાડકોડથી ઉછેર્યો છે ત્યારે દાદા સિવાય. દુનિયાની કોઈ વસ્તુ મારી નજરમાં નહોતી, દાદા પુષ્ટિમાર્ગીય હવેલીવાળા હતા, પણ મને કૂતરો ગમે તો કૂતરાને ઘરમાં લાવવાની મને છૂટ. દાદા હાથે રાંધતા ને હું જમતો.

મારાં માતા-પિતા પોરબંદરમાં રહેતાં, હું જિંદગીનાં ત્રીસ વર્ષ રાણા ખીરસરામાં રહ્યો છું. રાણા ખીરસરામાં દાદા મૃત્યુ પામ્યા ને હું ત્યાર પછી પોરબંદર આવ્યો. — રીતસર સ્કૂલનું ભણતર સાત ગુજરાતી સુધી જ બન્યું. આઠમું, નવમું, દશમું-મેટ્રિક હું ભણ્યો નથી. પણ ત્યારે એક નિયમ એવો હતો કે કોઈ પણ વ્યક્તિ ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમર પછી તે જૂના એસ.એસ.સી. બોર્ડમાં બેસી શકે. એટલે મને ત્રેવીસ વર્ષ પૂરાં થતાં અને ચોવીસમા વર્ષની શરૂઆતમાં જૂના એસ.એસ.સી. બોર્ડમાં બેસાડ્યો. આ પહેલાં મારી કવિતા-વાર્તા, હવેલીમાં મેં કરેલા વ્યાખ્યાન વગેરે સામયિકોમાં છપાયાં છે.

પોરબંદરની હવેલીના મહારાજશ્રી રાકેશ લાલજી મહારાજ, જે હાર્મોનિયમવાદક તરીકે ભારતભરમાં પ્રખ્યાત હતા. અને એમના દીકરા રસિકરાયજી જે અત્યારે ઉપલેટા બિરાજે છે, એમની સાથે તપેલી લેવા હું ગામડે જતો. અને મારાશ્રી બોલે એની પહેલાં હું હવેલી વિશે વ્યાખ્યાન કરું, પછી અમારા મારાશ્રી વ્યાખ્યાન કરે. મારું બ્રહ્મસંબંધ ગોપીનાથજીનું હતું. રાકેશલાલજી મહારાજ મારા પિતાજીને ગુરુ. એને કારણે રાકેશ-લાલજી મહારાજ અમારા ઘરે ઊતરે, અમારે

ઘરે રહે. — હવેલીનો સત્સંગ એવો કે હું સાતમા ગુજરાતીમાં હતો ત્યારથી પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના મેંગેઝિનમાં મારા લેખો છપાતા. એનો એક પ્રસંગ તો એવો છે કે — પોરબંદરમાં આજના જે સેવા સ્થાપક કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી મહારાજ છે, તે તે સમયે વૃદ્ધ હતા. એની સાથે મેં શાસ્ત્રાર્થ કરેલો. અને એ એટલા ખુશ થયેલા કે એમણે એ શાસ્ત્રાર્થ ચર્ચાનું આખું મેંગેઝિન છાપેલું.

પ્રશ્ન : તમે ખાદી પહેરવી ક્યારથી શરૂ કરી ?

જવાબ : મને દેશ આઝાદ થયો એ યાદ છે. મને ગાંધીજી મૃત્યુ પામ્યા એ યાદ છે. એનું ખૂન થયું ત્યારે અમે આખું ઘર રડ્યાં હતાં. એના પછી મેં ખાદી પહેરવી શરૂ કરી. ખાદી પહેરવાનો પ્રસંગ એ રીતે બન્યો કે અમારે અહીંયાં મથુરાદાસ ઝૂપના દેવજીરાય મોઢા કરાંચીથી પોરબંદરમાં આવ્યા. અને પોરબંદરમાં પહેલી-વહેલી નવયુગ વિદ્યાલય શરૂ કરી. દેવજીરામ મોઢા મને પહેલેથી ઓળખે, કારણકે મેં શિખરણી અને બીજા છંદોમાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિશે રચનાઓ કરેલી. એ કહે કે મારો બેટો સાતમું ધોરણ પાસ નથી થયો ને વળી શિખરણી રચે ! આ રીતે મારી મૈત્રી દેવજીરામ મોઢા સાથે થયેલી. પછી પાછો હું રખડ્યો અને ઉમાશંકરભાઈ પાસે અમદાવાદ ગયો. અને ફરી પાછો અમદાવાદથી પોરબંદર આવ્યો અને ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે મારે મારા પિતાશ્રીના બિઝનેસમાં નથી જવું. મારે શિક્ષક થવું છે. એટલે દેવજીભાઈ મોઢા કહે કે ખરેખર ! મેં કહ્યું હા. તો દેવજીભાઈ કહે અત્યારે જ ક્લાસ ખાલી છે તું તારે પિરિયડ લઈ આવ. મને યાદ છે કે છઠ્ઠી જૂન ૧૯૬૫ના દિવસે મેં પ્રથમ પિરિયડ લીધો. અને એ જ દિવસથી મારો પગાર, રૂપિયા ત્રણસો ચાલુ કર્યો. એ જ વર્ષમાં પ્ર. ત્રિવેદી સાથે ઓળખાણ થઈ. પ્ર. ત્રિવેદી તો ગુજરાતના બહુ મોટા કેળવણીકાર હતા. ઈ.સ. ૧૯૬૮ ગાંધી શતાબ્દીની બીજી ઓક્ટોબરે પ્ર. ત્રિવેદી સાથે અમે પહેલો-વહેલો દરિયાકિનારાનો પગપાળા પ્રવાસ કર્યો. અને એ પ્રવાસના કારણે મણીભાઈ વોરા, મોહનપુરી ગોસ્વામી મારા જીવનમાં આવ્યા. મારો તો જાણે બગીચો ખૂલી ગયો. મણીભાઈ, મોહનપુરી અને રતિલાલ છાયા એ ત્રણેની મારા પર એવડી મોટી અસર છે કે ન પૂછો વાત. એમાંના રતિલાલ છાંયા અને મોહનપુરી તો મારા હૃદયના ટુકડા જેવા, એમ કહું કે મને એમના વિના ચાલે નહીં. (રડતાં-રડતાં) મોહનપુરીને યાદ કરું છું ! ઈ અત્યારે મને મૂકીને વયો ગયો ! અમો દરિયાના કિનારે-કનારે હજારેક કિલોમીટર પગપાળા સાથે ચાલ્યા. ખાવું નહીં, પીવું નહીં, ચૌદસો પંદરસો ફોટોગ્રાફી. દરેક પાળિયાની, ધર્મસ્થળની. મોહનપુરી પાસે આ બધાની નોંધ પણ ખરી. કયો સાધુ ક્યાં ગયો ? કયું ભજન કેમ ગવાય ? પોતે તંબૂરો લઈને બેસી જાય. હું સાવ શુદ્ધ હવેલીવાળો. આ મોહનપુરીના સંગે જે

બાવા ભેગો રખડ્યો છું. મારી જિંદગીના એ ઉત્તમ દિવસો હતા. એક સવારે મોહનપુરીનો ફોન આવ્યો કે, ભગવાનદાસ પટેલે પાટપૂજાનો સેમિનાર રાખ્યો છે, મારે એમાં જવાનું છે. તેના માટે જે લેખ લખ્યો છે એ હું તારી પાસે જરા વંચાવવા આવું છું. મેં કહ્યું ભલે. અને જો બાર-એક વાગ્યે આવી જવાય તો આપણે ભેળા ભોજન કરીશું. તો કહે તમે જમી લેજો, હું મોડો આવીશ. મોહનપુરીને મારી ખબર કે હું સાડાબાર એકની વચ્ચે જમી લઉં. ને હજી તો કોળિયો મારા હાથમાં હતો ત્યાં એક વાગ્યે ડાયાનો ફોન આવ્યો... કે મોહનપુરી હવે આ દુનિયામાં નથી !? (અત્યંત ભાવભરી સ્થિતિમાં, શબ્દ અટકી પડે છે. ગળે ડૂમ્બો ભરાય છે. વાતાવરણ ગમગીન. આંખમાં આંસુનો અવિરત પ્રવાહ. પલાણ સાહેબની મોહનપુરી સાથેની આત્મીયતા કેવી હશે ! કે તેને યાદ કરતાં જ અસ્વસ્થ થઈ ગયા ! થોડી વાર પછી થોડા સ્વસ્થ થઈ આગળ કહે છે) ખાવું પડતું મૂકી ને હું ત્યાં ગયો. ચોવીસ કલાક એના શબ ઉપર બેઠો. ખુરશી ઉપર બેઠા બેઠા જ એણે સાડા અગિયારે દેહ છોડ્યો હતો. અને રાત્રે બે વાગ્યે અમે એને સમાધિ દીધી. મણિભાઈનો મને આઘાત નથી લાગ્યો કારણ કે અમને ખબર હતી કે મણિભાઈ જવાના છે. રતિભાઈનો આઘાત નથી લાગ્યો કારણ કે અમને એની પણ ખબર હતી કે રતિભાઈ જવાના છે. એ લોકોએ તો એમની તૈયારી કરી લીધી હતી. પરંતુ મોહનપુરી તો લેખની ફાઈલ તૈયાર કરી અહીંયા મારે ઘરે આવવા નીકળ્યા હતા. હું જ્યારે અહીંયાથી તેને ઘર પહોંચ્યો ત્યારે તો એના સાધુઓના રીતરિવાજ પ્રમાણે મોહનપુરીનું માથું બાંધીને ભીંતમાં ખીલો ખોડતા હતા. માથું ટેકવી રાખવા માટે. કારણ કે સાધુઓને બેઠા બેઠા સમાધિ આપવી પડે. આ દૃશ્ય જોતાં જ મારાથી રાડ પડાઈ ગઈ... ઓ મોહનપુરી ! પણ મોહનપુરી હતા જ ક્યાં ? (ફરી પલાણ સાહેબ અસ્વસ્થ બની ગયા. એ વાતાવરણમાંથી બહાર લાવવા અમે પ્રશ્ન પૂછ્યો...)

પ્રશ્ન : સાહેબ એની સાથેના કોઈ ફોટોગ્રાફ.

જવાબ : જોઈએ એટલા. આ આખો આલબમ છે મોહનપુરીનો. (અમો બધા પલાણ સાહેબ અને મોહનપુરીનો આલબમ જોઈએ છીએ. પલાણ સાહેબ પાણી પીને સ્વસ્થ થાય છે. પછી વાર્તાલાપ આગળ વધે છે.)

પ્રશ્ન : તમે કેટલાં ભાઈ-બહેન ?

જવાબ : અમે બે ભાઈઓ અને ચાર બહેનો. અમારા ઘરમાં એવું બનેલું કે, મારા નાના ભાઈનાં લગ્ન મારા પહેલાં થઈ ગયાં હતાં. મારે લગ્ન નહોતાં કરવાં. પછી મારા લગ્નમાં તો મારો નાનો ભાઈ એની પત્ની અને એનો બાળક

ત્રણેય આવેલાં. મારે લગ્ન કરવાનું કારણ ‘સુન્દરમ્ અને માતાજી’ છે. મારા ઉપર સૌથી મોટી કોઈની અસર થઈ હોય તો એ શ્રીઅરવિંદ અને માતાજીની(આ મારો કોલેજ કાળનો ફોટો છે. આ તખ્તસિંહ પરમાર, આ છેલભાઈ વ્યાસ, આ હીરાબેન) તખ્તસિંહ પરમારના અમે બે જ વિદ્યાર્થી. (આ જાની સાહેબ, અત્યારે નિવૃત્ત છે. આ કીકાણી સાહેબ અને આ નરોડા કરીને પ્રિન્સિપાલ હતા.) તખ્તસિંહ પરમાર, પલાણ, છેલભાઈ વ્યાસ અને ઈલાબેન એ ત્રણ જણાએ ગુજરાતી રાખ્યું હતું. આ મારા એક મિત્ર રામદેવભાઈ છે. એનું અટાણે જૂનાગઢમાં બહુ મોટું નામ છે. એણે ઘોઘામાં સ્કૂલ કરેલી. એ મને કહે કે તારે અહીં સર્વિસ કરવાની છે. અને હું ઘોઘા મફત ભણાવવા જતો. પૈસાની તકલીફ થાતી પણ એણે પહેલું સાહસ કર્યું હતું એટલે મારે તેને સહકાર આપવો જોઈએ. આ સમય દરમિયાન મારું ફેમેલી ખીરસરાથી સ્થળાંતર કરીને અહીંયાં પોરબંદર આવ્યું.

પ્રશ્ન : તમો અમદાવાદ ક્યારે હતા ?

જવાબ : અમદાવાદ ભાવનગરની પહેલા. ઈ.સ. ૧૯૬૩ થી ૧૯૬૪ સુધી અમદાવાદ. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં બી.એ. પાસ કર્યું અને તુરત જ એ જ વર્ષના જૂનથી હું અમદાવાદ ગયો. અને મેં એલ.એલ.બી.માં એડમિશન લીધું. પણ ઉમાશંકરભાઈને ખબર પડી એટલે એણે કહ્યું કે ક્યાં એલ.એલ.બી.માં ગયો ? અને મેં બીજે જ મહિને એલ.એલ.બી. છોડી ઉમાશંકરભાઈની ટકોરથી ભાષા ભવનમાં એમ.એ. શરૂ કર્યું. પણ કર્મ સંજોગે ત્યાં એક જ વર્ષ રહેવા મળ્યું. (આલબમ બતાવતાં બતાવતાં) આ મારો ખાસ ફોટો જોઈ લો... હું હવેલીમાં હતો એ વખતનો આ ફોટો છે. કોલેજના પહેલા વર્ષમાં પણ હું આ જ હાલતમાં ગયો છું. કોલેજમાં તે સમયે બધાંને એમ કે હું મહારાજશ્રી છું. તેથી મારી બેન્ય ઉપર કોઈ બેસતા નહીં. આ એ વખતની મારી લાઈબ્રેરી અને પુસ્તકો. આ ઈ.સ. ૧૯૫૮ નો ફોટોગ્રાફ છે. આ એક નાટકમાં કામ કરેલું જેને ‘ફર્સ્ટ પ્રાઈઝ’ મળેલ. આ મેહુલ ઠાકર અને એના પિતા શિવશંકર ઠાકર. એ હિન્દીમાં પ્રોફેસર હતા. અમે ‘જૂની આંખે નવું’ એ નાટક કરેલું. આ આપણા પ્રોફેસર રામજીભાઈ વાગડિયા. આ અમારી ખીરસરાની નદીમાં નાહીએ છીએ.

પ્રશ્ન : આ વાગડિયા સાહેબ ખીરસરાના હતા ?

જવાબ : ના, વાગડિયા સાહેબ મૂળ તો સુપેડીના. પરંતુ સુપેડીમાં ભાનુભાઈ કરીને હવેલીના એક ગાયક હતા, એ ખીરસરા બહુ આવે. એટલે એમની સાથે મૈત્રી થઈ ગઈ. આ મહારાજશ્રીનો ફોટોગ્રાફ છે. જેને કારણે મેં શુદ્ધદ્વૈત પાઠશાળા ચલાવેલી. મેં શુદ્ધદ્વૈત વિશારદની પરીક્ષા પાસ કરેલી. આજે

પણ મહારાજશ્રી અને એમના પરિવારજનો મારા પ્રત્યે એટલો પ્રેમ રાખે છે કે, હું હવેલીમાં જતો નથી તો પણ મને ટ્રસ્ટી તરીકે ચાલુ રાખ્યો છે. એક માત્ર જૂની પેઢીના માણસ તરીકે.

પ્રશ્ન : સાહેબ રસીલાબેન સાથેનો પહેલો મેળાપ ક્યારે અને કઈ રીતે થયો ?

જવાબ : શ્રી અરવિંદ આશ્રમના ઉપક્રમે, સુન્દરમ્ જુદા જુદા શહેરમાં શ્રી અરવિંદ શિબિરનું આયોજન કરતા એમાં. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં ભાવનગરમાં દાલીભાઈ કન્યા છાત્રાલયમાં શિબિર હતી. અને આ શિબિરમાં રસીલા સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયેલી. એ ત્યારે ટી.વાય.બી.એ.માં હતી. અને હું ત્યારે અમદાવાદમાં એમ.એ. કરતો હતો. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં હું ભાવનગર શિબિર એટેન્ડ કરવા ગયેલો. (સુન્દરમ્ સાથેની મારી ઓળખાણ આ પહેલાની હતી.) આ સમય દરમિયાન અકસ્માત એવું બન્યું કે રસીલા અને એની બહેનપણીઓનો જે રૂમ હતો એ રૂમમાં જ મારો અને પ્રજારાવભાઈના એક સાથીદારનો ઉતારો ગોઠવાયો. મને ખબર પડી કે આ રૂમ રસીલાનો છે. મેં કહ્યું અરે ! વાહ ! તમે શ્રી અરવિંદમાં રસ-રુચિ ધરાવો છો ? એણે પણ કહ્યું કે અરે ! તમે પણ શ્રી અરવિંદમાં રસ લો છો. કારણ કે અમારી લુવાણા જ્ઞાતિમાં શ્રી અરવિંદમાં રસ-રુચિ ધરાવે એવા બહુ ઓછા હતા. બસ પહેલી ઓળખાણ આવી રીતે થઈ. પછી તો શિબિર દરમિયાન ધ્યાનમાં સાથે બેસતા. માધવજીનું ગીત-ગાન સાથે સાંભળતા. શિબિર પૂર્ણ થયો અને અમો છૂટા પડ્યા. ભાવનગરથી આવીને હું તો એ ભૂલી ગયેલો. આ કંઈ યાદ હતું નહીં.

પ્રશ્ન : ભાવનગરથી આવ્યા પછી સાહેબ તમો રસીલાબહેનને ભૂલી ગયા હતા, તો પછી ફરી કઈ રીતે મળ્યા ?

જવાબ : પછી ઈ.સ. ૧૯૬૪ જૂન-જુલાઈમાં મારા ઉપર એક કવર આવ્યું. મને થયું આ કવર કોનું ? તો રસીલાનો પત્ર હતો. તેમનો મારા પરનો આ પહેલો પત્ર. ફર્સ્ટ. એટલે મને એમ થયું કે અરે ! તારી ભલી થાય. પછી નક્કી કર્યું કે આપણે આની સાથે લગ્ન કરી લેવા. હું ત્યારે અમદાવાદ એમ.એ. કરતો હતો અને તે ભાવનગર દાણીભાઈ કન્યા છાત્રાલયમાં બી.એ.ના છેલ્લા વર્ષમાં હતી. એમ.એ.ની એક ટર્મ પૂરી થાય ને હું અમદાવાદથી પોરબંદર આવું તે પહેલા ભાવનગર જાઉં અને રસીલાને મળું. બાકીના મહિના અફેર ચાલે. પછી નક્કી કર્યું કે આપણે લગ્ન કરવા છે.

પ્રશ્ન : આ બાબતે કુટુંબીજનોનો વિરોધ હતો ?

જવાબ : ના. કારણ અમો બન્ને લોહાણા પ્રેમી હતા. બન્ને શિક્ષિત

હતા. તેના પિતાશ્રી-ગુજરાત કેમિકલ વર્ક મેનેજર એટલે બહુ મોટી પોસ્ટ ઉપર હતા. મારા પિતાશ્રી પણ પ્રતિષ્ઠિત, ધનવાન અને આબરૂદાર હતા. એટલે કોઈને કંઈ વાંધો કે પ્રશ્ન હતો જ નહીં. પરંતુ કુટુંબીજનોએ એક શરત મૂકી કે, તમે બેય જણા જ્યાં સુધી ડિગ્રી મેળવી ના લો ત્યાં સુધી અમો તમોને પરણાવશું નહીં. એટલે અમારી સગાઈ દોઢેક વર્ષ ચાલેલી.

પ્રશ્ન : પહેલી નોકરી સાહેબ તમને મળેલી કે રસીલાબેનને ?

જવાબ : મને. હું અહીંયાં પોરબંદર આવ્યો ત્યારે, એ સમયે અમારા કાકા - બાપા વચ્ચે સ્વેજ અણબનાવ થયેલો. બીજા સમાજમાં બને છે તેમ. કુટુંબની ભાગીદારી જુદી પડી. દાદા હતા નહીં. અને દાદા જીવતા હતા ત્યારે જ પોરબંદરમાં બધાની વ્યવસ્થા કરી નાખી હતી. કારણ કે પોરબંદરમાં પોતાની પેઢી ચાલતી હતી. ધીનો ઘાણો ચાલતો હતો. એટલે મારા પિતાશ્રી અને મારી બા તો પોરબંદરમાં જ રહેતા હતા. હું દાદાની સાથે રહેતો હતો. દાદા ગયા એની પહેલા દાદા બધું જ સમું-સૂથરું કરી ગયા હતા. પછી અમારા માટે કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. પણ ખીરસરામાં જે જમીન જાયદાદ હતી, ખેતીવાડી હતી અને મકાનો હતાં એના ઝઘડા ચાલતા હતા. એટલે એ ઝઘડામાં મારા બાપુજીએ એમ નક્કી કર્યું કે આપણે ખીરસરાની જાયદાદ છોડી દઈએ. અને બધું જ છોડી દઈ, માત્ર હવેલી રાખી. બાપુજી બહુ તીખા મિજાજના હતા. કોઈ કૂતરું તો ઠીક પણ કોઈ માણસ પણ ઘરમાં ગરે તે એમને ગમે નહીં. એનામાં ટીપીકલ જે મરજાદીપણું હોય છે એવું મરજાદીપણું. પછી અમો પોરબંદર આવતાં રહ્યાં. અને હું પણ એમ.એ.નો અભ્યાસ અધૂરો મૂકીને પોરબંદર આવ્યો. નાના ભાઈએ વાત કરી કે, આપણને ભાગમાં પાણાની ખાણો આવી છે. આદિત્યાણાની. શું કરીશું ? મેં એમને કહ્યું કે, તું સંભાળી લે, મારે બિઝનેસ કરવો નથી. તો કહે કે તું શું કરીશ ? એમને મેં કહ્યું કે હું વિચારીને જવાબ આપીશ. પછી હું દેવજીભાઈને મળવા ગયો. નવયુગ કાર્યાલયમાં. એ મારી ફાઈન મોર્નિંગ હતી, કલ્પના વિનાની. મેં કહ્યું મારે શિક્ષક થવું છે. તો તેણે કહ્યું કે સાચે જ. જા અટાણે જ પિરિયડ લઈ આવ. ત્યાં દશમાં ધોરણમાં પહેલ-વહેલી મકરન્દ દવેની કવિતા છોકરાંઓને ભણાવી. “મારી માછલીને પેલે પાર થવું.” એ કવિતા ચાલતી.

આ રીતે પહેલી-વહેલી કવિતા ભણાવી. અને એ જ તારીખથી દેવજીભાઈએ મારો પગાર આકાર્યો. એ જ વર્ષમાં મારાં લગ્ન થયાં. અને અમે બન્ને શ્રી અરવિંદવાળા હતા. અને અરવિંદનું મોટું કેન્દ્ર શ્રી શાંતિલાલ જોષી ચલાવતા. જેણે ‘સાવિત્રી’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. શાંતિલાલ ઝંઝમેરના

હતા. શાંતિભાઈએ કહ્યું કે તમે બન્ને પતિ-પત્ની છો, અને અરવિંદવાળા છો તો તમો અહીં ક્વાર્ટરમાં રહેવા આવતા રહો. ત્યાં નાનજી શેઠ સાથે ઓળખાણ થઈ. નાનજી શેઠ મને જોઈને કહે કે, આ છોકરાને નોકરી નહીં દઉં. સાલો એ બહુ રૂપાળો છે, ને મારી બધી જ છોકરિયું કુંવારી છે. ક્યાંક કોઈ લફરા ઊભા થશે. આ છોકરો આકર્ષક છે. એટલે રસીલાને નોકરી અને ક્વાર્ટર આપ્યું. બાદમાં ઈ.સ. ૧૯૬૬ થી ઈ.સ. ૧૯૬૭ દરમિયાન અમો ગુરુકુળ રહેવા ચાલ્યાં ગયાં. દોઢ-બે વર્ષ અમો આર્ય કન્યા ગુરુકુળમાં રહ્યાં. પછી તો હું એમ.એ. થઈ ગયો. એટલે તુરત જ ત્યાંની મહિલા કોલેજમાં મને નિમણૂક આપવામાં આવી. ત્યારે ઉમરવાડીયા સાહેબ પ્રિન્સિપાલ હતા. હું મેટ્રિક થયો એની પહેલાથી એ મને લેખક તરીકે ઓળખતા. એ સમયે મારા ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા પણ એ મોટે ભાગે ધર્મ વિશેના, શ્રીમદ્ ભાગવત વિશેના, શુદ્ધાદૈત અને પુષ્ટિમાર્ગ વિશેના હતા.

પ્રશ્ન : સાહેબ તમારો સૌથી પહેલો લેખ કયા વિષયનો અને ક્યારે પ્રગટ થયેલો.

જવાબ : મને લાગે છે ઈ.સ. ૧૯૫૮-૫૯માં અમરેલીથી એક ‘સત્સંગ’ નામનું પુષ્ટિમાર્ગીય માસિકપત્ર નીકળતું તે સમયે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના જન્મ વિશે મેં ‘શિખરિણી’ છંદમાં સોનેટ રચેલું, એ પ્રગટ થયેલું. પછી ઈ.સ. ૧૯૫૯માં હું જૂનાગઢ કોલેજમાં હતો. (ઈ.સ. ૧૯૫૯ થી ઈ.સ. ૧૯૬૨ સુધી) અને તે સમય દરમિયાન કોલેજના મેગેઝિનમાં મારા લેખો છપાયેલા. તે પછી ખાદીને કારણે વિનોબાના સંપર્કમાં આવ્યો. ત્યાર બાદ અલ્યાબાડા-ડોલરરાય માંકડના સંપર્કમાં આવ્યો ત્યારે એ બધામાં લેખો છપાવવા શરૂ થઈ ગયા હતા. ‘સંસ્કૃતિ’માં ઈ.સ. ૧૯૬૪-૬૫ થી મારા લેખો મળે છે.

પ્રશ્ન : તમોએ છંદ વિશેનું જ્ઞાન ક્યાંથી મેળવ્યું ?

જવાબ : છંદ શિખડાવવામાં અમારા હવેલીના એક મોટા વિદ્વાન પરમલાલ ગો. નેરૂયા કરીને હતા. તેઓ સારા લેખક પણ હતા. તેમણે કે.કા.શાસ્ત્રીની પણ પહેલાં અત્યંત ઉત્તમ કહી શકાય તેવો પુષ્ટિમાર્ગનો આખો ઈતિહાસ ગુજરાતીમાં આપ્યો છે. તેઓ પોરબંદરમાં ‘વૈશ્વાનલ’ નામનું છાપું ચલાવતા. એમણે મને કહેલું કે આ તું લખે છે તે છંદ કયો છે ? પછી છંદ વિશેનું એક નાનું પુસ્તક તેમણે મને આપેલું. આમ છંદમાં લખવાની શરૂઆત પરમલાલ ભાઈથી થયેલી.

પ્રશ્ન : સાહેબ, તમો અને છોલભાઈ વ્યાસ વગેરે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કંઈ લેખનપ્રવૃત્તિ ?

જવાબ : હા, વાંચન-લેખનની પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ ચાલતી. હું કોલેજના પહેલા વર્ષમાં ગયો ત્યાં સુધી મેં કવિતા, નવલકથા કે આધુનિક સાહિત્ય વાંચ્યા ન હતા, પણ એનું પુષ્કળ સાહિત્ય, પાંચસો સાતસો પુસ્તકો ભેગાં કરેલાં, જે આજે પણ મારી લાઈબ્રેરીમાં છે.

કોલેજમાં ગુજરાતી વિષય રાખનારા અમો ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ હતા. હું, છેલભાઈ વ્યાસ અને ઈલાબહેન. અમારા ગુરુ તખ્તસિંહ પરમાર હતા. ત્યારે પરમાર સાહેબને એમ લાગ્યું કે આ છોકરો તો લખે છે, વાંચે છે. પરમાર સાહેબ તે સમયે ‘નવચેતન’માં પુસ્તક પરિચય લખતા. દર મહિને ઓછામાં ઓછાં પંદર-વીસ પુસ્તકોનું અવલોકન લખતા. હવે એક મહિનામાં પંદર-વીસ પુસ્તકો વાંચવાં, એટલે જે નવાં-નવાં પુસ્તકો આવે તે અમને વાંચવા આપે. અને તેમની આ પ્રકારની પરીક્ષામાં ઈલાબહેન અને છેલભાઈ કરતાં હું ખરો પાર ઊતરેલો. કારણ કે મેં ત્રણસો પાંચઠ દિવસનાં બસ્સો પુસ્તકો વાંચેલાં. - આમાનાં ઘણાં પુસ્તકોનાં મેં કરેલાં અવલોકનો પરમાર સાહેબે છપાવેલાં. આજ સમય દરમિયાન મેં ડાયરી લખવી પણ શરૂ કરી દીધેલી.

પ્રશ્ન : એક બાજુ તમારું ધાર્મિક સાહિત્યનું વાચન અને બીજી બાજુ પરમાર સાહેબના કારણે સર્જતા સાહિત્યનું વાંચન અને એ બન્ને વિશે નોંધવું - લખવું પણ ખરું, સાહિત્યની યાત્રામાં તમારા આ પ્રકારના વાંચન વળાંક વિશે વાત કરો.

જવાબ : મને સાહિત્યિક વાચન તરફ વાળનાર તખ્તસિંહ પરમાર. તે જ મારા માર્ગદર્શક-ગુરુ. હું કોલેજ કાળમાં પ્રવેશ્યો તેની પહેલાં મારા લેખો છપાતા પણ તે બધા મોટે ભાગે ધાર્મિક હતા. ત્યારે મને ભજનનો, કીર્તનનો, ભવાઈનો પરિચય છે. હું ‘સૂડો’ પેટે બાંધીને ઢાઢીલીલામાં નાચ્યો હોઉં એવું મને યાદ છે. મારો આ ખેલ જોનાર વડીલો હજુ ખીરસરામાં જીવે છે. આ બધું ખીરસરામાં જ બન્યું. ખીરસરામાંથી જ હું કોલેજમાં ગયેલો. અને ખીરસરાથી કોલેજમાં ગયો ત્યારે તિલક કરીને જ જતો. ચોટલી પણ રાખેલી. પહેલા વર્ષની પહેલી ટર્મ પૂરી થઈ ત્યારે ઘરે આવીને કહ્યું કે, મને બધાં ચોટલિયો-ચોટલિયો કહે છે એટલે હું ચોટલી કાપી નાખીશ અને ચોટલી કાપી નાંખી, તિલક પણ ગયું અને કપડાં પણ નવાં આવ્યાં. ખાદી તો પાંચમા ધોરણથી જ પહેરતો. પાંચમા ધોરણમાં દેવજીભાઈ મોઢા અને મથુરાદાસ ગુપ્તાના સંપર્કથી ખાદી પહેરવી શરૂ કરેલી. પાંચમા ધોરણમાં હતો ત્યારથી હાથે રેટિયો કાંતીને ખાદી તૈયાર કરતા, બે વર્ષ તો હાથે કાંતેલું જ પહેરેલું. અમારા માટે એ સમય દેશ-દાઝથી ભરેલો હતો.

પ્રશ્ન : પછી સાહેબ ?

જવાબ : પછી જ્યારે હું કોલેજમાં આવ્યો ત્યારે તખ્તસિંહ પરમારને કારણે નવું વાંચન શરૂ થયું. અને મેં આખેઆખા મુનશી વાંચ્યા. એ વખતના ‘નવનીત સમર્પણ’ના અંકોમાં મુનશીની નવલકથા વાંચીને મેં મુનશીને પત્ર લખ્યો. મારા એ પત્રનો જવાબ મુનશીએ આપ્યો છે. પત્રમાં મુનશીએ લખ્યું છે કે અરે ! નરોત્તમ પલાણ તમને આવું ઈતિહાસનું ગાંડપણ ક્યાંથી સૂઝે છે ?

પ્રશ્ન : પુસ્તકો તમે ક્યાંથી મેળવતા ?

જવાબ : મને પુસ્તકો તખ્તસિંહ પરમાર પૂરા પાડતા. તખ્તસિંહ પરમાર અમારી નિયમિત ખબર રાખતા, એને એમ ખબર પડે કે પલાણને આપેલું પુસ્તક આજે પૂરું થઈ ગયું હોવું જોઈએ, એટલે એ રાત્રે રોડ ઉપરથી હાકલ કરે, ને કહે કે તારું પેલું પુસ્તક પૂરું થઈ ગયું હોય તો આ લે આ બીજું પુસ્તક. અને મને યાદ છે કે લલિત નિબંધો, નવલકથાઓ, વિવેચનો વગેરે સ્વરૂપ-પ્રકારનાં પુસ્તકો એ મને આપે. એ સમય દરમિયાન મેં બસ્સો જેટલાં અવલોકનો લખેલાં અને પરમાર સાહેબે એ બસ્સોએ બસ્સો ચેક કરેલાં. કદાચ આ ભગવાનનો હુકમ હશે. એ સમયે હું જે નિબંધો લખતો હતો એ પણ પરમાર સાહેબ તપાસી આપે. મારી જોડણી સુધારે અને કહે કે અલ્યા તું તો મારાથીયે વધ્યો.

એ વખતે મેં પ્રેમાનંદના ‘દશમસ્કંધ’ ઉપર ચર્ચા કરેલી. એને વાંચીને ઉમાશંકર જોશીએ કહેલું કે આ માણસ કોણ છે ? ત્યારે હું ઉમાશંકરના પરિચયમાં નહોતો. એટલે તખ્તસિંહ પરમારે કહેલું કે, એ મારો વિદ્યાર્થી છે. અત્યારે બી.એ. થવામાં છે. મેં પ્રેમાનંદવિષયક ચર્ચામાં કહેલું કે, ‘પ્રેમાનંદને દશમસ્કંધ’ની શું ખબર પડે, એણે તો આજીવિકા માટે દશમસ્કંધ ગાયો છે. એણે થોડો ભક્તિ કે રસથી દશમસ્કંધ ગાયો છે. એને તો રોટીનો સવાલ છે. એટલે તો પ્રેમાનંદ જીવે છે ત્યારે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી, પુરુષોત્તમ મહારાજ, ગોકુલનાથજી, હરિલાલજી જેવા મહંત હયાત હોવા છતાં એમના ઉપર પ્રેમાનંદની કોઈ અસર દેખાતી નથી.

પ્રશ્ન : સાહેબ, તમે તખ્તસિંહ પરમાર સાહેબ પાસેથી મળેલાં પુસ્તકોની વાત કરી, પરંતુ એ પહેલાં તમોને પુસ્તકો ક્યાંથી પ્રાપ્ત થતાં ?

જવાબ : એ તો મારા ઘરમાં જ હતા. મારા દાદાએ ચારસો-પાંચસો પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરેલો જે અત્યારે પણ ઉપલા માળે પડેલો છે. પરંતુ એ માત્ર હવેલીને લગતાં, વૈષ્ણવ પરંપરાને જ લગતાં પુસ્તકો હતાં. દાદા રામાયણ પણ વાંચતા. દાદા પાસેથી મેં શ્રીમદ્ ભાગવત પાંચ વખત સાંભળ્યાનું યાદ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના મોટા ભાગના શ્લોકો તો મને તે સમયે કંઠાગ્ર હતા. એમાંય

અઢારમો અધ્યાય તો દાદા મને મોઢે બોલાવતા.

એ સમયે શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરનો મારો એક લેખ પ્રગટ થયેલો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કૃષ્ણ એક જગ્યાએ કહે છે કે, “પ્રકૃતિનો નાશ કરનારાના કુટુંબનો હું સર્વનાશ કરું છું” મને આ વાત સ્પર્શી ગયેલી. ભગવાન કહે છે, જે કોઈ પ્રકૃતિને બગાડે છે એના આખા વંશને હું ઉઝાડી નાખું છું. ભગવાન કૃષ્ણ માટે પ્રકૃતિ પહેલી, ગોવર્ધન પહેલો, યમુનાનાં નીર પહેલાં, પશુ-પંખી પહેલાં, મને થયું કે, વાહ પ્રભુજી ! ત્યારે મેં લેખ તૈયાર કર્યો કે, ‘ક્ષણે ન વીસરતો ભજન એક સૌંદર્યનું.’ એક ક્ષણ માટે પણ ચંદ્ર પ્રકાશતો હોય, સૂરજ આથમતો હોય, નદીનાં પાણી વહેતાં હોય, પક્ષીઓ ગીત ગાતાં હોય, વૃક્ષો નાચતાં હોય એમાં જ ભગવાન છે. આજે મારો જીવતો દેવ તો વૃક્ષો જ છે. મને વૃક્ષ વિના ન ચાલે. મા-બાપ વિના, પત્ની વિના, બાળકો વિના ચાલે, પણ વૃક્ષો વિના ન ચાલે. સવારમાં ઊઠીને વૃક્ષના દર્શન કરું ત્યારે જ હાશ થાય. મેં આર્યકન્યા ગુરુકુળમાં હજારેક ઝાડવાં વાવ્યાં છે. આજે મારા ખીરસરાના પાદરમાં મેં વાવેલી પીપળો ઊભી છે.

આ પ્રકૃતિ પ્રેમ મને શ્રીમદ્ ભાગવતે શિખવાડ્યો, શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી મને કોઈ ઉપદેશ હોય તો તે છે પ્રકૃતિનો, એટલે આજના કથાકારો સામે મારો વાંધો એ છે કે, તમે તમારી આજીવિકા માટે ભાગવતની કવિતાને મારી નાંખો છો. એને તમે ધાર્મિક ક્રિયા-કાંડમાં ફેરવી નાંખો છો એ બરાબર નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જે પ્રકૃતિનો મહિમા છે એવો બીજે ક્યાંય નથી. શ્રીમદ્ ભાગવત એ ખરેખર પ્રકૃતિનું મહાકાવ્ય છે.

પ્રશ્ન : સાહેબ, એ પછી તમારી આ સાહિત્યિક યાત્રા કેવી રીતે આગળ વધે છે ?

જવાબ : પછી કોલેજના એ વર્ષમાં હું નાપાસ થયેલો. એટલે કોલેજ પૂરી કરવામાં મને પાંચ વર્ષ લાગેલાં. ત્યારે ડોલરરાય માંકડે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા કરેલી અને ‘ભાગવતલીલા’ નામનું કાવ્ય બહાર આવેલું. આ સંદર્ભે મેં તેમને પત્ર લખેલો, જેના કારણે હું તેના સંપર્કમાં આવ્યો. અને તેઓશ્રીના કારણે હું વેદ-પુરાણ વાંચવા તરફ વળ્યો. અને એટલું જ નહીં, મારો ખ્યાલ એવો છે કે, ડોલરરાય માંકડ લિખિત ‘ઋગ્વેદ ડેઈટ ઓફ ઋગ્વેદ’ અને ‘પુરાણની કોનોલોજી’ જેવાં ગંભીર પુસ્તકોનું ગુજરાતીમાં વિવેચન કરનાર એક માત્ર હું છું. એમાં વેદનું મૂળ ક્યાં આવ્યું ? જન્માષ્ટમી કેમ ઊજવવી શરૂ થઈ ? ચૈત્ર વદ, ચૈત્ર સુદ, રામનવમી, શ્રાવણ વદ આઠમ, કૃષ્ણજયંતી આ બધી તારીખો કેમ છે ? એ બધું

કેમ આવ્યું વગેરે... ઈ.સ. ૧૯૬૩-૬૪માં તો અંગ્રેજીના અનુવાદો પણ શરૂ કરેલા. હમણાં ‘સંસ્કૃતિ’ના જૂના અંકો જોઈ છું ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે મારા કેટલા બધા અંગ્રેજી કવિતાના અનુવાદો છપાયેલા છે. પણ પછીથી એ બધું છૂટતું ગયું.

ડોલરરાય માંકડના સંપર્કથી જન્માષ્ટમી કેમ આવી ! હોળી કેમ આવી ? વગેરે જાણ્યું. એ સમયે જામનગરવાળા દુષ્યંત પંડ્યા અમારા શિક્ષક હતા. તેમને પણ અનુવાદનો શોખ હતો. તેમણે બે હજાર વર્ષ જૂના ગ્રીક પુસ્તક ‘પેરિપ્લસ’નો ગુજરાતી અનુવાદ કરેલો. એ સમયે ડોલરરાય માંકડને સાઈઠ વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં ત્યારે ‘નયદત્ત’ નામનું પુસ્તક કરેલું. તે સમયે પરમારસાહેબે મને એમ કહ્યું કે તું જૂનાગઢ આવતો રહે. ને હું અલ્યાબાડા છોડી જૂનાગઢ ગયો. અલ્યાબાડા દરમિયાન મારા જીવનમાં બે પ્રસંગો બન્યા. એક એ કે આપણે પહેલી વાર પ્રેમમાં પડ્યા અને બીજો એ કે ડોલરરાય માંકડના કારણે વેદ-ઉપનિષદ અને જૂની ગુજરાતીના સંશોધન કાર્યમાં જોડાયા.

જૂનાગઢ બહાઉદીન કોલેજમાં ગયો ત્યારે મારું સાહિત્યિક વાચન પૂરજોશમાં ચાલુ થઈ ગયું હતું. તમે કલ્પના કરી શકો છો કે, એક વર્ષમાં મેં બસો પુસ્તકો વાંચ્યાં એ કેવી રીતે વાંચ્યાં હશે. એક મિનિટ પણ મેં વાંચન વગરની કાઠી નહીં હોય. અકસ્માતે મારી પાસે મેં લખેલી ઈ.સ. ૧૯૫૯-૬૦ની ડાયરીઓ પણ છે. જે મને પરમાર સાહેબે શિખવાડેલ. તેઓ કહેતા કે રોજ સાંજે બીજું કંઈ ન લખાય તો કંઈ નહીં. પણ રોજનીશી જેવી ડાયરીનું એક પાનું તો લખી જ નાંખવું, તેનાથી આપણા અક્ષર સુધરે, ભાષા સુધરે, આમ ડાયરીનું પહેલું પાનું ૧૯૬૦ જૂનથી લખાયું છે. એટલે કે ઈ.સ. ૧૯૬૦ થી છેક ચાલીશ વર્ષની ડાયરી છે.

પ્રશ્ન : સાહેબ તમારા જીવનમાં સામયિકોનો પ્રભાવ કેવો ?

જવાબ : પોરબંદરમાં આવ્યા પછી મેં ‘ઊર્મિનવરચના’માં લખવાનું શરૂ કર્યું. કારણ કે પોરબંદરમાં આવ્યા પછી બીજે જ વર્ષે મારા પુરાતત્ત્વના પ્રવાસો શરૂ થઈ ગયા હતા. અને એમ કહું તો ચાલે કે એ સમયે સાહિત્યનું વાંચન લગભગ બંધ થઈ ગયું હતું, અને મારા ચિત્તમાં એ સમયે ઈતિહાસ, પુરાતત્ત્વ જ ધૂમતું હતું. ત્યારે વેસ્ટન મ્યુઝિયમ દિલ્લીમાં એક મૂર્તિ ખોટા નામે ચડેલી જોઈ ત્યારે એ સંદર્ભે એક લેખ લખેલો જે ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયામાં એ મૂર્તિના ફોટા સહિત છપાયેલો.

પ્રશ્ન : સાહેબ તમારું એ જે પુરાતત્ત્વ મંડળ (સંશોધન મંડળ) હતું, તેની વાત કરો.

જવાબ : પોરબંદરમાં અમારું પુરાતત્ત્વ મંડળ ચાલતું હતું. એમાં મારી

પહેલાંના મંત્રી હતા મધુસૂદન ઢાંકી સાહેબ. તે વર્ષ ફેમસ માણસ. ઈતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા મધુભાઈ બધું જ જાણે. મધુભાઈનું નાનકડું જીવનચરિત્ર પણ મેં લખ્યું છે. અમે એને મધિયો કહેતા. અને એ શરીરે એવા હતા કે, છું... કરીએ ને ઊડી જાય. હું અને મોહનપુરી તો પ્રમાણમાં ખડતલ, ત્યારે દશ કિલોમીટર દરિયો તરીને પાછા આવી જઈએ એવા. મધુભાઈ તો કાંઠે પગ બોળે ત્યાં એમને શરદી થઈ જાય એવા. અમારે મધુભાઈ સાથે બહુ ઝાઝો સમય રહેવાનું નથી બન્યું. અમારો એમની સાથેનો સંપર્ક પ્રમાણમાં બહુ ઓછો રહ્યો છે. એમ કહોને ગુરુ પરંપરા પૂરતો. મણીભાઈને કારણે મારે હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રીના પરિચયમાં પણ આવવાનું બન્યું. કદાચ અત્યારે પણ શાસ્ત્રીના સૌથી વધારે ફોટોગ્રાફ મારી પાસે હશે. શાસ્ત્રીજી જૂનાગઢ સ્ટેટમાં પુરાતત્ત્વ વિભાગમાં સ્ક્રીપ્ટ રીડર હતા. તે અમને પ્રભાસ પાટણ મ્યુઝિયમની બધી જ મૂર્તિઓનો પરિચય કરાવતા.

કેવા ધૂળધોયા, નિષ્ઠાવાન માણસો હતા. દ્વારકામાં કલ્યાણરાય જોષી, પોરબંદરમાં મણીભાઈ વોરા, જૂનાગઢમાં શંભુપ્રસાદ દેસાઈ, પ્રભાસ પાટણમાં પ્ર. ત્રિવેદી. હું ઘણી વાર કહું છું કે સૌરાષ્ટ્રના આ માણસોએ જે કામ કર્યું છે એની તોલે આજે પણ ગુજરાતનો કોઈ ઈતિહાસવિદ્ ન આવી શકે. આજના ઈતિહાસવિદોનાં પુસ્તકોનો આધાર આ લોકોનાં સંશોધનો પર છે, ભલે એ કબૂલ ન કરે. પણ જો મને ટાઈમ મળે તો, પુરાવા સાથે કહી દઉં કે ભાઈ ! કે.કા.શાસ્ત્રી, ભાઈ ! હરિશંકર શાસ્ત્રી તમારા લેખ અહીંથી આવ્યા છે. તમે સૌરાષ્ટ્રે જોયું નથી. સૌરાષ્ટ્ર જોનારા તો કલ્યાણભાઈ જોષી, મણીભાઈ વોરા, શંભુ પ્રસાદ, હરિશંકર પ્ર. ત્રિવેદી વગેરે હતા. આ બધાએ એ સમયે અદ્ભૂત કામ કર્યું છે. પ્ર. ત્રિવેદીસાહેબ તો ‘સરસ્વતી’ નામનું મેંગેઝિન ચલાવતા. આ મેંગેઝિન જોવા જેવું છે. એના ટાઈટલ પેઈજ ઉપર ત્રિવેદીસાહેબે બનાવેલું ચિત્ર હોય. અંદર એની ચિત્રની સમજ આપી હોય કે, આ કવિ શેલી છે. આ શેક્સપિયર છે. આ ફ્લાણો છે. આમ એક અદ્ભૂત વાતાવરણ ઊભું થયું હતું. જયમલ્લભાઈ પરમાર, હરકાન્તભાઈ શુક્લ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, મનુભાઈ પંચોલી જેવા ધૂળધોયા માણસો ઠેક ઠેકાણે ધૂણી ધખાવીને બેઠા હતા.

અકસ્માતે એવું બન્યું કે સૌરાષ્ટ્રના આ માણસો ભોળા હતા. માફ કરજો હું કોઈની અવહેલના નથી કરતો. પણ રાજકીય માણસોએ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ-સૌરાષ્ટ્રના જમીરને ખતમ કરી નાખ્યું. એનો કચ્છરઘાણ કાઢી નાખ્યો. કચ્છને સ્વતંત્ર રાખવાની જરૂર હતી. સૌરાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર રાખવાની જરૂર હતી. આજે તમે વિચાર કરો કે, હજી હમણાં જ ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીએ કહ્યું કે, ભારત કરતાં જે અડધા

ભાગના વિશ્વના દેશો છે એમાં પચાસ-પચાસ સ્થાનિક રાજ્યો છે. અને ભારત એના કરતાં બમણો દેશ છે છતાં તેમનાં ચોવીસ જ રાજ્યો છે. ખાસ કરીને દરેક પ્રાંતની વિશિષ્ટતા જળવાઈ રહે એટલા માટે ખરેખર ભારતમાં ઓછામાં ઓછાં પચાસ રાજ્યો તો હોવાં જ જોઈએ. પરંતુ અમદાવાદના માણસો એટલા પાકા કે એણે સૌરાષ્ટ્ર - કચ્છને અલગ રાજ્ય બનવા ન દીધાં પરિણામે મહેસાણા જિલ્લાનો જેટલો વિકાસ થયો એટલો પોરબંદરનો ન થયો.

કહેવાય નહીં પણ... સૌરાષ્ટ્રના ધુરંધર નેતા જીવરાજ મહેતા મુખ્યમંત્રી પદે આવ્યા ત્યારે તેમને ઉથલાવવામાં મોરારજી દેસાઈનો હાથ છે. કારણ કે સૌરાષ્ટ્રવાળા એને પસંદ નહોતા. કોઈને એમ લાગશે કે આ માણસ આવું બોલે છે પણ સૌરાષ્ટ્રવાળા એને પસંદ જ ન હતા. આ લોકો એના પ્રાંત વિશે જ વધારે વિચારતા. મને ઘણી વખત એમ લાગ્યું છે કે સરદાર પટેલ મુંબઈમાં અવસાન પામ્યા. આપણને સૌને ખ્યાલ હશે કે ત્યારે એ લોકોએ કહ્યું કે એને અહીંયાં અગ્નિદાહ ન અપાય. આમ મહારાષ્ટ્રવાળાઓએ વિરોધ કર્યો છે. ઈ.સ. ૧૯૫૦માં જ્યારે ભારત એક થઈ ગયું છે ત્યારે એવો ખ્યાલ પ્રવર્તવે છે કે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો જ ઉત્તમ. મહારાષ્ટ્રનો નેતા જ મહાન. આમ કહેનારા એ લોકો હતા. આવો તે સમયે પ્રાંતવાદ હતો. આવી જ ઘટના-વાત ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે પણ બની છે. એવી જ બીના ગુજરાત અને કચ્છ વિશે પણ બની છે. પરંતુ કચ્છ એવું મક્કમ રહ્યું કે તેણે પોતાનું નામ કચ્છ જ રાખ્યું. આપણે વેચાઈ ગયા. હાલાર, સૌરઠ વગેરે નામ મૃત્યુ પામ્યાં. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો, ભાવનગર જિલ્લો, જૂનાગઢ જિલ્લો એવું કરી નાંખ્યું. એક વખત સોરઠ, હાલાર, ગોહિલવાડ એમ કહેતા એ દરેક પ્રાંતની એક આગવી સંસ્કૃતિ ખડી થતી હતી. એને એમ જ રાખવાની જરૂર હતી. એ નામો ક્યાં તમારી વિરુદ્ધનાં હતાં.

આપણા આ પ્રાંતોની તો વાત જ અલગ હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં કન્યા વિક્રય ક્યારે હતો ? સૌરાષ્ટ્રમાં હિન્દુ મુસલમાન ભેદ ક્યારે હતા ? અને ક્યો ડેરો એવો છે કે જેમાં હિન્દુ-મુસલમાન ભેગા ન હોય. કઈ જગ્યાએ આ બન્ને જુદા પડે છે ? સૌરાષ્ટ્રમાં તો એવાં ગામ છે કે જ્યાં અસ્પૃશ્યતા પણ નથી. જુઓ, ‘જાનભાઈની દેરડી’ જ્યાં બ્રાહ્મણ અને હરિજન એક લતામાં સાથે રહેતા હોય. આ સૌરાષ્ટ્ર હતું. નાગભાઈ એમ કહે કે, શાહજીપીર મારો સગો ભાઈ છે, પહેલા માનતા ત્યાં લઈ જાવ. તો શાહજીપીર કહે કે, નાગભાઈ મારી બહેન છે, પહેલા નાળિયેર ત્યાં ચઢાવો, પછી મને નાળિયેર-ધજા ચડાવો. ભળિયાદમાં રામમંદિર બાંધનાર હિન્દુ નહીં પણ મુસલમાન મિત્ર છે. આ હું બોલું છું તે જૂનની તેરમી તારીખે પણ આ મંદિરનો પૂજારી મુસલમાન છે. હવે ખૂબીની વાત એ છે કે ભળિયાદના બારોટ

અને બીજી કોમના માણસોએ આ મંદિર બનાવનાર આયશા બેગમની મૂર્તિ ઊભી કરી છે. કદાચ આખા ભારતમાં મુસલમાન સ્ત્રીની પ્રતિમા માત્ર અહીં આપણા ભગિયાદમાં છે. એની મુલાકાત લેવા જેવી છે. આપણાં આ કાલાવડ શીતળા માતાજીના મંદિરના પૂજારી મુસલમાન અને એના પીરને મલીદો રબારી કુટુંબના હાથે ચડે... આમ છે સોરઠ...!

પ્રશ્ન : સાહેબ, તમે જે રીતે મણિભાઈની સાથે પ્રવાસમાં જતા એમાં કઈ રીતે સંશોધન કાર્ય કરતા ?

જવાબ : અમારા પ્રવાસો ૧૯૬૬-૬૭ થી શરૂ થયા. મંદિરો, મૂર્તિઓ વિશે આપણે ઑથોરાઈટ્ઝ ગણાવા લાગ્યા. અમદાવાદ કે અન્ય કોઈ જગ્યાએ આ વિશે કોઈ પીએચ.ડી. કરતા હોય તો અહીં મને પૂછવા આવવું પડે કે સૂર્યમંદિર ક્યાં છે ? અમારી ટીમમાં કલ્યાણરાય જોષી હતા, મણિભાઈ હતા. મોહનપુરી હતા, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી હતા, રસિકભાઈ હજી જીવે છે, ઉનામાં. એમણે અમને પોતાની જીવનમાં ફેરવેલા. વિજય મહંત પણ અમારી સાથે હતા. એમણે કહ્યું કે તમે અને મોહનપુરી મારી જીવ લઈ જાવ, તમામ ખર્ચ મારા ખભે. તમે બન્ને ઘેડનો ઇતિહાસ લખો. પરંતુ અમે એમની જીવનો ઉપયોગ કરેલો નહીં કારણ કે મારા એક મિત્ર નાથાલાલને એમ્બેસેડર હતી. અમો મોટે ભાગે નાથાલાલની એમ્બેસેડરમાં જ ફરતા. નાથાલાલ લેખક નહોતા પણ અમણે તેમની ગાડી આપી હતી એટલે એના નામે અમે બે પુસ્તકો સંપાદન કરેલા.

પ્રશ્ન : તમે સંશોધન અર્થે જે જગ્યાએ જતા ત્યાં પહેલાં તમે શું કરતા ?

જવાબ : પહેલાં કોઈ ગામ કે પાળિયા વિશેની અમને લોકો દ્વારા પ્રાથમિક ભાળ થાય. ‘ઊર્મિનવરચના’ જેવા સામયિકમાં કોઈ સ્થળ કે પાળિયા વિશે ચર્ચા ચાલતી હોય. ક્યારેક કોઈ ભાટ કે ચારણ વાર્તા કરે અને કહે આ ફલાણો પાળિયો ફલાણી જગ્યાએ છે. અને અમે અમારા બાપના ખર્ચે તે ગામમાં પહોંચી જતા. ક્યારેક એ લોકોની વાત સાચી પડી છે તો ક્યારેક એ ગામમાં કંઈ પણ ન હોય, કોઈનો પાળિયો ન હોય એવું પણ બન્યું છે.

પ્રશ્ન : સાહેબ, સંશોધનાત્મક એવા આ પ્રવાસમાં તમારી જે ટીમ હતી, તેમાં કોઈ સાહિત્યના અભ્યાસી, તો વળી કોઈ શિલ્પ-સ્થાપત્યના અભ્યાસી, કોઈ સંસ્કૃતના જ્ઞાતા તો કોઈ લોકવાક્યમયના અભ્યાસી, કોઈ ધર્મ-સાધનાના મરમી એમ વિવિધ ક્ષેત્રના વિદ્વાનો હતા, તો તમને જે સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી એનું તમે શું કરતા ? એની ચર્ચા કેમ થતી.

જવાબ : અમારા જે મુખ્ય પ્રવાસો હતા તેમાં અમો મુખ્ય ચાર જણા

હતા. મણિભાઈ વોરા, મોહનપુરી, હું અને વશરામભાઈ, તે પછી પાછળથી અમારી સાથે બાબુભાઈ જોષી અને રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા જોડાયા. રસિકભાઈ અને એક સત્યવ્રતભાઈ કરીને હતા તે તેમજ કે.પી. મહેતા પણ અમારી ટીમમાં પાછળથી જોડાયા હતા. તે સૌરાષ્ટ્ર ઇરિગેશનના અધિકારી હતા. એટલે એમની પાસે સૌરાષ્ટ્રની ભૂગોળની બધી બ્લૂપ્રિન્ટ હતી. એ સમયે કૃષ્ણકાંતભાઈએ નદીઓ ઉપર ઘણા ચેકડેમ બનાવેલા. અને કૃષ્ણકાંતભાઈ કરીને જે અમારી સાથે હતા તેમના પિતાશ્રી પ્રભુદાસભાઈ પાસે પ્રેમાનંદની હસ્તપ્રતનો ભંડાર હતો. આપણા ઈશ્વરલાલ ર. દવેએ જે ‘નરસિંહ મહેતાની આર્ષવાણી’ પુસ્તક લખ્યું છે, તેની હસ્તપ્રત કૃષ્ણકાંતભાઈ પાસેથી તેમને મળી છે. આ વાત એમણે તેની પ્રસ્તાવનામાં લખી છે.

પ્રશ્ન : તમારું સંશોધનક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ, વિસ્તૃત છે. ખાસ કરીને મધ્યકાલીન સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, સંત સાહિત્ય વગેરે પણ ધર્મ સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ, પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ‘નરસિંહ’ વિશે તમારું શું કહેવું છે... વિસ્તારથી કહો.

જવાબ : પુરાતત્ત્વ વસ્તુ થોડી અલગ છે અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય સંશોધન અલગ બાબત છે. અમે મધ્યકાલીન સાહિત્યનું સંશોધન કરી શક્યા એનું એક કારણ એ છે કે અમારું ધાર્મિક જ્ઞાન પાકા પાયે હતું. મોહનપુરી જેવા આ ક્ષેત્રના જાણતલ માણસ મારી સાથે હતા. તેઓ રામદેવપીર પરંપરા અને શૈવ-શાકતના જાણકાર અને પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ, મંદિરો, મૂર્તિઓ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જે ધર્મ પ્રવાહો આવ્યા એના અમો સારા જ્ઞાતા હતા. એટલે મારે માટે નરસિંહને સમજવો કે મીરાંને સમજવી કે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય વિશે બોલવું કે બીજા કોઈ વૈષ્ણવમાર્ગી ઉપર બોલવું એની ભૂમિકા તૈયાર હતી. અમે માત્ર આખ્યાનના માણસ ન હતા. અમે તો આખ્યાનમાં જે વ્યક્ત થયેલું કન્ટેન છે તેના માણસ હતા. સ્વરૂપો અમારે માટે ગૌણ છે. એનો જે જીવંત પ્રવાહ છે એ મારે મન મહત્ત્વનું છે. એટલે નરસિંહમાં શૈવ ભક્તિ કેમ છે ? આ મુદ્દો કદાચ પહેલ વહેલો મેં ઉઠાવ્યો હતો. અને એનો સરસ રીતે જવાબ આપવાની કોશિશ પણ કરેલી. નરસિંહના જીવનવિષયક મેં બહુ ઊંડાણથી કામ કર્યું છે. અને હજુ એક પુસ્તક થાય એટલું મેટર તો હજી છપાયા વિનાનું પડ્યું છે.

મંજુલાલ મજમુદાર અને કલ્યાણરાય જોષી એમ માનતા કે નરસિંહની પ્રતિમા મળે છે. સુદામાની પ્રતિમા મળે છે. પરંતુ એ મને શંકાસ્પદ જણાય છે. એમ કહેવાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં એક ચક્રવર કરીને સંત હતા એમણે આ પોરબંદર

એ જ સુદામાપુરી છે એવો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ ૧૪મી સદીમાં કર્યો. ૧૪મી સદી પહેલાં પોરબંદર એ સુદામાપુરી નથી. બીજું પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પોરબંદર સંબંધિત ૮મી સદીનો તામ્રપત્ર મળે છે. જ્યારે સુદામાપુરી એવો વાઙ્મય ઉલ્લેખ ૧૪મી સદીનો છે. એટલે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે આ બધું 'મીથ' સ્વરૂપે આપણે ત્યાં પાછળથી ગોઠવાયું છે.

મારા માટે વૈચારિક બાબત એ હતી કે, નરસિંહ વિશે કામ કરતા સંશોધકોને ચૈતન્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, વિહ્વલનાથજી વગેરેની અસર કેમ નથી દેખાતી. ચૈતન્યનો ઉલ્લેખ આવે છે પણ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનો ઉલ્લેખ કેમ નથી? વલ્લભાચાર્ય અને ચૈતન્ય તો સમકાલીન છે. પણ એ રીતે કામ નથી થયું.

મીરાંબાઈ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાં છે. ગોરખમઢીમાં રહ્યાં છે. ગિરનાર ગયાં છે. માધવપુર ગયાં છે. 'રમ્ય નગર એક સુદામાપુરી ધામ' એમ કરીને એણે પોરબંદરનું વર્ણન કર્યું છે. અને પછી મીરાં દ્વારકા ગયાં છે. નિરંજન ભગતનું સંશોધન સાચું છે. એ પણ સાચું છે કે મીરાં જ્યારે દ્વારકામાં છે ત્યારે દ્વારકામાં તેના ઉપર હુમલા થયા છે. તેથી મીરાં પાછાં મેવાડ જઈ શકે તેમ નથી. એટલે એમનાં સગાંઓ મીરાંને દરિયાઈ રસ્તે દક્ષિણમાં લઈ ગયા છે. મોહનપુરીએ એમ પણ કહેલું કે દ્વારકામાં મીરાં ઉપર હુમલો થાય છે ત્યારે મીરાંબાઈ વહાણમાં બેસીને દક્ષિણમાં ગયાં છે, એટલું જ નહીં પણ દ્વારકાધીશની મૂર્તિ પણ સાથે લઈ ગયાં છે. અને તે આજે 'ગુરુવાયુરમાં' અહીંની પરંપરા પ્રમાણે પૂજાય છે.

'દ્વારકાના દેવળમાંથી મૂર્તિઓ ક્યાં ક્યાં ગઈ?' એ વિષયક મોહનપુરીનો લેખ છે. એટલે આ રીતે ઈતિહાસે ટર્ન લીધો છે. અને પછી તુરત જ વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું છે. અને મીરાંનો કાકાનો દીકરો ભાઈ જયમલ રાઠોડ જબ્બર માણસ છે. એ ચિતોડ બચાવવા લડે છે અને ચિતોડમાં જ મૃત્યુ પામે છે. ત્યારે મીરાં પાછી બેટ દ્વારકામાં આવે છે. કારણ કે બેટ દ્વારકા એ સમયે સલામત છે અને મીરાંબાઈનો દેહ બેટમાં છૂટ્યો છે. દ્વારકાધીશનું મંદિર આજે જગત મંદિર કહેવામાં આવે છે પણ એ જગત મંદિરમાં મીરાંબાઈનો દેહ છૂટ્યો હોય એવું મને લાગતું નથી. એણે દેહ તો બેટ દ્વારકામાં જ છોડ્યો છે. મીરાંબાઈ પાછા દ્વારકામાં આવ્યા હોય એનું કારણ એ છે કે, ત્યારે દ્વારકા ઉપર રાઠોડનું જ રાજ ચાલે છે એટલે મીરાંનું એ પિયર છે. અહીંયાં એનાં કુટુંબીજનો છે. એટલે મીરાંને મેવાડ કરતાં અહીંયાં વધારે સલામતી લાગે છે. મીરાંબાઈ રૂપાળાં હતાં. અને નૃત્યાંગના પણ હતાં. બીજી બાજુ મુસલમાનો મરજી પડે ત્યાં એને ઉપાડી ન જાય, એનો મન પડે તેમ ઉપયોગ ન કરે એ પણ મીરાંએ જોવાનું હતું. પણ મીરાંબાઈ કમ ન હતાં. એ અહીં આવ્યાં

છે ત્યારે એના રસાલા સાથે આવ્યાં છે. અને બેટદ્વારકામાં રહ્યાં છે. અંતકાળે બીજી વખત દ્વારકામાં આવ્યાં છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે મીરાંનો દેહ બેટ દ્વારકામાં નથી છૂટ્યો પણ હું એમ કહું છું કે, મીરાંનો દેહ બેટદ્વારકામાં ન છૂટ્યો હોય તો આ પરંપરા ઊભી ન થાય. આપણે અનુશ્રુતિને પણ યથાતથ તપાસવી જોઈએ. મીરાંબાઈ સંપ્રદાય મુક્ત વૈષ્ણવ છે પણ મીરાંબાઈની કાકાની દીકરી અજબ કુંવરબા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ હતાં. બસો બાવન ચોરાશી વૈષ્ણવોમાં અજબ કુંવરબાની વાર્તા મળે છે. જયમલ રાઠોડની પણ વાર્તા મળે છે. મીરાંબાઈ જે ઠાકોરજીની સેવા કરતાં હતાં એ પ્રતિમા ત્યાંથી ખંભાત ગઈ છે, પછી આ પ્રતિમા ખંભાતથી મહુવા આવી છે અને મહુવાથી નાથદ્વારા ગઈ છે. નાથદ્વારામાં આજે બાંકે બિહારીના મંદિરમાં મીરાંનું મંદિર છે, એમાં પૂજાતી પ્રતિમા એ અજબ કુંવરબાનો મહેલ હતો એમાં છે.

પ્રશ્ન : સાહેબ ! સંત સાહિત્યમાં નરસિંહ અને મીરાંને બાદ કરતાં તમને શ્રેષ્ઠ સંત કવિ કોણ લાગે છે ? અને તેનું કારણ શું ?

જવાબ : નિરંજન બેઠા છે એટલે મારે ન બોલાય પણ મને એમ લાગે છે કે નરસિંહ અને મીરાં એ ભક્તો છે. સંત જુદી વસ્તુ છે. એમાં કોઈ શંકા નથી. દુનિયા આખી કહે છે કે સંત અને ભક્ત બન્ને ભિન્ન થઈ ગયું છે. સંત અને ભક્તમાં હું કોઈ ભેદ જોતો નથી. આપણે આમ માનીએ છીએ એ તો આદર્શ છે. વૈચારિક પરંપરા તો સ્પષ્ટ રીતે સાવ જુદી છે. તે પણ કોઈ શંકા વગરની વાત છે. તમે જુઓ બન્નેના (સંત અને ભક્ત) આચાર કેવા છે ? મીરાં અને નરસિંહની સવારથી સાંજ સુધીની દિનચર્યા જુઓ. અને દાસીજીવણ અને મૂળદાસ, ગંગાસતી, લોચણ એની દિનચર્યા જુઓ, ક્યાંય મેળ ન પડે. તમે આદર્શ ખાતર કહી શકો કે આ સગુણ અને આ નિર્ગુણ. પણ સગુણ અને નિર્ગુણના ભેદ તો છે જ ભાઈ ! એમાં કોઈથી ના ન પાડી શકાય. અને સંત-પરંપરા તો ટોટલી નિર્ગુણ પરંપરા છે. આ નિર્ગુણ પરંપરા એટલી ઉદાર છે કે એણે ભક્તોનું પણ સ્વાગત કર્યું છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે ભક્તોનું સ્વાગત કર્યું એટલે નિર્ગુણવાળાનો નિર્ગુણ મત ચાલ્યો જાય. આ વસ્તુ જો આમ હોત તો એમણે ટીલાં-ટપકાં ચાલુ કરી દીધા હોત. કર્મકાંડ ચાલુ કરી દીધા હોત.

સ્વામિનારાયણના સાધુઓને હું સંત નથી કહેતો. આપણે ઉદારતા ખાતર એમને સંતો તરીકે ઓળખાવીએ એ જુદી વાત છે. પણ ચોક્કસ અર્થમાં સ્વામિનારાયણના સાધુઓ સંત નથી. કારણ કે તેઓ કર્મકાંડી છે. સંતને કર્મકાંડ નથી. ક્યાં ક્યો સંત ટીલાં - ટપકાં કરે છે ? જ્યારે વૈષ્ણવ કે સ્વામિનારાયણમાં

તો ચોક્કસ કંઠી છે. આડું કે ઊભું ટીલું છે. જ્યારે ખરા સંતને તો કોઈ ટીલું નથી. એને તો ચોટલીય નથી ને દાઢી પણ નથી. સંત એ માણસનો પર્યાય એવો શબ્દ છે. અને જે દક્ષિણમાં આલવારો થયા, તો સાથે નાયનમારો પણ થયા છે. આ નાયનમારોનું નિર્ગુણ વાદી છે. આલવારો સગુણવાદી છે. એટલે નાયનમારોની જે પરંપરા ચાલી એના સગુણપણામાંથી સંતમત ઊતરી આવ્યો છે. આજે આપણે બધા સંતમત કહીએ છીએ એ તો સ્પષ્ટતઃ તદ્દન અલગ વાત છે. મને આ સંદર્ભે રાજેન્દ્રસિંહજી સાચા લાગે છે. તેઓ કહે છે તેમ કબીરસાહેબથી સંતમત આવેલો છે. જોકે ગોરખનાથમાં એના અંશો જોવા મળે છે. ખુદ ગોરખનાથ પોતે નાથપરંપરાથી ઉફરા ચાલ્યા છે. ગોરખનાથે નાથપરંપરા કરતાં પણ જુદી રીતે કામ કર્યું છે. અને ખૂબીની વાત તો તમે જુઓ કે, ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ દુનિયા છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને દેહ છોડે છે. પછી આઠમી નવમી સદીમાં ગોરખનાથ આખી દુનિયા છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને દેહ છોડે. એના પછી પીપા ભગત એના પછી રૈદાસ. આ સૌરાષ્ટ્રની આધ્યાત્મિક ખૂબી છે.

આપણા હંસગીરીજી મહારાજે ‘આધ્યાત્મિક ભૂગોળ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં એમણે લખ્યું છે કે, સૌરાષ્ટ્ર એ શનિ પ્રધાન પ્રદેશ છે. અને જે શનિ પ્રધાન પ્રદેશ હોય એમાં આધ્યાત્મિકતા વધારે હોય. એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં જેટલી આધ્યાત્મિકતા પોષાણી છે એટલી અન્યત્ર પોષાણી નથી. એટલે તમે જુઓ આપણાં પુરાણની સૌથી જૂની પરંપરા આપણા લોકસાહિત્યમાં મળે. કૃષ્ણની આઠ પટરાણીઓના નામની આઠ નદીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં મળે. જેમ કે શેત્રુંજી (સત્યાજિતી-સત્યભામા), ભાદર (ભદ્રાવતી) વગેરે આઠે-આઠ પટરાણીઓ અહીંયાં જ છે. અને એ નદીની કથાઓ પણ પ્રાચીન છે. આપણે વધારે જૈન સાહિત્ય ઉપર જ ધ્યાન આપ્યું. જૈન સાહિત્ય ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ એની ના નહીં, પણ જૈન સાહિત્ય સાથે ચારણી સાહિત્ય તેમજ અસ્પૃશ્ય રહેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય પણ જોવું જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધ ગુફાઓ અને મૂર્તિઓ કેટલી મળે છે. તમે જુઓ રવજીના ગામની પાસે ખંભાલીડા. જૂનાગઢ આખું બૌદ્ધથી ધમધમે છે. અને તમે જુઓ વલ્લભીમાં જ્યાં બૌદ્ધ ધર્મ સભાઓ મળતી તેને ‘સંઘદીલસંઘ’ કહેવાતું પણ એના ઉપર અકસ્માતે બહુ ઓછું કામ થયું.

આખા ગુજરાતમાં જૈનને માનનાર કેટલા ? તો એક ટકો, જ્યારે રામદેવજીપીરને માનનાર કેટલા ? તો ૪૫ ટકા, પણ તમે સાહિત્યના કોઈ ઇતિહાસ ગ્રંથો કે કોશ જુઓ તો તેમાં રામદેવપીર વિશે કંઈ જ નથી. જ્યારે જૈન વિશે પાનાનાં પાનાં ભરાયાં છે. આનો અર્થ એ કે આજે ઇતિહાસ લખાયો છે તે એથિક્સ વિના લખાયો છે. યુનિવર્સિટીના શિક્ષણવિદોએ આ હરામખોરી કરી છે.

અને એમણે નક્કી કર્યું કે આ ચાર જણા જ અમારા કવિઓ છે, આ ચાર જણા જ અમારા નવલકથાકાર, આ ચાર જણા જ અમારા મહાન લેખકો. હવે આ ઘરમાં કે ઓફિસમાં બેસીને ઇતિહાસ લખનારાઓને કોણ કહે કે, સૌરાષ્ટ્રના ગામડે-ગામડે ફરીને અભ્યાસ કરો તો ખબર પડે કે તમારા મહાન લેખકો કરતાં ગામડાંમાં જે બેઠા હતા એ હજાર ગણા મહાન હતા. પણ એની નોંધ કોઈએ ન લીધી. નરસિંહરાવ ઇતિહાસ લખે કે એના પછીના કોઈ માણસો ઇતિહાસ લખે એને ગામડાનો પરિચય ક્યાં હતો ? અને ગામડાંમાં તો સાહિત્ય જીવતું હતું.

મેં હમણાં વાત કરેલી કે દલપતરામના સમયમાં ગંગાસતી જીવે છે. કેમ ગંગાસતીની ચર્ચા અર્વાચીન કવિતા કે બીજા કોઈ ઠેકાણે ન કરી ? નહિતર દલપતરામની કવિતા કે નર્મદની કવિતા કરતાં ગંગાસતીની કવિતામાં કાવ્યત્વ ઓછું નથી. પણ એ ધ્યાન બારું જ રહી ગયું છે. જેમ ગંગાસતી ધ્યાન બહાર રહી ગયાં એમ સૌરાષ્ટ્રની અનેક પરંપરાઓ ધ્યાન બહાર રહી ગઈ છે. એટલે અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લીધેલ માણસોએ ઇતિહાસ લખ્યો છે એ તો એક ટકાનો ઇતિહાસ લખાયો છે. બહુમાં બહુ તો પંદર ટકાનો ઇતિહાસ લખાયો છે. આ શિક્ષિત માણસોએ આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર કરેલો અત્યાચાર છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગામેગામ હસ્તપ્રતો પડી છે. ચારણી હસ્તપ્રતો, બૌદ્ધ પરંપરાની હસ્તપ્રતો, પૌરાણિક સાહિત્યની, ખાસ કરીને નદી કથાઓ, ડુંગર અને ટેકરાઓની કથાઓ તેમજ પૌરાણિક સાહિત્યના કેટલા વર્જન, માત્ર એક સ્કંધપુરાણ લો તો એમાં હજાર પાનાં તો સૌરાષ્ટ્ર વિશેનાં મળી આવે છે. આની નોંધ આપણા ઇતિહાસ લેખકોએ ક્યાંય લીધી નથી. નર્મદાનો આખો ઇતિહાસ, શેત્રુંજીનો આખો ઇતિહાસ, ભાદરનો આખો ઇતિહાસ, એનું સાહિત્ય આ બધાને આપણે ક્યાં સ્થાન આપ્યું છે ? આ તો શિક્ષિત માણસોની નજરમાં જેટલું આવ્યું એટલી જ દુનિયાનો એણે ઇતિહાસ લખી નાંખ્યો. તેઓને ખબર નથી કે ગિરનારની પરંપરા કેવી છે ? ત્રણ હજાર વર્ષ જૂના ઓથેન્ટિક ઉલ્લેખો ગિરનારના મળે છે છતાં ગિરનાર વિશે ભૂગોળ કે ઇતિહાસમાં કોઈ વિશેષ ઉલ્લેખ ન હોય ! એનો અર્થ એ થયો કે આપણો શિક્ષિત સમાજ અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રભાવમાં આવીને પોતાની તળ સંસ્કૃતિ-તળના સાહિત્ય સાથેનો સંપર્ક-સંબંધ ગુમાવી બેઠો છે. પરિણામે એની સીમિત દૃષ્ટિમાં જે આવ્યું એનો ઇતિહાસ, એની ભૂગોળ લખી નાંખી. આ ઇતિહાસકારોએ સૌરાષ્ટ્ર જોયું જ નહોતું, એટલે ગંગાસતી, દાસીજીવણ, વેલનાથ, રતનબાઈની કવિતાઓ ઇતિહાસમાં સ્થાન ન પામી. આ કવિઓની કવિતાઓમાં કાવ્યત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનની સમજ બધું જ છે પરંતુ આ સર્જકોને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ સ્થાન ન મળ્યું.

પ્રશ્ન : સાહેબ, તમારા પ્રવાસ દરમિયાન જે મૂર્તિઓ તમે જોઈ, એની ઓળખ, એનું રચનાવિધાન અને એનો સમય તમે કેવી રીતે નક્કી કરતા ?

જવાબ : અમો બે રીતે કામ કરતા હતા. એક બાજુથી ફિલ્ડવર્ક ચાલતું હતું અને બીજી બાજુથી વાંચવાનું પણ ચાલતું હતું. મોટા ભાગના મૂર્તિશાસ્ત્રનાં જે પુસ્તકો એ સમયે ઉપલબ્ધ હતાં તે મેં વાંચી નાંખેલાં. તો ઇતિહાસ અને રાજકીય ઇતિહાસનાં પુસ્તકો મણીભાઈએ વાંચી નાંખ્યાં હતાં. અને ધર્મનાં પુસ્તકો મોહનપુરીએ વાંચી નાંખ્યાં હતાં. મોહનપુરી અંગ્રેજી કે મરાઠી જાણતા ન હોવા છતાં તેમની પાસે આ ભાષાનાં પુસ્તકો પણ હોય. અમારું સંશોધન આમ આ રીતે ચાલતું.

હવે મૂર્તિના કાલનિર્ણય માટેની મહત્વની બાબત શું છે ? તે વિશે વાત કરું તો, જે તે મૂર્તિમાં કયું મટિરિયલ વપરાયું છે તેના ઉપરથી કાલનિર્ણય થાય. મૂર્તિ જોતાં ખ્યાલ આવે કે આ તો આરસ પથ્થરની મૂર્તિ છે તો ખબર પડી જાય કે આ મૂર્તિ નવમી સદીની નથી. કારણ કે આપણે ત્યાં આરસનો પથ્થર તો દશમી સદીથી ખોદાવો શરૂ થયો. આમ મટિરિયલ ઉપરથી ખબર પડી જાય. જૂનામાં જૂની મૂર્તિ મોર્યકાલની મળે છે. જે તેની સ્ટાઈલ, તેની પાટલી, એના ઉપરથી ખબર પડે કે આ મૂર્તિ આ સમયની છે. આમ મૂર્તિવિધાનમાં સૌથી પહેલું મટિરિયલ જોવાનું. પછી એ મૂર્તિ સ્ત્રીની છે કે પુરુષની, એ જોવાનું. પછી તેના આયુધો શું છે ? તે જોવાનું. સૂર્યની મૂર્તિ હોય તો પગમાં બૂટ પહેરેલા હોય. હિન્દુ દેવતાઓમાં બ્રહ્મા અને અગ્નિ દાઢીવાળા છે. જો મૂર્તિ દાઢીવાળી અને ત્રણ મસ્તકવાળી હોય તો ખ્યાલ આવી જાય કે આ બ્રહ્માની મૂર્તિ છે. એક મસ્તક અને દાઢી હોય તો અગ્નિ. આમ તેનાં એક એક લક્ષણ તારવતાં ખ્યાલ આવે કે આ મૂર્તિ આની છે અને આ મૂર્તિ આની છે.

ગણેશની મૂર્તિ એ રીતે બની છે કે ગણેશની સૂંઢનો આકાર ક્યારેક આમ ગોઠવાયો છે તો ક્યારેક આમ વિચિત્ર રીતે સૂંઢ ગોઠવાઈ ગઈ છે. એટલે સૌથી મોટું-કપરું કામ ગણેશની મૂર્તિને ઓળખવાનું છે. પછી આપણે ત્યાં એમ છે કે, વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારો તો છે, પણ વિષ્ણુનાં પુદનાં ચોવીસ સ્વરૂપો પણ છે. વિક્રમ એ એનું એ સ્વરૂપ છે. એટલે વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારોની મૂર્તિઓ મળે છે, તેમ વિષ્ણુનાં ચોવીસ સ્વરૂપોની પણ મૂર્તિઓ મળે છે. સ્કંધ છે તો હાથમાં કૂકડો હોય. એટલે કૂકડો હોય તો ખબર પડી જાય કે આ સ્કંધ છે. નીચે ઉદરડો હોય તો ખબર પડી જાય કે આ ગણેશ છે. તો જૈન મૂર્તિઓ એના લાંછનથી ઓળખાય. જૈન મૂર્તિઓ તો લગભગ એકસરખી જ છે. એમાં મલ્લીનાથ તો

મલ્લીના તીર્થંકર છે, છતાંય સ્તન નથી, તો એ કેવી રીતે ખબર પડે ? તો તે તેના લાંછન ઉપરથી ખબર પડે. કારણ કે એ મૂર્તિ તરુણાવસ્થાની છે એટલે સ્તન વગરની છે. હજુ સ્તન ફૂટ્યા નથી એ સમયની છે. જોકે ગિરનારમાં મલ્લીનાથની એક સ્તનવાળી મૂર્તિ પણ મળી આવી છે. અને હમણાં આપણા સૌના પ્રીતિપાત્ર એવા આચાર્યશ્રી જીનવિજયજી મહારાજે મલ્લીનાથ વિશે હલુ મોટું કામ કર્યું છે. અને દુઃખની વાત તો એ છે કે, આ મૂર્તિઓ પણ સીમ શેઠે રખડી છે. આજ સુધી આપણે આ મૂર્તિઓને નથી ફોટોગ્રાફીમાં ઉતારી નથી શક્યા કે નથી તેનો પૂરો અભ્યાસ કરી શક્યા. એટલે મૂર્તિઓનું મટિરિયલ, એનાં આયુધો, એનાં લાંછન, એનું વાહન અને એની સ્ટાઈલ બધું જ આપણા અભ્યાસનો વિષય બને. દા.ત. અપસરાની મૂર્તિ હોય તો તે બધી આપણને એક સરખી જ લાગે, પણ એના અલંકારો ઉપરથી આપણને ખબર પડે કે તે કયા સમયની છે. દા.ત. ગળાનું ઘરેણું હાર છે, તો તે ગુપ્ત સમયમાં મૂર્તિના ગળામાં ચપોચપ સ્વરૂપે હતો. પછી આઠમી સદીમાં હારનું ડેકોરેશન - પેંડલ જરા નીચે આવ્યું. એટલે સ્તનની વચોવચ જો હાર આવ્યો હોય તો સમજવું કે, એ આઠમી સદીની આજુબાજુની મૂર્તિ છે. દશમી સદી પછી આ ગળાનો હાર થોડો વધારે નીચે ઊતરે છે. એટલે પેંડલ છેક ટૂંટી પાસે આવ્યું. તેનો અર્થ એ કે આવી મૂર્તિ દશમી સદી પછીની મૂર્તિ છે. અને બીજું ગુપ્ત સમયમાં મૂર્તિઓ ઠીંગણી હતી, જે પ્રતિહાર યુગમાં આ મૂર્તિઓ લાંબી બને છે. ત્યાર બાદ આ મૂર્તિઓના રચનાવિધાનમાં 'એક્શન' આવે છે. દા.ત. આપણી મહુડીની માતૃકાની મૂર્તિ તપાસીએ તો તેમાં છોકરો માતાના કાનનું એરિંગ તાણે છે, અને મા આમ કરીને કાન બચાવે છે. એટલે આ એક્શન છે, અભિનય છે. આમ પથ્થરની આ મૂર્તિમાં અભિનય આવ્યો. આપણે ત્યાં લોહિયાએ આના વિશે મોટું કામ કર્યું છે. તેમજ બીજા એક પી. ગોપિનાથ કરીને હતા, જેમણે હિન્દુ આઈકોનોગ્રાફીના દળદાર ચાર ગ્રંથોમાં મૂર્તિઓનું આઈડેન્ટિફિકેશન કર્યું છે. આ ગ્રંથો આપણી પાસે પડ્યા છે. હમણાં આપણે ત્યાં ગુજરાતમાંથી જ મળી આવેલી ગુજરાતી શૈલીની મૂર્તિઓ વિશે ખંડેલવાલા, ઉમાકાન્ત શાહ અને નરોત્તમ પલાણ ત્રણેનો વિવાદ ચાલે છે. તેમાં મારી દલીલ એ છે કે, ઢાંકમાં ગુપ્તકાલીન મૂર્તિઓ છે પણ ઢાંકની મૂર્તિઓ સ્ટીલ છે અને છતાંય ગુપ્તકાલીન છે. જ્યારે ગુજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં મળતી ગુપ્તકાલીન મૂર્તિઓમાં સ્મિત દેખાય છે, હાવભાવ દેખાય છે. એણે પગ આમ ઊંચો કર્યો છે. જ્યારે ઢાંકમાં સ્ટીલ જ મૂર્તિઓ છે. આવી જ રીતે જૈનપરંપરાની મૂર્તિઓ જ્યાં છે ત્યાં સ્ટીલ છે. તમે જુઓ તીર્થંકરની મૂર્તિ બે જ પ્રકારની હોય છે. કાંતો એ ઊભા હોય છે અને કાંતો એ પન્નાસનમાં હોય છે. ત્રીજા પ્રકારની એની મૂર્તિ મળતી જ નથી. જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં મળે

છે. જેમ કે, ભૂમિસ્પર્શમુદ્રા કે ધર્મચક્ર પ્રવર્તન, એટલે કે હાથ વ્યાખ્યાન મુદ્રામાં રાખ્યા હોય એ પ્રકારની મૂર્તિ મળે છે. ઉપદેશ આપતી મુદ્રાવાળી મૂર્તિ મળે છે. ભગવાન બુદ્ધ દેહ છોડે છે તેની સૂતેલી મૂર્તિ મળે છે. બાજુમાં આનંદ ઊભો છે.

આપણી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં એવી કવિતાઓ છે કે, જે ચિત્રો ઉપરથી કવિતા સર્જાણી હોય. પણ શિલ્પો ઉપરથી રચાયેલી કવિતાઓનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. મને લાગે છે કે ઉમાશંકરભાઈની ભગવાન બુદ્ધ દેહ છોડે છે અને આનંદ બાજુમાં ઊભો છે એ શિલ્પ ઉમાશંકરે જોયું અને એના ઉપરથી એમણે એની રચના કરી છે. આવાં શિલ્પો ઉપરથી રચાયેલાં કાવ્યોનું કોઈએ કલેક્શન કરવું જોઈએ અને સામે એ શિલ્પનો ફોટોગ્રાફ મૂકવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : સાહેબ, આ જે શિલ્પ, સ્થાપત્ય, પુરાતત્ત્વ, માનવવિદ્યા, લોકસાહિત્ય, સંત સાહિત્ય આ બધું જ અને એની સાથે આધુનિક સાહિત્ય સાથેનો તમારો અભ્યાસ, તો એ તમારા આખા વ્યક્તિત્વની સાથે કઈ રીતે અનુસંધિત થાય અને એ તમને કઈ રીતે કામ લાગે ?

જવાબ : જો એક તો જાણે ભયંકર વાંચવાનો શોખ, કોઈ દિવસ એવો નથી ગયો કે મેં આઠ કલાકથી ઓછું વાંચ્યું હોય, દુનિયા ઊથલી પડે કે આભ પડે મારું વાંચન ચાલુ જ હોય. દશ હજારથી વધારે પુસ્તકો ઘરમાં પડ્યાં હશે. એ તો મેં વાંચ્યાં હોય પણ બીજાં અનેક પુસ્તકો અને મેગેઝિનો મેં વાંચ્યાં છે. એટલે મારું મગજ એવું છે કે સતત કામમાં સક્રિય રહું છે. એટલે હવેલીમાં ગયો તો હવેલીનું બધું ચાલતું હોય, મોહનપુરીના સંપર્કમાં આવ્યા તો તુરત જ મંદિર, મૂર્તિ, પાળિયા, પાટપૂજા વગેરે આવ્યું. સાથે તુલનાશક્તિ તો હતી જ એટલે એ રીતે વિચારાતું ગયું. સાથે ઈતિહાસનો બેઈઝ હતો એટલે થોડી ગૂંચ ઉકેલી શક્યા. હું મોહનપુરીને મદદ કરું તો મોહનપુરી મને મદદ કરતા. એવું જ મણિભાઈનું. એટલે અમારું વાંચન, વિચારવાનું, સંશોધન-સંપાદન કરવાનું કામ આ રીતે ચાલતું. મોહનપુરી, મણિભાઈ, રાજેન્દ્રસિંહજી, હું, હરિશંકરભાઈ, કલ્યાણરાયભાઈ બધા અરસપરસ, એકબીજાને મદદ કરે. પાળિયાની વાચના કલ્યાણભાઈએ શરૂ કરી. પાળિયા ઉપર જ્યાં લખાણ હોય તેના ઉપર કાગળ રાખીને, કાગળ ઉપર પેન્સિલ ઘસે એને રબીન કહેતા. અથવા મીણવાળો પથ્થર ઘસે. મોહનપુરીને પાળિયાની લિપિ આંગળીથી ઉકેલવાની ટેવ. પાળિયો હોય એની બાજુમાં હું ઊભો હોઉં, અને મોહનપુરી એ પાળિયા ઉપર આંગળી ફેરવતા જાય અને મને લખાવતા જાય, એ સમયે એની આંખો પણ બંધ હોય... એ બોલે ‘ક’ એટલે મારે ‘ક’ લખવાનો, પછી અડધી કલાક પછી બોલે ‘કા’ એટલે મારે

‘ક’ પાસે ‘કાનોમાત્રા’ કરવાની. એવી રીતે મોહનપુરી આંગળી વડે અક્ષરો ઉકેલતા. આમ બ્રેઈનલિપિ જેવું એનું કામ હતું. અને આવી રીતે છસો વાચના મોહનપુરીએ કરેલી. અમે એક પ્રવાસ, માત્ર પાળિયાના જે ફોટોગ્રાફ લીધા હોય એના આધારે, “ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલો પાળિયો કયો ?” એ માટે કરેલો. અને તેની ફલશ્રુતિરૂપ જ્યાં ગુજરાતી લિપિ લખાય છે પણ બોલાતી નથી તે કચ્છમાં, હમીર તળાવને કાંઠે, જે દશનામ ગોસ્વામીની જગ્યા આવેલી છે ત્યાંથી અમને ગુજરાતી લિપિનો પ્રથમ પાળિયો પ્રાપ્ત થયો.

પ્રશ્ન : આપણે ત્યાં અત્યારે જે ગુજરાતમાં પાળિયાઓ મળે છે તેમાં મુખ્ય કઈ લિપિ છે ?

જવાબ : એમાં પણી માત્રા છે. એટલે એક માળની લિપિ છે. એક માળની લિપિ એટલે સમજોને, ‘અંગ્રેજી લિપિ છે તે એક માળની લિપિ છે. આપણી ગુજરાતી લિપિ એ ત્રણ માળની લિપિ છે, સંસ્કૃત પણ ત્રણ માળની લિપિ છે. એટલે વચમાં અક્ષર છે. ઉપર માત્રા છે અને નીચે પણ ડૂસ્વ, દીર્ઘ ‘ઉ’ છે. એટલે પેલો માળ, બીજો માળ અને ત્રીજો માળ. જ્યારે અંગ્રેજી લિપિ વચમાં જ છે ત્યાં ડૂસ્વ કે દીર્ઘ ‘ઉ’ કે ઉપર એક કે બે માત્રા નથી. તો જે પાળિયા છે તે ‘પણીમાત્રા’માં છે. દા.ત. ‘આ’ લખાવો છે તો ‘અ’ પછી (i) પાઈણ થાય છે. પણ ‘એ’ લખવો છે તો પાઈણ (i) પહેલા આવે છે પછી ‘અ’ આવે છે. કેમ કે, ‘iઅ’ એટલે પાઈણ પહેલા આવી ગઈ તો તેને ‘એ’ વાંચવાનો છે. આમ પાળિયાની લિપિ એ અંગ્રેજી લિપિ જેવી હોય છે.

એક વખત અમને વેલડાનો પાળિયો શોધવા માટે, અમારા એક અમેરિકન મિત્રે અમને ફોર્સ કરેલો, અને અમે રસના ઘોયા તે અમારી પાસે પૈસા નહોતા તો પણ અમે ત્રણ જણા મોરબી પહોંચ્યા. ત્યાં દરબારગઢમાં તપાસ કરતાં જૂના ભંગારમાંથી વેલડાનો પાળિયો શોધી કાઢ્યો. આવો જ વહાણનો પાળિયો દ્વારકા પાસે આરંભડામાં એક જ જગ્યાએ છે.

દલપતરામ વગેરેએ નાગબંધમાં કવિતાઓ લખી છે ને ! એવી રીતે નાગબંધમાં પાળિયાની લિપિ પણ છે. આપણા પોરબંદરની બાજુમાં દશ કિલોમીટર દૂર ‘ભૂતકળા’નો ટીંબો કહેવાય છે, તેની ઉપર ત્રણ ચારણના પાળિયા છે. એ ત્રણેય ચારણ કવિઓના પાળિયા છે. એ ત્રણેય પાળિયા ઉપર ‘નાગબંધ’માં રચના કરી છે. એમાં એના કુટુંબનું નામ, મૃત્યુ કેમ પામ્યો વગેરે... વિગતો નાગબંધમાં છે. આનો ફોટોગ્રાફ પણ ‘ઊર્મિનવરચના’માં છપાયો છે. આમ ક્યારેક પાળિયામાં પણ કમાલ હોય છે.

પાળિયાનો આધાર એના મટિરિયલ ઉપર પણ છે. દરિયા- કિનારે ખાર વધારે લાગી જાય એટલે જો તે સારા પથ્થરમાં હોય તો ટક્યા હોય, નહીંતર ખવાઈ ગયા હોય. એટલે આકૃતિ પણ ન સૂઝે એમાં લિપિ તો ક્યાંથી સૂઝે. ગૌરીશંકરભાઈનું લિપિ ઉપરનું પુસ્તક ‘ભારતીય લિપિ’ મોહનપુરી પાસે હતું. ત્યાર પછી પ્રવિણભાઈ પરીખે બ્રાહ્મીથી નાગરી લિપિ સુધીનો લિપિ વિકાસ એમ કરીને મોટા ચાર્ટ આપ્યા છે. જેમ કે અશોકના શિલાલેખમાં ‘ક’ છે એનું સ્વરૂપ ગુપ્તયુગમાં બદલાય છે, પછી મધ્યયુગીન પંદરમી સદીની હસ્તપ્રતોમાં આજની આપણી ગુજરાતી લિપિનો જે ઊભો ‘ક’ છે એવો ‘ક’ બને છે. આમ હજારેક વર્ષનો વિકાસ ‘ક’માં છે. આજે કેટલાક લોકો હસ્વ ‘ઈ’, દીર્ઘ ‘ઈ’ કાઢી નાંખવાની વાત કરે છે તો હસ્વ-દીર્ઘ ‘ઈ’ તૈયાર કરતાં કેટલાં વર્ષો ગયાં છે એ ખબર છે ? કારણ કે હસ્વ-દીર્ઘ ‘ઈ’ની અંદર સૌથી મોટામાં મોટી વસ્તુ એ બને છે કે, હસ્વ-દીર્ઘ ‘ઈ’ સ્વરોમાં આપણી આખી સાંસ્કૃતિક વિકાસની પરંપરા પડેલી છે. મોહનપુરીએ આ સંદર્ભે બહુ સરસ કામ કર્યું છે. મોહનપુરીએ ઘણી મહેનત કરીને પોતાની રીતે પ્રાચીન લિપિને ઉકેલવા માટેનો એક ચાર્ટ તૈયાર કરેલો, જેના આધારે તે ચારણી કે જૂની હસ્તપ્રતો ઉકેલી શકતા. અશોકનો શિલાલેખ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. એની એક વાચના અંગ્રેજે કરી છે, બીજી વાચના ભગવાનદાસ ઈન્દ્રજીએ કરી છે અને ત્રીજી વાચના ત્રણ ગુજરાતી ભણેલા મોહનપુરીએ કરી છે. અને એમાં એણે આગલા બે વિદ્વાનોની ભૂલ પણ બતાવી આપી છે. જેની નોંધ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ લેવાણી છે.

મોહનપુરીએ બારોટી લિપિ વિશે પણ કામ કરેલું છે. એણે દર્શાવ્યું કે સાતડો ઉથમો-સવળો કરવાથી બારોટી લિપિ ઊભી થઈ છે. એનું ડેમોન્સ્ટ્રેશન પણ એણે કરી બતાવેલું. મોહનપુરીને જરા કાંઈ નવું લાગે તો એના ફોટા લેવડાવે. એની પાસે આવા ફોટાઓના સંગ્રહ અને એના ઉપરથી એણે તૈયાર કરેલા ચાર્ટના સંગ્રહ પડ્યા છે. સાહેબ ! જે ચારણ હસ્તપ્રત સ્તુદાન રોહડિયા ઉકેલી નથી શક્યા એ હસ્તપ્રત મોહનપુરીએ ઉકેલી આપી છે. આખા ગુજરાતમાં મોહનપુરી પ્રાચીન લિપિના શ્રેષ્ઠ અભ્યાસી, કલ્યાણરાયભાઈ પણ આના નિષ્ણાત, અમે આના માટે રાજસ્થાન પણ ગયા છીએ. તમે જાણો છો કે, અમારે કલ્યાણરાયભાઈના પાળિયાવિષયક એક પુસ્તક સંદર્ભે કોર્ટે ચડવા સુધીની એક ઘટના બની ગયેલી. મને પૂરો વિશ્વાસ હતો કે, આ કામ કલ્યાણરાયભાઈનું જ છે. અને આજેય હું માનું છું કે એ કામ કલ્યાણરાયભાઈનું જ છે. ભલે બીજા લેખકોએ એ કામ પોતાના નામે ચડાવી લીધું. એમને તો એ પાળિયો ક્યાં છે એની પણ ખબર નથી. અને મને આજે પણ આંખ મીંચીને દ્વારકામાં ઊભો રાખી ઘો તો પણ હું આંખ મીંચીને કહી

દઉં કે, આ ખૂણામાં આનો પાળિયો પડ્યો છે. આમાં કોઈ અહંકારની વાત નથી. પણ મારી એની સાથેની આત્મીયતાની વાત છે. અમે આવી રીતે પાળિયા જોયા છે. અને ખૂબીની વાત એ છે કે કલ્યાણરાયભાઈનું આ પુસ્તક તૈયાર થયું ત્યારે ભાયાણીસાહેબ મારી પાસે છે. ભાયાણીસાહેબના હાથ નીચે હું પીએચ.ડી. કરું છું. ભાયાણી સાહેબ અને ચંદ્રકલાબહેન મારે ઘેર અઠવાડિયું-દશ દિવસ રોકાણા છે. અને મને કહે આપણે દ્વારકા જવું છે, અને અમો બન્ને દ્વારકા ગયા છીએ. અને કલ્યાણરાયભાઈએ ભાયાણીસાહેબને પોતાના એ પુસ્તકની હસ્તપ્રત બતાવી છે. અને કહ્યું કે જુઓ સાહેબ મેં આ કામ કર્યું છે, મેં પાળિયાની લિપિ ઉકેલી છે. ત્યારે ભાયાણીસાહેબે કહ્યું કે વાહ ! વાહ ! કારણ કે ભાયાણીસાહેબ આના માણસ હતા. ભાયાણીસાહેબના મારા ઉપરના ઘણા પત્રો છે. જેમ ઉમાશંકરભાઈએ સૌથી વધારે પત્રો મને લખ્યા એમ ભાયાણી સાહેબના પણ સૌથી વધારે પત્રો મારા સંગ્રહમાં નીકળે. જોકે અમારે ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે થોડી કટોકટી પણ ચાલી છે પણ એમાં એક ઋજુતા-આદ્રતા હતી. ભાયાણીસાહેબ એમ કહેતા કે નહીં નહીં આ હસ્તપ્રત અહીંની નથી, ત્યાંની છે. એટલે હું એમ કહેતો કે, ના સાહેબ આ હસ્તપ્રત અહીંની છે ને દુર્ગાશંકરે આના ઉપર કામ પણ કર્યું છે. અમારો એક ઝઘડો તો ઉમાશંકરે ‘સંસ્કૃતિ’માં છાપ્યો છે. અને ઉમાશંકરભાઈએ કહેલું કે, પલાણ યુ આર રાઈટ.

આમ, મોહનપુરી પાળિયાની લિપિ ઉકેલવામાં માહિર હતા, મૂર્તિ તપાસવાનું કામ મારું હતું અને રાજા-રજવાડાંનો ઇતિહાસ-સૌરાષ્ટ્રનો ક્યો રાજા ક્યારે થયો, કેની રાણી ક્યાં હતી, પરણીને ક્યાં ગઈ એ રાજકીય ઇતિહાસની માસ્ટરી મણિભાઈ પાસે હતી.

પ્રશ્ન : સાહેબ, તમારા સંશોધન ક્ષેત્રના આટલા ખેડાણ પછી આ બાબતે કોઈ એવું કોઈ કાર્ય ખરું કે જે તમારાથી ચુકાઈ ગયું હોય અને એનો તમને વસવસો હોય ?

જવાબ : મેં મનોજને વાત કરેલી કે, એવાં થોડાંક સ્થળો છે જ્યાં ધાર્મિક હસ્તપ્રતો આજે પણ પડી છે. એ હસ્તપ્રતોને જાણનાર સાધુ-સંતોની છેલ્લી પેઢી હજુ હયાત છે. એની મુલાકાત આપણે કરી લેવી જોઈએ. જે સમયે અમે સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા, એક હજાર કિમોમીટરનો દરિયાકિનારો પગપાળા ચાલ્યા હતા. એકધારા નવ દિવસ ચાલ્યા હોય, અને ભરપૂર થાક લાગ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે. ત્યારે કોઈ અમૂલ્ય વસ્તુ સામે આવી હોય પણ થાકને કારણે અમે એના ઉપર પૂરતું ધ્યાન ન આપી શક્યા હોય... આ મનુષ્ય સહજ છે. ક્યારેક

અમારું દરિયાકિનારે ભાતું ખૂટી ગયું હોય. ક્યારેક પૈસા ખૂટી ગયા હોય, પરિણામે એ જગ્યા તપાસવાનો, એના ફોટોગ્રાફ લેવાનો એના વિશે વધારે માહિતી એકઠી કરવાનો સમય નથી રહ્યો, પરિણામે ઘણી વસ્તુ ચુકાઈ ગઈ હોય. કચ્છના અખાતમાં અને ખંભાતના અખાતમાં જે બેટ છે એ દરેક બેટ ઉપર અમે ગયા છીએ. અને દરેક બેટનું અમે વર્ણન કર્યું છે. શિયાળ બેટમાં ચાર દિવસ રોકાઈને અમે શિયાળ બેટનું બરાબર સંશોધન કર્યું છે. એના માણસો, એના ભૂત-પ્રેત, ક્યા ઝાડવામાં કયો પ્રેત થાય છે, કઈ ચુડેલ થાય છે. એની વાત પણ અમે નોંધી છે.

હું, મોહનપુરી અને મણિભાઈ - અમો ત્રણે જણા એકબીજાના પૂરક હતા. ત્યારે અમારી પાસે મોટર નહોતી, બસની પણ પૂરી સગવડ નહોતી, ત્યારે કચ્છના તળાવના ફ્લેમિંગો જોવા અમે ગધેડી ઉપર બેઠા છીએ. અને ત્યારે અમારી સાથે કે.કા. શાસ્ત્રી પણ છે. એ તળાવમાં સ્નાન કરે છે તેના મેં ફોટોગ્રાફ લીધા છે.

પ્રશ્ન : સાહેબ ! આ જે બધું સંશોધનનું કામ છે, એના સંશોધન-સંમાર્જન માટે આપણી પાસે જે સંસ્થાઓ છે, સાહિત્ય પરિષદ, અકાદમી વગેરે... એની જે ભૂમિકા છે એના વિશે આપનું શું કહેવું છે ?

જવાબ : અત્યારે-હવે આ સંસ્થાઓ મદદરૂપ થાય છે. હવે તેનામાં પ્રદેશવાદ ઓછો થયો છે. જ્ઞાતિવાદ ઓછો થયો છે. હવે બીજા માણસોને એ વેલકમ કરે છે. નહિતર તો યુરોપિયન વિદ્વાનો જેમ ગુજરાતી વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ જ ન કરે એવું આ સંસ્થાઓનું હતું. પણ હવે વલણ બદલાયું છે. નહીંતર તો અમદાવાદવાળા અમને ગણે જ નહીં. અશોકના શિલાલેખ ઉકેલનાર મોહનપુરીને પણ અસ્પૃશ્ય ગણે. પરંતુ હવે- આજે દશ-પંદર વર્ષથી સહકાર આપે છે. એ લોકો આપણને પણ પૈસા ફાળવે છે. અને એ લોકો અમદાવાદથી થાકી પણ ગયા છે. બને તો તાલુકાવાર કામ કરો, તાલુકાનાં ગામડાં ફરો ત્યાંના માણસોની અનુશ્રુતિઓ જુઓ, નદીઓ, મૂર્તિઓ, મંદિરની કથાઓ જુઓ. આપણે ત્યાં મંદિર-નદી કથાઓ ઉપર બે-ત્રણ જણા પીએચ.ડી. થયા છે. પણ એ કામ સંતોષકારક નથી થયા. આ મિત્રોએ ચારણી સાહિત્યમાં રચાયેલા દુહાઓ મેળવી, એ દુહાઓને આધારે વાર્તા લખી નાંખી. પ્રમાણભૂત કામ કરવું હોય તો જે તે સ્થળની મુલાકાત લેવી જોઈએ. નદીકિનારે પગપાળા ચાલો તો એ નદીઓનો જુદો જ અનુભવ થશે. એ નદીના કાંઠે જુદા માણસો, જુદી જ કથાઓ, જુદા વહેમ, જુદી ધાર્મિક માન્યતાઓ મળવાની છે.

પ્રશ્ન : સાહિત્ય પરિષદ અને અકાદમી વગેરે સંસ્થાઓ આજે જે ગોષ્ઠીઓ કરે છે એમાંની કેટલીક જે ગોષ્ઠીઓ તો ઈંટ, મીટ અને સ્વીટમાં પૂર્ણ થતી હોય

એવું લાગે છે, તો આપણી સાહિત્યિક સંસ્થાઓનાં આ પ્રકારનાં જે આયોજનો છે એના વિશે કંઈ કહેશો ?

જવાબ : મને એમ લાગે છે કે એમાં ઘણી બધી અપૂર્ણતા છે. પણ હવે થોડાં સારા કામ થવા માંડ્યાં છે, એ જ ઘણું છે. નહીંતર આ અમદાવાદ સિવાય બીજે ક્યાંય કાર્યક્રમો થતા નહીં. જ્યારે હવે નાના ગામ; ઘોઘાવદર, વઢવાણ કે દ્વારકા સુધી અકાદમી કે પરિષદ પહોંચે છે. હવે ત્યાં પણ સારા માણસો આવી ગયા છે. જે પ્રદેશવાદમાં માનતા નથી. જે સાહિત્યની વાડાબંધીમાં બંધાયેલા નથી. મુસલમાન દરગાહ હોય તો લહેરથી એનો ઈતિહાસ પણ લખે છે. પણ પહેલાં આમ થતું નહીં. ખાસ કરીને બહુ મોટા વિદ્વાનોએ કોઈ દિવસ રામદેવપીરની વાત લખી નથી. આજે લખાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે રામદેવપીરની કથાઓ તો સૌરાષ્ટ્રમાં હતી જ. પરંતુ ત્યારના વિદ્વાનોએ રામદેવપીર ઉપર એક પ્રકરણ પણ ફાળવ્યું નથી. જે દુઃખદ બાબત ગણાય.

મેં હમણાં ધોરાજીમાં વાત કરેલી કે આવડા મોટા સાહિત્યના કોશ તમે જુઓ પણ ક્યાંય એક પણ ચારણીગ્રંથનો ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે સામે જૈન ગ્રંથોનો ભરપૂર ઉલ્લેખ છે. પરિણામ એ આવે છે કે આપણે ત્યાં એક જાતનું તૈયાર મટિરિયલ ઉપર કામ વધારે થાય છે. એટલે જૈન મટિરિયલ તૈયાર કે હાથવગુ છે તો એનો ઉપયોગ કરો, એના ઉપર કામ કરો. આમ નવા કે પ્રકાશમાં ન આવેલા હોય એવા સાહિત્યની શોધખોળ ન કરવી અને તૈયાર હોય એનાથી ચલાવી લેવું એવી આપણી માનસિકતા થઈ ગઈ. જુઓ, હેમચંદ્રાચાર્ય જે અપભ્રંશ દુહાઓ નોંધ્યા એ દુહાઓ મૂળમાં જૂનાગઢના રાજકવિએ રચેલા 'ઢોલા માડું'ના દુહાઓ છે. પણ એમણે ક્યાંય એમ લખ્યું કે, આ જૂનાગઢના રાજકવિએ રચેલા દુહા છે ! એટલું જ નહીં અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના વનરાજ ચાવડાએ કરી એ નક્કી છે. એના શિલાલેખો પણ મળ્યા છે. હસ્તપ્રતો પણ મળી છે. પણ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા હેમચંદ્રાચાર્ય પણ સોલંકીથી શરૂઆત કરે છે. કારણ કે સોલંકી એનો આશ્રયદાતા છે. સોલંકી કણદેવ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ વગેરેના આશ્રયે તેઓ રહેલા છે. એટલે એમને સારું લાગ્યું એ જ વાત કરી છે અને એ જ વાત એમણે લખી છે.

પ્રશ્ન : સાહેબ, આનો અર્થ એમ થાયને કે, કોઈ પણ સમયની ધર્મસત્તા અને રાજ્યસત્તા એ બન્ને સાહિત્યને પ્રભાવિત કરે છે ?

જવાબ : આ બધું ભેળવાઈ જાય છે ત્યારે હેરાનગતિ ઊભી થાય છે. આપણું ચારણી સાહિત્ય આ રીતે જ હેરાન થયું છે. ચારણી સાહિત્યમાં રાજપૂતો

મુસલમાનો સાથે હાર્યા છે ત્યારે પણ ચારણોએ રાજપૂત જીત્યો છે એવાં વર્ણનો કર્યાં છે. હવે તો આપણે બધા એટલા વિકસિત થઈ ગયા છીએ કે ધર્મને, સાહિત્યને અને જનજીવનને જુદાં પાડતા શીખ્યા છીએ. આ વલણ સારું છે. ખાસ કરીને એમ કહેવાય છે કે, ભારતની પ્રાચીનતા સ્વીકારવાનો પ્રારંભ અમેરિકન વિદ્વાનોએ કર્યો છે અને એ સંદર્ભે ભારતમાં કામ કરવાનો આરંભ યુરોપના વિદ્વાનોએ કર્યો છે. અંગ્રેજો આ સંદર્ભે બહુ સારા હતા. એ સમયે અંગ્રેજોએ જેટલું અને જેવું કામ કર્યું છે એટલું અને એવું કામ આપણાં દેશી રાજ્યો નથી કરી શક્યાં. આપણાં દેશી રાજ્યોના કાળમાં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર બધું જ હતું પણ એનું ડોક્યુમેન્ટેશન અંગ્રેજોએ કર્યું. અને પરિણામે એનાં અર્થઘટનો એણે એની રીતે કર્યાં. જેમ કે, ભગવાન ઈસુખ્રિસ્ત અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંદર્ભે અંગ્રેજોએ એવા અર્થઘટન કર્યાં કે, કાઈસ્ટ ઉપરથી કૃષ્ણ શબ્દ આવ્યો છે. અને તેની આખી પરંપરા એમ જ માને છે કે, પ્રથમ કાઈસ્ટ છે, પછી કૃષ્ણ છે. પછી સમયાંતરે ડૉ. સાંકળિયાએ કહ્યું કે, ભાઈ ! ઈસુ કઈ સદીમાં થયા ? તો કહે ઈ.સ.ની પહેલી સદીમાં. તો ડૉ. સાંકળિયાએ કહ્યું કે, હું તમોને ભગવાન કૃષ્ણના નામનો ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીનો શિલાલેખ બતાવું તો ? અને આમ કહીને ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાએ અફઘાનિસ્તાનમાંથી મળેલો ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીનો શિલાલેખ આખા જગત સામે મૂક્યો. ત્યારે સૌપ્રથમ અમેરિકન વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું કે, કાઈસ્ટ શબ્દ ક્રિસ્તમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. પરિણામે આખી પરંપરા ઉથમી ગઈ.

આમ આજે જ્યાંથી અવશેષો-પુરાવાઓ મળતા જાય એમ ઈતિહાસ કરવટ બદલે. આજે ધોળાવીરાનું ખોદકામ ચાલે છે તો તેમાંથી હડપ્પા-મોહેં-જો-દડો પહેલાંની સંસ્કૃતિ મળી છે. અત્યાર સુધી આપણો ઈતિહાસ હડપ્પા-મોહેં-જો-દડોની સિંધુ સંસ્કૃતિ પાસે અટકી જતો હતો, ત્યારે ધોળાવીરા માંહેનું આજનું સંશોધન આપણને સિંધુ સંસ્કૃતિથી પણ આગળ લઈ જાય છે. ધોળાવીરામાં હડપ્પન, પોસ્ટ હડપ્પન અને પ્રિહડપ્પન એ ત્રણે વસ્તુના આધારભૂત પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે. એટલે આજે ધોળાવીરા એ દુનિયાનું સૌથી અગત્યનું સ્થળ બની રહે છે. અને એને કારણે ધોળાવીરાનું કામ જેટલું બને તેટલું વહેલું કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : સાહેબ, તમો જ્યારે સંશોધન કરતા હતા ત્યારે તમારા સમકાલીનો પણ સંશોધન કરતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. તો આ સંદર્ભે તમારા સમકાલીનોનું કામ તમને કેવું લાગ્યું છે ? એ લોકોની પદ્ધતિ-મર્યાદા વિશે કંઈ કહેશો ?

જવાબ : સૌથી પહેલાં તો મને આનંદ એ થયો કે આજે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં માણસો કામ કરતા થયા છે. ભગવાનદાસ જેવો માણસ થયો, જેણે

આદિવાસીમાં કામ કર્યું. નિરંજન જેવો માણસ થયો કે, જેણે ભજનમાં કામ કર્યું. આજે ભલે નિરંજનની ભૂલ થતી હોય પણ એણે જે મટિરિયલ ભેગુ કર્યું છે તેનાં કાલે નવાં અર્થઘટનો થશે. હું કંઈ હું જ થોડો છું. હું મણિભાઈ અને મોહનપુરીના ખભે ઊભો છું. મણિભાઈ અને મોહનપુરી એની પહેલાના હરજીવન પંડિતને ખભે ઊભા છે, તો હરજીવન પંડિત દેવકુમારના ખભે ઊભા છે અને દેવકુમાર જગજીવન કાલીદાસ પાઠકના ખભે ઊભા છે. આમ આ એક પરંપરા છે. કારણ કે આપણી આગળના વિદ્વાનો જ્યાં અટક્યા ત્યાંથી આપણે આગળનું કામ કરવાનું છે. અને એની કોઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય તો આપણે તેને સુધારીને બતાવવાનું કે, ભાઈ ! આ તમે પોરબંદરનો ઈતિહાસ લખ્યો, પણ આ વાત તો ન લખી. તમે આ લેખકોનું નામ લખ્યું પણ રેવાશંકરનું નામ તો ભૂલી ગયા. રેવાશંકર મૂળ પળધરીના, પણ પોરબંદરમાં તે 'સામવેદ'ના બહુ મોટા ગજાના ગાયક હતા. એ નિવૃત્ત થયા ત્યારે પોરબંદરે પાંચસો પાનાંનો 'રેવાશંકર અભિનંદન' ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. એની એક પ્રત મારી પાસે પણ છે. પરંતુ મણિભાઈ પોતાના 'પોરબંદરના ઈતિહાસ'ના પુસ્તકમાં 'રેવાશંકર'નો ઉલ્લેખ કરવાનું ભૂલી ગયા છે. એવી જ રીતે 'નટવરસિંહજી' મોટા ગજાના ચિત્રકાર હતા, તેને પણ મણિભાઈ ભૂલી ગયા. આ તેની ભૂલ હતી. આપણે તે સુધારવી જોઈએ. આમ આ ઈતિહાસલેખન એ પરવાળાના ટાપુ જેવું છે. એક-એક માણસ, એક-એક પરવાળો મૂકતો જાય એમ ટાપુ ચણાતો જાય.

હું એમ કહું કે આ અમે કર્યું તો ઈ વાત ખોટી છે. આ બધું વંશ પરંપરાગત રીતે ચાલતું હોય છે. અને એમ ઈતિહાસ રચાતો હોય છે. ભૂલ તો થાય, મર્યાદા તો હોય. મારા પછીની પેઢી મારી ભૂલ કાઢશે. મારા વિધાનોની ચકાસણી કરશે. આજે અમદાવાદના મિત્રોએ અનેક રૂપિયા ખર્ચાને ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસના નવ ભાગ લખ્યા છે. તો તેમાં અનેક ભૂલો-મર્યાદાઓ રહી ગઈ છે. સૌથી પહેલી મર્યાદા તો એ છે કે એણે ચારણી સાહિત્યનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો. સાહેબ, જૈનો કરતાં ચારણો રાજાઓની વધારે નજીક રહ્યા છે. રાજાના અંત:પુરની જૈનોને શું ખબર હોય ! પ્રેમ કેવી રીતે થાય એ જૈન કેવી રીતે જાણે ? કાપા-કાપીની જૈનને શું ખબર પડે. ચારણ આ બધું જાણતો હતો અને એનાં વર્ણનો એણે કર્યાં છે. આપણાં વિદ્વાનોએ ચારણમાં અતિશયોક્તિ છે એમ કહીને એને હાંસિયામાં મૂકી દીધા. ચારણમાં અતિશયોક્તિ છે તો સામે જૈનમાં ક્યાં અતિશયોક્તિ ઓછી છે. જૈનગ્રંથોમાં એવા ઉલ્લેખો છે કે, કુમારપાળ કન્યાકુમારી સુધી પહોંચ્યા. હવે કન્યાકુમારીનું નામ પણ કુમારપાળે સાંભળ્યું ન હોય. એ સમયે અણહિલપુર પાટણ માટે તો 'સુરત' પણ બીજો દેશ થઈ જાય. જૈન ગ્રંથોમાં ક્યાંય

દ્વારિકા નથી. સોલંકી સત્તામાં ક્યાંય દ્વારકાનો ઉલ્લેખ નથી. મીનળદેવી ક્યારેય દ્વારકા આવ્યાં નથી. એટલે આ ભાગ-ખૂણો સોલંકી સત્તા નીચે આવ્યો જ નથી.

પ્રશ્ન : સાહેબ, પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, સંશોધન, પ્રવાસ એ બધાની સાથે સાથે તમારી એક સર્જનપ્રવૃત્તિ પણ ચાલી રહી છે. એટલે તમે કવિતાઓ પણ લખી છે. ‘હુહુ’ નામે નવલકથા લખી છે. તો તમે આ સંશોધનમાંથી સર્જન તરફ કઈ રીતે વળ્યા. અને એની પાછળનું કારણ શું ?

જવાબ : જો કે મને લખવાનો શોખ તો પહેલેથી જ હતો. હમણાં મેં વાત કરીને કે, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ઉપર મેં સોનેટ લખ્યું છે. તો સર્જનવૃત્તિ તો મારામાં પહેલેથી હતી જ. હું આજે મારો સંગ્રહ ફંફોસવા બેસું તો એક પુસ્તક થાય એટલાં કાવ્યો તો નીકળે જ. અને એ પણ એલફેલ નહીં, પણ ઉમાશંકર જોશીએ ‘સંસ્કૃતિ’માં છાપ્યાં હોય એવાં.

‘હુહુ’ નવલકથા લખવાનો પ્રયત્ન મેં જુદી રીતે કર્યો. આ નવલકથા લખવાનું કારણ થોડી સાંપ્રત પરિસ્થિતિ છે. આપણે ત્યાં ગોધરાકાંડ થયો એ સમયમાં મારે બે-ત્રણ દિવસ અમદાવાદ આકાશવાણીમાં જવાનું થયું. અને આકાશવાણીના મિત્રોને મેં એક પ્રશ્ન કર્યો કે આપણે ત્યાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગોધરાકાંડ થાય ? તો તેઓ કહે કે હા થાય, કેમ નો થાય ? તો મેં કહ્યું કે બતાવો. ગોધરાકાંડના તણખા જેટલાં અમદાવાદમાં ઊડ્યા એટલા સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ઊડ્યા હોય તો બતાવો. સૌરાષ્ટ્રના અઢાર હજાર એકમ છે, ક્યા એકમમાં ઝઘડો થયો ? અંતે તેઓએ કહ્યું કે તમારી વાત સાચી છે. સાહેબ, અહીંયાં તો બન્ને (હિન્દુ-મુસ્લિમ) એકબીજામાં વણાઈ ગયા હોય એવું છે. મેં તેઓને પચ્ચનાભ, ભડિયાદ, કાલાવડ શીતળાના પ્રસંગો કહ્યા. એ લોકો ખુશ થઈ ગયા. મેં તેઓને આપણા રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદાની વાત કરી કે, અમારા રાજેન્દ્રસિંહ પોતાના ઘરમાં આ સમયે પણ મુસલમાન નૂરબીબીના નિવેદ કરે છે. અને વાંકાનેરમાં પીરજાદા હિન્દુના નિવેદ કરે છે. આકાશવાણીના એ મિત્રોએ મને કહ્યું કે બસ આ બધું તમે અમને લખી આપો. એટલે મેં કહ્યું કે લખી-બખી તો નહીં દઉં તમે ટેપ કરી લ્યો. એટલે યજ્ઞેશ દવે અને આશાબેન શુક્લ ચાલુ પ્રવાસે (અમો ટ્રેન દ્વારા અમદાવાદથી કટક જતાં હતાં) હું બોલતો ગયો ને તેઓ ટેપ કરતા ગયા. ત્યારે મને પણ થયું કે ઓહો ! આના ઉપર તો ખરેખર કામ કરવા જેવું છે. એટલે અમોએ સાથે મળી એક નાટક લખ્યું ‘આરતી અને આજાન.’ એમાં શત્રુંજય ડુંગર ઉપર આદિનાથની આરતી ઊતરે, જેના ચાર આંટા આદિનાથને ચડે અને પાંચમો આંટો અંગારશાપીરનો ઊતરે. મેં કહ્યું જૈનોમાં આ ક્યાંથી આવ્યું ભાઈ ! કે અંગારશાપીરની તમે આરતી

ઉતારો...? તો આ આપણી પરંપરા છે. અને આજે પણ આ પરંપરા જીવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મુસલમાન કોઈ દિવસ સિંદૂરનો ચાંદલો ન કરે પણ જાવ કાલાવડમાં, ત્યાં મુસલમાન પણ સિંદૂરનો ચાંદલો કરે છે. સાહેબ, આ આપણી સૌરાષ્ટ્રની પરંપરા છે. એ તો અઝરૂદીન મૂર્ખ છે કે કોઈ ચાંદલો કરવા આવે એટલે મોહું ફેરવી લે છે, એને આપણી પરંપરાનો ખ્યાલ નથી. અને છાપાવાળા પણ આ અઝરૂદીનવાળું છાપે પણ કાલાવડ શીતળામાતાના મંદિરના પૂજારી ફકીર મામદની વાત ન છાપે. ભળિયાદના હિન્દુ મંદિર મુસલમાન પૂજારીની વાત ન છાપે. પરિણામે સારો ઇતિહાસ બહાર ન આવે અને બે ટકાનો ખોટો ઇતિહાસ છપાઈ જાય. અમારા એ ‘આરતી અને આજાન’ નાટકને રાષ્ટ્રીય કક્ષાનું પ્રથમ ઇનામ પણ મળ્યું છે.

પછી યજ્ઞેશ અને આશાબહેને મને ભારપૂર્વક-હૃદયથી કહ્યું કે પલાણસાહેબ, તમારે અમારા માટે પણ આ પ્રસંગો ખરેખર લખવા જોઈએ. એટલે મેં એ દિવસથી તે પ્રસંગો લખવાની શરૂઆત કરી. સો-એક પાનાં લખાયાં અને મને થયું કે, આ મારો તુચ્છ ઇતિહાસ કોણ વાંચશે ? આ સમય દરમિયાન મારે જૂનાગઢના બે-ત્રણ પ્રવાસ થયા. અને જૂનાગઢના શેખ, બાબી અને નાગર કુટુંબની આખી કથા તો મારા મગજમાં હતી જ. શેખ મસ્જિદની ઇમારત ઉપર આજે પણ ‘આનો ભદ્રાકતવો’ એવો સંસ્કૃતમાં ઋગ્વેદનો શ્લોક ટાંક્યો છે. નવાબની નવ બેગમોમાં તેનાં બીજાં બેગમ અમીના બેગમ મયારામબાપુનાં વિદ્યાર્થીની, અને મયારામ બાપુ તો યુસ્ત આર્ય સમાજ. અમીના બેગમ એની પાસે સંસ્કૃતના પાઠ ભણતાં. આ અમીના બેગમ સુભાષભોજ સાથે ક્રાંતિકારી ચળવળમાં જોડાયાં હતાં. આ ઘટનાની નોંધ આપણા ઇતિહાસકારો એ ક્યાંય ટાંકી નથી.

ગાંધીજી પોરબંદરમાં જન્મ્યા, પણ પોરબંદરમાં ગાંધીવાદીઓ કરતાં સુભાષવાદીઓની સંખ્યા વધારે છે. અમારા ખારવા અને મેર બધાં સુભાષ ભેગા જ જતાં, એના પરિણામે જ આરતી હકૂમત આવી. એમાં રતુભાઈ જેવો બુદ્ધિશાળી માણસ મળ્યો અને આરતી હકૂમત ઊભી થઈ. બધાંએ હથિયાર હાથમાં લઈ લીધાં. ગાંધીજી જીવતા હતા. અને એણે કહ્યું કે આ શું કરવા બેઠા છો ? આ બ્રિટિશ જેવી સલ્તનતને આપણે હથિયાર વિના કાઢી નાંખી અને તમે આ નાનકડા સમૂહ સામે હથિયાર ઉપાડ્યાં ?

આપણા સામ્યવાદી નેતા વજુભાઈ શુક્લ અને અન્યોને મદદ કરનાર મેમણો હતા. વજુભાઈ તો કહેતા કે હિન્દુ ધર્મને દીવાસળી ચાંપો અને મુસલમાન ધર્મનેય દીવાસળી ચાંપો. આપણે ધર્મનું નામ જ ન જોઈએ. આ ઇતિહાસ આપણે

ન લખ્યો. આ બધી વાત મારા મનમાં પડી હતી. અને મને એમ થયું કે આ બધું મારે સરખી રીતે લખવું જોઈએ. ગોવર્ધનરામ તો નજર સામે હતા જ કે, જ્ઞાનગોળી એકલી પાઈશ તો નહીં પચે. વાર્તાનો ઉપયોગ કરો. અને વાર્તા પણ નજર સામે હતી. એટલે મેં એક 'ફાઈન મોર્નિંગ'માં આ નવલકથા લખવી શરૂ કરી અને લગભગ સાતેક મહિનામાં સાડા ત્રણસો પાનાં લખાઈ ગયાં. પછી થોડા સુધારા-વધારા થયા, પણ એવી સરસ લખાણી કે જે વાંચે એ ખુશ થઈ જાય. કારણ કે એમાં મોટા ભાગનાં પ્રસંગો-પાત્રો ઐતિહાસિક છે.

આ નવલકથામાં બે પાત્રો મારી કલ્પનાનાં છે. રામ અને અલક. જોકે આ પાત્રોનાં મૂળિયાં પોરબંદર અને જૂનાગઢમાં છે. મારી બાજુમાં જ એક પ્રાણશંકરભાઈ કરીને રહેતા, અને જૂનાગઢ કોલેજમાં ભણતા-ભણતા યુવા જાગૃતિની પ્રવૃત્તિ કરતા, તે યુસ્ત ગાંધીવાદી હતા. એ હમણાં જ ગુજરી ગયા. પણ એમનો નાનો ભાઈ હજુ જીવે છે. જેના ઉપરથી મેં 'રામ'ના પાત્રનું સર્જન કર્યું. તો સાથે 'અલક'નાં મૂળિયાં જૂનાગઢમાં છે.

આઝાદી વખતે હિન્દુ-મુસલમાનના ભાગલા પડ્યા. પ્રજાને હિજરત કરવી પડી છે. અને આરઝી હકૂમત આવી પડી છે. બીજી બાજું નિર્વાસિતોનાં ટોળેટોળાં ઊતરી આવ્યાં છે. એ સમયે કૃતિયાણાનાં ખેતરોમાં એંશી હજાર નિર્વાસિતો પડ્યા છે. અને એના મુખ્ય રેફ્યુઝી-કલેક્ટર તરીકે શંભુપ્રસાદ દેસાઈ પોતે છે. હવે આ એંશી હજાર ઊતર્યા એને ક્યાં નાંખવા? એટલે જે મુસલમાન મિત્રો ગામ ખાલી કરીને ગયા હતા એમાં એને વસાવી દીધા અને એ સમયે કેટલાંક ગામોનાં નામ પણ ફેરવી નાખવાં પડ્યાં છે.

હવે જુઓ. નવલકથાની નાયિકા અલક અહીં લંગડી થઈ જાય છે. એનો પગ ભાંગી જાય છે. આ દ્વારા મારે એમ સૂચવવું છે કે આપણને આઝાદી મળી છે એ લંગડી મળી છે. હિન્દુસ્તાનમાંથી પાકિસ્તાન છૂટું પડ્યું એ આપણો એક પગ તૂટી ગયા બરાબર છે. અને છેલ્લે આ નાયક-નાયિકા બન્ને મળે છે ત્યારે મેં એવું વર્ણન મૂક્યું છે કે, હિન્દુ — મુસલમાનથી પર, ધર્મ-જાતિથી પર એવી પ્રજાને જન્મ આપવા બન્ને આસક્ત બની હનીમૂન ઊજવે છે. કારણકે હવે પછીની પ્રજા એવી હશે કે જે ધર્મ કે જ્ઞાતિમાં માનતી નહીં હોય, એણે દાઢી અને ચોટલી પણ કાઢી નાંખી હશે. આ શ્રી અરવિંદનો પ્રભાવ છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આવતા સમયમાં ધર્મ નહીં રહે. એણે તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે, ઈ.સ. બે હજાર પૂરાં થશે અને ધર્મ ઉચાળા ભરવા માંડશે. અને મને પણ લાગે છે કે આવનારી નવી પેઢી આ બધું છોડી દેશે.

'હુલુ' નવલકથામાં એક ધોરાજીનું મુસલમાન પાત્ર પણ છે. જે એ સમયે ધોરાજીમાં ટાઈમ્સ સમાચારના તંત્રી હતા. અને જ્યારે તેમને ગોંડલ અને જામનગર સ્ટેટ હદપાર કરે છે ત્યારે દક્ષિણામૂર્તિ તેમને સૂરજકુંડ લઈ જાય છે. અને ત્યાં હિન્દુ મંદિરમાં તેને આશરો આપે છે. એ બધાંનું મેં ઐતિહાસિક આધારો સાથે આલેખન કર્યું છે. સાથે જરૂર જણાય ત્યાં ઝાટકણી પણ કાઢી છે. જેમ કે, હિન્દુ મંદિરમાં આટલા મુસલમાનોને આશરો મળ્યો પણ આટલી મસ્જિદમાં કોઈ હિન્દુને આશરો કેમ ના મળ્યો? એટલે ત્યાં મુસલમાનોએ ભૂલ કરી છે. આ પ્રજા ધર્મ-ઝનૂની છે. કટ્ટરપંથી છે એમ મેં લખ્યું છે. અને એટલે તો આ નવલકથા છપાતી નથી.

મને એમ લાગે છે કે બન્ને ધર્મનો નાશ કરવો જોઈએ. એટલે તમે જુઓ કે મણિશંકરનું જે પાત્ર છે એ જુદી જુદી જગ્યાએ નાટક ભજવે છે. કોઈ ગામ તેને નાટક ભજવવા નિમંત્રણ આપે તો કહે છે કે, તમારા ગામમાંથી પાંચ મુસલમાનો દાઢી ઉતારીને મને આપે અને પાંચ હિન્દુઓ ચોટલી ઉતારીને મને દક્ષિણા આપે તો હું તમારા ગામમાં નાટક કરું. અને આ રીતે એણે ચાર જગ્યાએ નાટક ભજવ્યાં છે. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ પાલિતાણા ભક્તિદર્શક નાટક મંડળીના ડાયરેક્ટર હતા. એમ એ પાત્ર પણ સાચું જ છે. સાથે આપણા પરમાનંદ ત્રાપજકરનું પાત્ર પણ સાચું છે. પેલો મુસલમાન છોકરો જેને ત્યાં રોશની નામની હિન્દુ બાળકી જન્મે છે તે પણ સાચું પાત્ર છે. આ પાત્રોની સાથે જોડાયેલ ઘટનાઓ પણ સાચી છે. નવલકથાનું એક મુખ્ય પાત્ર બચુદાદા તો હજુ હાલ આ સમયે માંડણ કુંડલામાં જીવે છે. માંડણ કુંડલામાં આશ્રમ બાંધીને આ ડોસો પડ્યો છે. એને એક કિશોર હતો એની વાત પણ આમાં લીધી છે અને એના ગુરુ નિર્મલાદેવી. એ નિર્મલાદેવી ઉપરથી આજે માંડણકુંડલામાં 'નર્મદેશ્વરમહાદેવ મંદિર' ઊભું છે. તો આમ આ નવલકથા સાચાં પાત્રો આધારિત નવલકથા છે.

મનસુરશાહ અને માણેકનાથની કબર ભાયાવદરમાં છે. ભાયાવદરની નદીને આ કાંઠે મનસુરશાહ અને સામે કાંઠે માણેકનાથ છે. આ તો મારી આંખોએ જોયેલી વાત છે. એ જ રીતે માંગરોળમાં પણ એક બાજુ મનસુરશાહ છે અને બીજી બાજું માણેકનાથ છે. આ બન્ને જણાએ અરસ-પરસ વેશપલટો કરીને, એક હિન્દુને મૂર્ખ બનાવે છે અને બીજો મુસલમાનોને મૂર્ખ બનાવે છે. અને એ રીતે લોકોને ઉપદેશ આપે છે કે, આ તમે લોકો ક્યાં વેશપરિધાન ઉપર જાવ છો? શું વેશ એ જ અલ્લા છે? શું વેશ ને બ્રહ્મા એક છે? આમ આ નવલકથામાં વાર્તા તત્ત્વ તો છે, પણ સાથે જીવનદર્શન પણ છે. આ કથામાં પુષ્પાબેન મહેતા પણ આવે છે અને ક્રિશ્ચિયન બાઈ રોઝમેરી પણ આવે છે તેમજ તેની બહેનપણી પાર્વતીબહેન પણ છે. જે મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ને પરણ્યાં હતાં.

પ્રશ્ન : છેલ્લે સાહેબ... નવી પેઢી માટે કોઈ સંદેશ આપવાનો હોય તો તમે શું આપો ?

જવાબ : મને તો એમ લાગે છે કે સ્વાધ્યાયની વાત ક્યાંય સમાતી નથી. જેટલું વાંચો એટલો આનંદ થાય. મોહનપુરી વેલનાથનું ભજન ગાતા હોય ત્યારે પૂરો આનંદ લીધો છે. લાભશંકર સુરદાસની કવિતા ગાતા હોય એમાં પણ પૂરો આનંદ લીધો છે. દરિયાનું મોજું આવે તો મજા છે. પત્ની ગાળ કાઢે તો પણ મજા છે. અને મારા માટે વૃક્ષ એ પૃથ્વી ઉપરનો સૌથી મોટામાં મોટો દેવ છે. કોઈ મંદિર, મૂર્તિ કે મસ્જિદની જરૂર નથી. વૃક્ષ પૂરતું છે. વૃક્ષ એ આ પૃથ્વીલોકની મહાન ચેતના છે. એટલે વૃક્ષનું ધ્યાન ધરો કે, એનાં મૂળિયાં આમ ફૂટે છે, એની ડાળીઓ આમ જાય છે, એમાં પાંદડાં આવાં ફૂટે છે, વૃક્ષ સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે. એનાથી મોટો સાક્ષાત્કાર મારા જીવનમાં અને આ શરીરમાં બીજો કોઈ નથી. બીજું, આપણે તો એક બેન્ડના રેડિયો છીએ. કોઈનાં ત્રણ બેન્ડ વાગતાં હોય, કોઈનાં ચાર બેન્ડ પણ વાગતા હોય, પરંતુ આ શરીરમાં તો મુખ્ય એક જ બેન્ડ વાગે છે અને તે પુરાતત્ત્વનું.

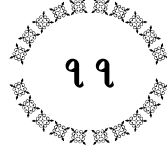
નવી પેઢી માટે વાત કરું તો, નવી પેઢીએ સ્વાધ્યાય વધારવો જોઈએ. રખડપટ્ટી વધારવી જોઈએ. સંશોધનદષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. ગામને પાદર વનસ્પતિ થાય તો વિચાર થવો જોઈએ કે, આનું પાંદડું કેમ લાલ છે ? અને આનું પાંદડું કેમ ગોળ છે ? આ માણસ કેમ આમ ચાલે છે ? પેલો માણસ કેમ તેમ ચાલે છે ? તમો જિજ્ઞાસા કરશો તો ઉત્તર આપોઆપ મળી જશે. માતાજી કહે છે કે, જે કોઈ બારણું ખખડાવે છે તેને મળે જ છે.

આ જગત અને આ જીવનથી કોઈ મહાન સત્ય નથી. અપ્રત્યક્ષ દુનિયા હોઈ જ ન શકે. ખરેખર તો આ જીવન જીવવા જેવું છે. ભરપૂર રીતે જીવવા જેવું છે. ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદનો પ્રસંગ છે કે, ગાંધીજીના આશ્રમમાં ચોરી થઈ તો ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ઊતરી ગયા. અને શ્રી અરવિંદના આશ્રમમાં એક છોકરાએ બિસ્કિટ ચોરી, ને શ્રી અરવિંદ પછવાડેથી જોઈ ગયા, પેલો છોકરો ભાગ્યો, તો અરવિંદ એની પાછળ દોડ્યા અને પેલા પાસે જઈને બોલ્યા લાવ, અડધું મને લાવ. આ બન્ને સત્ય છે. મને અરવિંદનું સત્ય બરાબર લાગે છે. કોઈ છોકરાએ ભૂલ કરી, કોઈ સમાજે ભૂલ કરી, કોઈ મુસલમાને ભૂલ કરી, કોઈ હિન્દુએ ભૂલ કરી અરે ! માણસ છે ભાઈ ! ભૂલ થઈ જાય. ભૂલને એવી રીતે લ્યો કે એને આગળ ન લઈ જાય. હવાલો ન નાંખો. ગઈ કાલે હિન્દુ કે મુસલમાન આમ હતો, એવો હવાલો ન નાંખો. આ જે હિન્દુ કે મુસલમાન એમ ન પણ હોય. જગત પળે-પળ

પરિવર્તિત છે. આપણા કોશ હરક્ષણે પરિવર્તન પામી રહ્યા છે તો મનુષ્યના આધારે જ સંસ્કૃતિ અને ધર્મ છે એ પરિવર્તન કેમ ન પામે ?

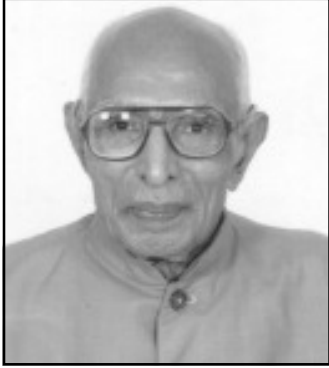
આપણો રસ્તો આપણે જ નક્કી કરી લેવાનો છે. મુહમ્મદ-સાહેબ કહે એમ મારાથી જિંદગી ન જિવાય કે શંકરાચાર્ય કહે છે એમ મારાથી ન જિવાય. કયો માણસ શંકરાચાર્ય કહે છે એ રીતે જીવે છે ? કોણ મુહમ્મદસાહેબ કહે છે એમ જીવે છે ? આપણે આપણી રીતે અર્થઘટન કરવાના છે. અને એમ કરીએ તો જ મનુષ્યતા સાર્થક બને.

ગંગાસતી કહે છે ને કે, આખા દિવસના એકવીસ હજાર ને છસો શ્વાસ છે. એમાંથી કયો શ્વાસ છેલ્લો હોય કોને ખબર છે ! માટે જે શ્વાન મળ્યા છે એ શ્વાસે-શ્વાસને ભરપૂર માણી લો. એમાં જ્ઞાતિના, ધર્મના, રાષ્ટ્રીયતાના ભેદને લાવવાની ક્યાં જરૂર છે ? એટલે નવી પેઢીએ સખત સ્વાધ્યાય વધારવાની જરૂર છે. પ્રકૃતિથી વિમુખ ન બનો, પોતાની આજુ-બાજુની પ્રકૃતિને માણો. સતત માથું મૂકીને પ્રવાસ કરવા જેવા છે. જેટલાં માણસને મળશો, જેટલાં જનાવરને મળશો, જેટલાં વૃક્ષો, પશુ-પંખીઓને મળશો એટલાં તમે વિસ્તરશો.

અભ્યાસસજ્જ વિવેચક અને લોકસાહિત્ય મીમાંસક : જશવંત શેખડીવાળા

ડૉ. રમણભાઈ પી. પટેલ

બૃહદ્ ગુજરાતના વિદ્યાજગતમાં વિદ્યાવ્યાગી-અભ્યાસનિષ્ઠ અધ્યાપક; સાહિત્યાલોકના જાગૃત પહરી સમા પ્રખર વિવેચક અને લોકસાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસીમર્મજ્ઞ તરીકે જાણીતા પ્રો. જશવંત શેખડીવાળાનું ૮૫ વર્ષની જૈફવયે તાજેતરમાં નિધન થયું છે. વિદ્યા અને સાહિત્યજગત માટે આ ઘટના દુઃખ છતાં શિક્ષણ-સાહિત્યક્ષેત્રે અર્પેલી નિસબતભરી દીર્ઘ સેવાઓથી તેઓ અક્ષર અને સ્મરણીય બની રહેશે.

પેટલાદ તાલુકાના નાનકડા ગામ શેખડીમાં જન્મ-ઉછેર-સંસ્કાર પામેલા શેખડીવાળાએ વતનમાં પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવી, વડોદરાની એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ. (૧૯૫૪) અને એમ.એ. (૧૯૫૬)ની ડિગ્રી મેળવી, તેજસ્વી વિદ્યાકીય કારકિર્દી હાંસલ કરી.

આ સમયગાળા દરમિયાન સ્વ. ભાઈકાકા દ્વારા વલ્લભવિદ્યાનગરની સ્થાપના થતાં, તેની પ્રથમ કોલેજ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય (સાયન્સ/આર્ટ્સ)ની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. સ્વ. ભાઈકાકાએ ત્યારે ગુજરાત અને ગુજરાત બહારથી કેટલીક તેજસ્વી પ્રતિભા શોધી-ઓળખી આ સંસ્થાના શિક્ષણકાર્યમાં જોડેલી. તેમાં શેખડીવાળાની પણ પસંદગી થતાં તેઓ આ સંસ્થાના આર્ટ્સ વિભાગમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે ૧૯૫૬માં જોડાયા. પછી તો સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સ્થપાતાં તેના અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગમાં લેક્ચરર તરીકે ૧૯૫૭માં જોડાયા. ત્યાર બાદ ક્રમશઃ રીડર, પ્રોફેસર, વિભાગીય વડા તરીકે રહી, કુલ ૩૩ વર્ષ સુધી સતત દીર્ઘ સેવાપ્રદાન કરી ૧૯૮૧માં વયોચિત નિવૃત્ત થઈ, વતન શેખડીમાં ૨૪ વર્ષ જેટલું શેષ ઉત્તરજીવન સાહિત્યના વાચન-લેખનમાં વીતાવ્યું.

વાચન-લેખનમાં સદા વ્યસ્ત અને મસ્ત રહેતા શેખડીવાળાની ગણના ગુજરાતની જૂની પેઢીના કેટલાક અભ્યાસનિષ્ઠ-વિદ્વાન અધ્યાપકોની હરોળમાં અગ્રસ્થાને થાય છે. સમય-શીલ-ચારિત્ર્ય-શિસ્તના ભારે આગ્રહી છતાં તેઓ સરલ, મિલનસાર, વિદ્યાર્થીવત્સલ, વિદ્યાપરાયણ, અને વિદ્યાર્થીઓની તેજસ્વી કારકિર્દી માટે હંમેશાં હિતચિંતા કરી તે માટે સક્રિય રહેતા નિષ્ઠાવાન અધ્યાપક તરીકે વિદ્યાર્થી આલમમાં લોકાદર પામી, પ્રીતિપાત્ર માન-સ્થાન પામ્યા. વિદ્યાર્થીઓને પૂરો સમય આપીને કેટલીક વાર તો વધારાનો સમય પણ આપીને) વિદ્યાર્થીઓને ન સમજાય ત્યાં સુધી ચર્ચા-વિચારણા કરે, તેમાં નર્યો પિતૃવાત્સલ્ય ભાવ અનુભવાય. તેઓ પોતે પીએચ.ડી. ન હોવા છતાં, તેમની વિદ્વત્તાને લક્ષમાં લઈ યુનિ.એ ખાસ કેસ તરીકે, તેમને પીએચ.ડી.ના ગાઈડ તરીકે માન્યતા આપતાં તેમના હાથ નીચે રજિસ્ટર્ડ થયેલ (તેમજ અન્યના હાથ નીચે રજિસ્ટર્ડ થયેલા) વિદ્યાર્થીઓ તેમનું સતત માર્ગદર્શન મેળવી, કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ પીએચ.ડી.ની પદવી પામ્યા. અન્ય યુનિ.ના અપરિચિત વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમનું માર્ગદર્શન મેળવતા. આજે તેમના કેટલાય વિદ્યાર્થીઓએ અધ્યાપક, આચાર્ય, સર્જક તેમજ વિવિધ ક્ષેત્રે ઉચ્ચ હોદ્દાના સ્થાને પહોંચી ગુરુને ગૌરવ અપાવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓની સાથેસાથ અધ્યાપકોની વિદ્યાકીય-સાહિત્યકીય પ્રવૃત્તિમાં રસરુચિ દાખવી, તેમને માર્ગદર્શન આપી, તેમને આગળ કરી પ્રોત્સાહિત કર્યા છે, પરિણામે તેમની રાહબરી હેઠળ ગુજરાતી વિભાગ શિક્ષણ, સાહિત્ય, સેમિનાર, વ્યાખ્યાનો, પ્રકાશનો વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી સક્રિય અને સમૃદ્ધ બની રહેલ.

શિક્ષણકાર્યની સાથે તેમણે યુનિવર્સિટીનાં સેનેટ, સિન્ડિકેટ, એકેડેમિક

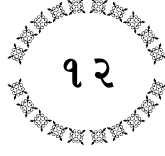
કાઉન્સિલ, બોર્ડ ઓફ સ્ટીડીઝ, ફેકલ્ટી વગેરે સત્તામંડળોમાં વિવિધ પદો પર દીર્ઘ સમય રહી વિદ્યાકીય-વહીવટીય દષ્ટિ-શક્તિનો ઉત્તમ પરિચય આપ્યો છે. ઉપરાંત યુનિ. જ્ઞાનગંગોત્રી શ્રેણી, સરદાર શતાબ્દીગ્રંથ જેવાં પ્રકાશનો તેમજ પેટલીકર ષષ્ટિપૂર્તિ ભાઈકાકા તથા એચ.એન. પટેલ અભિનંદન ગ્રંથ જેવાં અન્ય પ્રકાશનોમાં પણ સહયોગી રહી, પોતાની સંપાદનદષ્ટિની પ્રતીતિ કરાવી છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ, મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, તેમજ વિવિધ યુનિવર્સિટીની સમિતિઓમાં સંકળાઈને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં સહયોગી રહ્યા છે.

શેખડીવાળા એક સફળ અધ્યાપક-શિક્ષણકાર છે, પરંતુ, વિશેષ તો તેઓ ગુજરાત-ગુજરાત બહારના સાહિત્યજગતમાં એક પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. અભ્યાસકાળથી ગુરુવર્ય સુરેશ જોશીના સાહિત્યકર્મનો પ્રબળ પ્રભાવ; રણજિત અનામી, હસિત બૂચ, આર.સી. શાહ, ચતુરભાઈ શં. પટેલ, મોહનભાઈ શં. પટેલ, જ.કા. પટેલ જેવા સાહિત્યકારોના સંપર્કો-સંસ્પર્ષો તેમજ ગુજરાતી-ભારતીય-વિદેશીય સાહિત્યના વિશાળ વાચન-મનને તેમની સાહિત્યવિવેચનની દષ્ટિ સંમાર્જિત બની વિશેષરૂપે તીક્ષ્ણ-વેધક થવા પામી. પરિણામે, સાહિત્યકૃતિને માપવામાં તેમનાં માપદંડ હંમેશાં ઊંચાં રહ્યાં હોવાથી તે સમયે પ્રવર્તેલી સાહિત્યવાડાબંધી લક્ષી ગુણધર્શી-મૈત્રીવિવેચનની પરંપરાથી ઉફરાયાલી, ભલભલા જાણીતા સાહિત્યકારોની જાણીતી કૃતિઓમાં રહેલી ત્રુટિઓ-વિસંગતતાઓ-વિચિત્રતાઓને વાચકોસમક્ષ નિર્ભિક રીતે ખુલ્લી પાડી. અલબત્ત, તે માટે તર્કબદ્ધ રીતે આધારો અને ઉદાહરણો-પ્રમાણે પણ આપ્યો. આ સંદર્ભે તેમણે કેટલીક જાણીત નાટ્યકૃતિઓ-નવલકથાઓનાં પુનઃમૂલ્યાંકન ફેરવિચારણા કર્યાં, જે આજે સ્વીકાર્ય બની રહે છે. તેઓ કોઈ નવોદિત સર્જકની કૃતિમાં કશુંક ઉત્તમ જણાય તો તેને આવકારવાનું, પોસ્ટકાર્ડ લખીને પ્રોત્સાહિત કરવાનું પણ ભૂલતા નથી. ટૂંકમાં, પરિશીલન, સર્વગ્રાહિતા, સ્પષ્ટવક્તાપણું, નીડરતા, તુલનાત્મક અન્વેષણશક્તિ, તાર્કિકતા, તટસ્થતા વગેરે તેમના વિવેચનના મુખ્ય લક્ષણો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે જેટલા વિવેચનગ્રંથો, દશ જેટલાં સંપાદનો, પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં ૧૫૦ જેટલા વિવેચનલેખો, અનેક તજજ્ઞ વ્યાખ્યાનો-ચર્ચાપત્રો આપનાર શેખડીવાળાને તેમના ઉત્તમ વિવેચનલેખો માટે હરિઓમ આશ્રમ તરફથી બન્ને વખત એવોર્ડ અને સરદાર પટેલ મેમોરિય ટ્રસ્ટ કરમસદ તરફથી દીર્ઘ સાહિત્યસેવા-પ્રદાન માટે જાહેર નાગરિક સન્માન સાંપડેલ છે. ‘બૃહદ

લોકસાહિત્યલોક, નામના જાણીતા ગ્રંથ અને ‘લોકગુર્જરીના’ સુંદર સંપાદનથી તેઓ લોકસાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી-મર્મજ્ઞ તરીકે વિશેષ પ્રકાશમાં આવ્યા. ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર (રાજકોટ)ના સ્થાપનાકાળથી મૃત્યુપર્યંત તેની લોકસાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ સાથે સહયોગી રહ્યા, ‘લોકગુર્જરી’ અને ‘ગુજરાત’ના અંકોમાં લોકસાહિત્ય વિશે મૂલ્યવાન લેખો વર્ષો સુધી લખતા રહ્યા, યુનિવર્સિટી-કોલેજો દ્વારા યોજાતા લોકસાહિત્ય વિશેના પરિસંવાદોના માર્ગદર્શક અને વ્યાખ્યાતા તરીકે સહયોગી રહ્યા. ઈશ્વરલાલ દવે, પ્રભાશંકર તેરૈયા, જયમલ્લ પરમાર, પુષ્કર ચંદરવાકર, હસુ યાજ્ઞિક, બળવંત જાની, અંબાદાન રોહડિયા, નિરંજન રાજ્યગુરુ જેવા લોકસાહિત્યવિદ્ સાથે તથા લોકસાહિત્યના અનેક અભ્યાસીઓ સાથેની ચર્ચાગોષ્ઠિ થકી લોકસાહિત્યના મર્મજ્ઞ તરીકે તેમનો પરિચય થઈ રહે છે.

આમ, વલ્લભવિદ્યાનગરની નગરસંસ્કૃતિ અને શેખડીની ગ્રામસંસ્કૃતિ પરિવેશમાં તેઓ વાચન-લેખનના સાહિત્યપદારથ થકી પૂરેપૂર્યાં મહોર્યાં-વિકસ્યાં. પોતાના નામ સાથે વતન શેખડીનું નામ જોડીને ગામની ઓળખ સાથે પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી. શેખડીથી અક્ષરનિવાસી થઈ વિશાળ ફલકે અક્ષરરૂપે વિસ્તર્યાં.

લોકગીત આસ્વાદ અને અવબોધ શ્રેણી : લોકગીત-ગુંજન

મણકો - ૩

કષ્ટપ્રદ કેર કાંટાની કમનીય કથા

ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

હાં કે રાજ !
વાવડીનાં પાણી ભરવા ગ્યાં'તાં મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !
વડોદરાના વૈદડા તેડાવો, મારા કાંટડિયા કઢાવો,
મને પાટડિયા બંધાવો; મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !
ધોરાજીના ઢોલિયા મંગાવો, માંહી પાથરણાં પથરાવો,
આડા પડદલા બંધાવો; મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !
ઓશરિયેથી પાંડણિયા રે કાઢો, મારા ધબકે ખંભા દુખે;
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !
આંગણિયેથી ગાવલડીને કાઢો, એના વલોણાંને સોતી;
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !
સસરાજીને ચોવટ કરવા મેલો, મને ધૂંધટડા કઢાવો;
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !
નણંદડીને સાસરિયે વળાવો, એનાં છોરુડાંને સોતી,
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !
ફળિયામાંથી પડોસણને કાઢો, એના રેંટિયાને સોતી,
મને કેર કાંટો વાગ્યો.

(‘બૃહત ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ’ પૃ. ૫૧)

કોઈપણ ભાષાનું લોકગીત એ ભાષા બોલતી પ્રજાની મજિયારી સંપત્તિ હોય છે. લોકગીતમાં મુખ્યત્વે સામાન્ય માણસના જીવનનું સંસારચિત્ર તાદૃશ્ય થાય છે. લોકગીતમાં વ્યક્ત થયેલું સંવેદન જેટલું વ્યાપક હોય, વિશાળ વર્ગને સ્પર્શતું હોય એટલું એ લોકપ્રિય બને. પ્રસ્તુત લોકગીત આપણે ત્યાં લોકપ્રિય થયું છે કેમ કે એમાં અભિવ્યક્ત થયેલી સંવેદના લોકભોગ્ય છે, લોકસંવેદ છે.

‘મને કેર કાંટો વાગ્યો’ પંક્તિ પ્રસ્તુત લોકગીતની ધ્રુવપંક્તિ છે અર્થાત્ ગીતના કેન્દ્રસ્થ ભાવને વ્યક્ત કરતી પંક્તિ છે. ગીત કાવ્યનાયિકાની ઉક્તિ રૂપે સાંપડે છે. સંદર્ભ ઉપરથી સમજાય છે કે નાયિકા યુવતી છે અને પરણેલી છે. નાયિકાની સમગ્ર ઉક્તિ તેના પતિ, પ્રિયતમને ઉદ્દેશી કહેવાઈ છે. તેને તે ‘રાજ !’ એવું સંબોધન કરે છે. આ સંબોધનમાં નાયિકાનો પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને આદર બંને વ્યક્ત થાય છે. સ્ત્રી માટે એનો પતિ રાજાથી જરાયે કમ નથી. આમેય ‘પતિરાજ’ શબ્દપ્રયોગ પ્રચલિત છે. નાયિકાએ ‘પતિરાજ’ નથી કહ્યું, કેવળ ‘રાજ’ કહ્યું છે પરંતુ સંદર્ભ પરથી તે તેનો પતિ જ છે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

સામાન્ય રીતે સંબોધનમાં ‘હે રાજ !’ કે ‘હો રાજ !’ આવે, પણ અહીં ‘હાં કે રાજ !’ આવે છે. આ સંબોધન નાયિકાની અવઢવને વ્યંજિત કરે છે. પત્ની પતિને આ ગીતમાં જે કંઈ કહે છે એ કહેવું કે ન કહેવું એની એને અપાર અવઢવ થતી હતી એ ‘હાં કે રાજ’ સંબોધન પરથી સૂચવાય છે. પ્રશ્ન થાય કે નાયિકા જે કહે છે એ કહેતાં તેને સંકોચ કે અવઢવ કેમ થાય છે ? સામાન્ય રીતે ભારતીય નારી લગ્ન પછી સાસરે આવી પોતાનું દૈનંદિન જીવન નવેસરથી જીવે છે. પિયરની એની દિનચર્યા અને શ્વશુરગૃહની દિનચર્યામાં કેટલોક તફાવત હોય છે. આ તફાવત

શરૂઆતમાં કઠતો હોય છે. લગ્ન પછી પોતાની જીવનચર્યામાં જે ફેરફાર થાય છે, કહો કે ફેરફાર કરવો પડે છે એ મોટાભાગની સ્ત્રીઓને પસંદ પડતો નથી પણ લગ્ન કર્યા હોઈ એ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો પણ નથી.

પિયેરમાં પોતાને પડતી તકલીફની વાત સ્ત્રી સામાન્ય રીતે માતા આગળ કરતી હોય છે; ક્યારેક સમવયસ્ક ભાઈ-બહેનને પણ કરે; પરંતુ સાસરીમાં આવી ફરિયાદ કોને કરવી એ સ્ત્રી માટે મૂંઝવણભર્યું હોય છે. જેઠ-જેઠાણી, દિયર-દેરાણી કે નણંદ સમવયસ્ક હોય તો પણ નવવધૂ તેમની આગળ એકદમ પોતાનું હૈયું ખોલતી નથી, ખોલી શકતી નથી. પરણ્યા પછી સૌથી પહેલાં તો તેનો હૃદયસંવાદ પતિ સાથે થાય છે. તેથી તે પોતાના દિલની વાત તેની આગળ જ કરી શકે. આ ગીતની નાયિકા પણ એમ જ કરે છે.

પ્રશ્ન થાય કે નાયિકા પોતાના પતિને શું કહેવા માગે છે ? એવી તે શી વાત છે કે પતિને કહેતાં પણ તે સંકોચ - અવઢવ અનુભવે છે ? વાત તેના પોતાના દુઃખની છે, તકલીફની છે તેથી તેને અવઢવ થાય છે. આપણા પુરુષપ્રધાન સમાજમાં, પરિવારમાં પુરુષને કંઈ પણ તકલીફ થાય તો તે કોઈને પણ કહી શકે અને પરિવારના બધા સભ્યો તેની તે તકલીફ દૂર કરવા જે કંઈ કરવા જેવું હોય તે ઊલટભેર કરે. પરંતુ સ્ત્રીને અને ખાસ કરીને પરણીને થોડા સમય પહેલાં જ સાસરે આવેલી સ્ત્રીને નાનીમોટી કંઈ તકલીફ થાય તો સાસરિયાં દુર્લક્ષ કરતાં હોય છે. થોડીઘણી સહાનુભૂતિ તેને મળે તો પતિ પાસેથી મળતી હોય છે. તેથી જ આ ગીતની નાયિકા સંકોચપૂર્વક પોતાની વ્યથાની વાત પતિને પ્રેમપૂર્વક કહે છે.

નાયિકાની તકલીફ શું છે ? પ્રથમ પંક્તિમાં પતિને સંબોધન કરી બીજી પંક્તિમાં નાયિકા તરત તેને પોતાની તકલીફની વાત કરે છે. તે વાવડીનાં પાણી ભરવા ગઈ હતી ને ત્યાં તેને કેરનો કાંટો વાગે છે. આપણને થાય કે આ 'કેર કાંટો' એવી તે શી ચીજ છે કે તે વાગવાની ફરિયાદ નાયિકાએ પતિને કરવી પડે છે ? ગામડાથી પરિચિત લોકોને તો ખબર હશે જ કે કેરડી નામની એક વનસ્પતિ છે જેના કાંટા ખૂબ જ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ કાંટો જો પગમાં કે શરીરમાં કોઈ પણ ભાગમાં ઘૂસી જાય તો તીવ્ર વેદના થાય છે. એમાંય જો એ બારીક કાંટો જલદી બહાર ન નીકળે તો પીડા વધવા લાગે. અણઘડ રીતે તેને જો બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો તે બહાર નીકળવાને બદલે શરીરમાં ઊંડો ઊતરે છે અને પીડાની તીવ્રતા વધી જાય છે.

વાવડીનાં પાણી ભરવા ગયેલી નાયિકાની હાલત પણ એવી જ છે. તેને વાગેલો કાંટો સરળતાથી બહાર નીકળ્યો નથી અને એને લીધે તેની વેદના વધી રહી છે. તેથી સૌથી પહેલાં તો તે પતિને કહે છે કે મારો કાંટો કાઢવા માટે

વડોદરાના વૈદને બોલાવો. એ કુશળતાપૂર્વક કાંટો બહાર કાઢીને પાટો બાંધશે. નાયિકા વડોદરાના વૈદને જ કેમ બોલાવવા કહે છે એવો જો કોઈને પ્રશ્ન થાય તો ગીતમાંથી એનો ઉત્તર નહીં મળે પણ કેર કાંટો કાઢવાની કલામાં વડોદરાના વૈદ વધુ કુશળ હશે એવું અનુમાન કરી શકાય. તે કાંટો કાઢી જરૂરી પાટો પણ બાંધી આપશે.

કાંટો નીકળ્યા પછી અને પાટો બંધાયા પછી તરત નાયિકા ગૃહકાર્યમાં જોતરાઈ શકે તેમ નથી; કેમ કે પીડા અસહ્ય છે. તેથી તે પતિને ધોરાજના ઢોલિયા (આરામદાયક ખાટલા) મંગાવવા અને એ આવી જાય પછી તેમાં પાથરણાં પથરાવવા અને બારણામાં તથા બારીમાં પડદા બંધાવવા જણાવે છે. ઢોલિયો મંગાવી તેમાં પોચાં પાથરણાં પથરાવવાની માંગણી તો સમજાય પણ આડા પડદા બંધાવવા નાયિકા કેમ કહે છે એવો જો કોઈને પ્રશ્ન થાય તો તેને ગ્રામજીવનનો ઝાઝો પરિચય નથી એમ જ કહેવું પડે. નવી પરણીને આવેલી સ્ત્રી સાસરીમાં ઢોલિયો ઢાળી આરામ કરે તો સાસરિયાં અને આડોશીપાડોશી પણ તે જોઈ ન શકે. તેમનાથી એ સહન ન થાય. નાયિકા આ બાબત બરાબર જાણે છે, સુપેરે સમજે છે તેથી તો પતિને આડા પડદા બંધાવા કહે છે. આડો પડદો વચમાં હોય તો આરામ કરતી નાયિકાને કોઈ જોઈ ન શકે અને તેથી તેમની અણગમો, અદેખાઈ પ્રદર્શિત કરતી નજરથી પણ બચી શકાય.

પરંતુ આટલું કરવાથી નાયિકા સંતુષ્ટ થાય એમ નથી. આટલું કરવાથી તેની સમસ્યા હળવી થશે કે ઉકેલાઈ જશે એવું નથી. તેની સમસ્યા બાહ્ય નજરે દેખાય છે એટલી જ કે એવી નથી. તેનું સ્વરૂપ સંકુલ છે. પિયરથી સાસરે આવ્યા પછી વધુને જે તકલીફો થાય છે તેની યાદી ઘણી લાંબી છે. અલબત્ત આ નાનકડું ઊર્મિગીત (લોકગીત) હોવાથી નાયિકા તેમાં મુખ્ય મુખ્ય સમસ્યાઓનો જ સંકેત કરે છે. ગૌણ સમસ્યાઓ આનુષંગિક છે અને અવગણી શકાય એવી છે પરંતુ મુખ્ય સમસ્યાઓ ભયાવહ છે અને તાત્કાલિક ઉકેલ માગે એવી છે. 'કેર' શબ્દના અર્થ જોઈએ તો - 'મહાનાશ, જુલમ, ગજબ' - પણ થાય છે. 'કેરકાંટો'માં 'કેર'ને જો વિશેષણ ગણીએ તો આ અર્થો લઈ શકાય. ગીતમાં નાયિકા હવે પછી પતિ પાસે જે માગણીઓ મૂકે છે એ પરથી તો 'કેર કાંટો'ના આવા અર્થો પણ લેવા પડે.

આરંભમાં પોતાને કેર કાંટો વાગ્યો છે તે વૈદ પાસે કઢાવો એમ પતિને કહ્યા પછી નાયિકા નજીક આવેલા પતિને બીજું કેટલુંક કઢાવવા કહે છે ત્યારે 'કેર કાંટો'નું સ્વરૂપ સવિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. શરૂઆત તે સાવ સ્થૂળ વસ્તુથી કરે છે. ઘરની ઓશરીમાં ખાંડણિયું છે. ગામડામાં જૂની પદ્ધતિનાં મકાનોમાં ઓશરીમાં

અનાજ ઈત્યાદિ ખાંડવાનું ખાંડણિયું રહેતું. નાયિકાના ઘરે પણ તે છે. પિયરમાં તે નહીં હોય એવું નથી પણ ત્યાં ખાંડવાની જવાબદારી તેને શિરે નહીં હોય. સાસરીમાં સંભવતઃ એ જવાબદારી તેને આપવામાં આવી છે અને એ તેને પસંદ નથી તેથી સૌથી પહેલાં તો તે પતિને કહે છે કે ઓશરિયેથી ખાંડણિયા રે કાઢો. અહીં ‘ખાંડણિયાં’ અને ‘કાઢો’ની વચ્ચે આવી ચડેલો ‘રે’ અમસ્તો નથી આવ્યો, નાયિકાના આર્ત હૃદયની આહ એમાં ભળેલી છે. પંક્તિના ઉત્તરાર્ધમાં ખાંડણિયું કઢાવવાનું કારણ આપતાં તે કહે છે કે ખાંડતી વખતે થતા ધબકારાથી ધમધમ-થી મારા ખંભા દુઃખે છે. ખાંડવાનું, કૂટવાનું કામ કેવું કષ્ટપ્રદ છે એનો આછો અંદાજ આ પંક્તિ પરથી આવે છે.

સાસરીમાં સ્ત્રીને માથે બીજી જવાબદારી ઢોરોને સાચવવાની આવે છે. ઢોરને સાચવવામાં પોતે ઢોર જેવા બનવું પડતું હોય છે. એકાદ ગાય કે ભેંસને રાખવાની હોય તોયે ઘણો શ્રમ કરવો પડતો હોય છે. તેનાં મળમૂત્ર વગેરે સાફ કરવાં, તેને નવરાવવી-ધોવડાવવી વગેરે કાર્યો જો સ્ત્રીએ અગાઉ (પિયરમાં) ન કર્યાં હોય તો તેને તે ત્રાસરૂપ લાગવાની સંભાવના રહે. ગાય (કે ભેંસ) વિચાય પછી તેને દોહવાનું કામ ઉમેરાય. દૂધને જમાવી વલોશું કરવું એ પણ એવી જ મોટી જઠાનું કામ છે અને જો એ કરવાની વૃત્તિ ન હોય તો વેઠરૂપ લાગે. નાયિકા માટે એ વેઠરૂપ જ છે તેથી તો તે પતિને કહે છે કે આપણા ઘરના આંગણામાંથી ગાયને એના વલોણા સહિત કાઢો. એમ કરવાથી ‘ન રહે બાંસ, ન બજે બાંસુરી’ એવી સ્થિતિનું નિર્માણ થશે જે નાયિકાને અભીષ્ટ છે.

સાસરે આવેલી સ્ત્રી માટે મોટે ભાગે સાસુ-સસરા અને નણંદ પણ માથાના દુઃખાવા રૂપ, ત્રાસરૂપ બનતાં હોય છે. સાસરામાં સ્થિર થયા પછી, પતિનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સમજદાર સ્ત્રી પતિની મદદથી આ ત્રાસમાંથી પણ છુટકારો મેળવવા માગે છે. હમણાં સાસુથી છૂટવું શક્ય નથી પણ સસરા અને નણંદથી મુક્તિ મેળવવી શક્ય હોવાથી નાયિકા પતિને કહે છે કે સસરાજીને ચોવટ કરવા મોકલવા છે. ‘ચોવટ’ કરવી એટલે પંચાત કરવી. ‘ચોવટ’નો એક અર્થ થાય છે ચકલું, બજાર, ખુલ્લી જગા. બીજો અર્થ છે પંથનો નિર્ણય - પંચનો ચુકાદો અને ત્રીજો અર્થ છે પંચાત - (લાંબી દોઢદાહી) યોગાયોગ. સસરાજીને ચકલામાં ચોવટ કરવા મોકલવાનો મતલબ છે ઘરમાં બિનજરૂરી બકબક કરતા બંધ કરવા. તેઓ બહાર પંચાત કરે તો ઘરમાં શાંતિ રહે. વળી તે ઘરબહાર જાય તો વહુને ઘૂંઘટમાંથી પણ રાહત મળે; કેમ કે એ ઘરમાં હોય ત્યારે વહુએ ઘૂંઘટમાં રહેવું પડે છે. તેથી પોતાનો ઘૂંઘટ કાઢવો હોય તો સસરાને પણ ઘરમાંથી કાઢવો અનિવાર્ય બને.

સસરા ચોવટ કરવા જાય પછી સાસુજી તો ઘરકામમાં વ્યસ્ત રહે પણ

દોઢડાહી-ચાંપલી નણંદ ભાભીનું લોહી પીધા કરે. આ નણંદ તો પરણેલી છે અને એને બાળકો પણ છે જેને લઈ તે પિયર આવી છે અને ઘણો સમય થવા છતાં સાસરે જવાનું નામ નથી લેતી. તેથી નાયિકા પતિને સમજાવે છે કે નણંદને હવે તેનાં છોકરાં સાથે સાસરે વળાવો.

નણંદ સાસરે જાય પછી સાસુ શાંતિથી રહે અને વહુને પણ શાંતિથી જીવવા દે, પરંતુ પડોસણથી આ શાંતિ સહન ન થાય અને તે સાસુને સળીઓ કરે, જાતજાતની ચડવણી કરે તેથી નાયિકા પતિરાજને છેલ્લે કહે છે કે ફળિયામાંથી પડોસણને એના રેંટિયા સહિત કાઢો. પડોસણ નવરી પડે ત્યારે નાયિકાના ઘરે તેની સાસુ પાસે રેંટિયો કાંતતી કાંતતી (કે ભરતગૂંથણ કરતી) આવતી હશે અને કાનભંભેરણી કરતી હશે તેથી નાયિકા તેને પણ કાઢવાની માગણી મૂકે છે.

જોઈ શકાશે કે નાયિકાને વાગેલો ‘કેર કાંટો’ કેવળ કેરડી નામક વનસ્પતિનો સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ કાંટો માત્ર નથી પણ બીજા અનેક અર્થમાં ‘કેર કાંટો’ છે અને એની પીડા-વેદના પેલા કાંટા કરતાં ક્યાંય અધિક છે. એવા કેર કાંટા તો કેટલીયે કોડામણી કન્યાઓના દામ્પત્યજીવનમાં કષ્ટ પેદા કરી એમનું જીવવું દોહલું કરી મૂકતા હોય છે. તેથી એવા કાંટાને સત્વરે દૂર કરવા લગ્નજીવન-દામ્પત્યજીવનને ટકાવવા, સ્વસ્થ રાખવા જરૂરી હોય છે. એ દૂર કરવાનું પોતાના પતિને કહી શકે એવી હોશિયાર-હિંમતવાળી સ્ત્રીઓ થોડીક જ હોવાની. એવી કેટલીક કુશળ બહાદુર સ્ત્રીઓએ પોતાની અને પોતાના જેવી અનેક દુખિયારી સ્ત્રીઓની વેદનાને આ લોકગીતના માધ્યમ દ્વારા વાચા આપી છે અને અન્ય ઓછી હિંમતવાળી પણ પીડિત સ્ત્રીઓએ એને ઝીલી લઈ એના સૂરમાં પોતાનો સૂર પુરાવ્યો છે. આ લોકગીતની લોકપ્રિયતા એનો સજ્જડ પુરાવો છે.

લોકગીતની ભાષા બોલચાલની ભાષાની નિકટતમ હોય છે. ‘વાવડી’, ‘વેદડાં’, ‘પાટડિયા’, ‘પડદલા’, ‘ગાવલડી’, ‘નણંદડી’, ‘છોરુંડાં’ જેવા લઘુતા/તુચ્છતાવાચક શબ્દો નાયિકાની મનઃસ્થિતિના સૂચક બને છે. ‘વણોલાંને સોતી’, ‘છોરુંડાંને સોતી’, ‘રેંટિયાને સોતી’ જેવા પ્રયોગોમાં પ્રયોજાયેલ ‘સોતી’ (સહિત) શબ્દની બળકટતા ધ્યાનાર્હ છે. આ શબ્દો પતિ આગળ ઉચ્ચારતી નાયિકાની દૃઢતા પણ દેખાય છે. ‘તેડાવો’, ‘કઢાવો’, ‘બંધાવો’, ‘વળાવો’, જેવાં અને ‘કાઢો’, ‘મેલો’ જેવાં ક્રિયાપદનાં આજ્ઞાર્થ રૂપો પણ નાયિકાના પતિ પરના વિશ્વાસ પ્રભુત્વનાં ઘોતક જણાય છે. ‘વડોદરાના વેદડાં’, ‘ધોરાજીના ઢોલિયા’ના વર્ણાનુપ્રાસ સાહજિક લાગે છે. લોકબોલીમાં વપરાતા શબ્દો પણ કેવા અસરકારક અને ચોટદાર હોય છે એનો આહ્લાદક અહેસાસ આ આસ્વાદ લોકગીત સુપેરે કરાવી રહે છે.

મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર કાર્યવૃત્ત

ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા

❑ ૧. પુષ્કર ચંદરવાકર વ્યાખ્યાનમાળા અને ગુરુવંદના

જવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર તેમજ ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિન્દી ભવનના સંયુક્ત ઉપક્રમે તાજેતરમાં તા. ૬-૭-૨૦૧૫ના રોજ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ ખાતે પુષ્કર ચંદરવાકર વ્યાખ્યાનમાળા અને ગુરુવંદના અંતર્ગત સંનિષ્ઠ પત્રકાર પ્રોફે. વિષ્ણુ પંડ્યાનું ‘મેઘાણી : નવી નજરે’ વિષય પર વ્યાખ્યાન યોજાયું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલસચિવશ્રી રમેશ પરમાર તેમજ ભાષા-ભવનના અધ્યક્ષશ્રીઓ, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત યોજાયેલા આ દ્વિવિધ કાર્યક્રમનો આરંભ આપણી ભારતીય પરંપરા પ્રમાણે દીપ પ્રગટાવીને કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ગુજરાતી ભવનના અધ્યાપક ડૉ. મનોજ જોષીએ રમેશ પારેખનું ગીત - (કાળ સાચવે પગલાં...) પ્રાર્થનાથી પ્રારંભ કર્યો હતો. ત્યારબાદ મહેમાનો અને સૌ અધ્યાપકોને ‘લોકગુર્જરી’ના અંક આપીને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ગુરુવંદના કરવામાં આવી હતી. ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાએ શાબ્દિક સ્વાગત કરી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ખાતે ચાર વર્ષથી કાર્યરત મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પરિસંવાદો, વ્યાખ્યાનો, પુસ્તક પ્રકાશન, દસ્તાવેજીકરણ, ગ્રંથાલય, વિદ્યાર્થીઓ માટેના નિ:શુલ્ક

વર્ગો અને મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર તરફથી અપાતા વિવિધ એવોર્ડની વાત કરી. જેમાં આ વર્ષ ૨૦૧૫નો મેઘાણી લોકસાહિત્ય એવોર્ડ સુખ્યાત સંશોધક-લોકવિદ્યાવિદ્ જોરાવરસિંહ જાદવને અને વર્ષ ૨૦૧૫થી આરંભાયેલ લોકગાયક હેમુ ગઢવી એવોર્ડ સર્વ પ્રથમ જાણીતા લોકગાયિકા પદ્મશ્રી દિવાળીબેન ભીલને એનાયત થશે. પુષ્કર ચંદરવાકર વ્યાખ્યાનમાળાનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન ભાવનગર યુનિવર્સિટી ખાતે ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે, બીજું વ્યાખ્યાન ગાંધીનગર ખાતે શ્રી દોલત ભટ્ટે આપેલ અને ત્રીજું વ્યાખ્યાન રાજકોટ ખાતે પ્રો. વિષ્ણુ પંડ્યાનું યોજાયું છે, તેમ જણાવ્યું હતું.

પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કરતા ડૉ. નીતિન વડગામાએ મેઘાણી અને પ્રો. વિષ્ણુ પંડ્યા બંને પત્રકારત્વ સાથે સંકળાયેલા હોય, તેને યોગાનુયોગ તરીકે ઓળખાવી પત્રકારત્વક્ષેત્રે મેઘાણીના કાર્યની વાત કરી અને આજના દિવસને મણિકાંચનયોગ કહી ઓળખાવ્યો અને આવા કાર્યક્રમો પ્રત્યે પોતાનો રાજીવો વ્યક્ત કર્યો. અંગ્રેજી ભવનના અધ્યક્ષ ડૉ. કમલ મહેતાએ કાર્યક્રમ માટે આનંદની લાગણી વ્યક્ત કરીને ગુરુપૂર્ણિમાને વ્યાસપૂર્ણિમા કહી મહાભારતની યાદ અપાવી. ડૉ. એમ.કે.મોલિયા

અને ડૉ. શૈલેષ મહેતાએ પણ ગુરુમહિમાની વાત કરી ગુરુ પરંપરા વિશે વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો હતો.

‘ઝવેરચંદ મેઘાણી નવી નજરે’ એ વિષય પર પ્રો. વિષ્ણુ પંડ્યાએ મેઘાણીના જીવનના મહત્વના પ્રસંગોને તદ્દન નવી જ દૃષ્ટિથી મૂલવ્યા હતા. મેઘાણીના જીવન દરમિયાન બનેલી અવ-નવી ઘટનાઓને વિવિધ સંદર્ભે નવા જ અભિગમ સાથે રજૂ કરી હતી. એક સામાન્ય વણિક પરિવારમાંથી આવતા આ મોટા ગજાના સર્જકે પોતાની ઉત્તમ સાધનાથી સત્યાગ્રહોથી માંડીને સૌરાષ્ટ્ર અખબાર સાથે જોડાયેલા મેઘાણી અને અમૃતલાલ શેઠના કેટલાક પ્રસંગોની વાત કરી, તો સાથોસાથ મેઘાણીનાં ગીતોની ઝલક આપી હતી. જેમાં ‘છેલ્લો કટોરો...’, ‘હજારો વર્ષોની અમારી વેદના...’, ‘કોઈનો લાડકવાયો...’ વગેરે જેવાં ગીતોની રચના પાછળનાં કારણોની ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક વિવિધ સંદર્ભો સાથે પ્રાસંગિક વાત કરી અને બહોળી માત્રામાં ઉપસ્થિત રહેલાં વિદ્યાર્થી સમક્ષ મેઘાણીની સર્જકપ્રતિભા અને સંશોધનકલાને મૂકી આપ્યાં. અંતમાં છાત્રોએ પૂછેલા પ્રશ્નોનું સમાધાન કરી આપ્યું. ડૉ. દીપક પટેલે આ સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

❑ ૨. લોકગાયક ‘હેમુ ગઢવી એવોર્ડ’ અર્પણ સમારોહ :

ગુજરાત સરકારશ્રી દ્વારા વર્ષ ૨૦૧૧માં ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે સિમાચિહ્નરૂપ મહત્વના નિર્ણયના ભાગરૂપે ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં સંશોધકો અને સંપાદકો જે આ ક્ષેત્રમાં દાયકાઓથી કાર્યરત છે તેઓને પ્રોત્સાહિત કરવા અને સન્માનીત

કરવા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રની સ્થાપના દ્વારા આ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનો નિર્ણય કરવામાં આવેલ છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રનું સંચાલન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીને સોંપવામાં આવ્યું છે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા ૨૦૧૧, ૨૦૧૨, ૨૦૧૩, અને ૨૦૧૪માં જાણીતા રામાયણી પૂ. મોરારિબાપુના વરદહસ્તે ગુજરાતી લોકસાહિત્યના પ્રથમ પંક્તિના સંશોધકો અને સંપાદકો સર્વશ્રી ભગવાનદાસ પટેલ, ડૉ. હસુભાઈ યાજ્ઞિક, ડૉ. કનુભાઈ જાની, ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્યને ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય એવોર્ડ’ અર્પણ કરવામાં આવેલ છે. આ ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય એવોર્ડ’ની સાથે રૂા. એક લાખ પુરસ્કાર તરીકે આપવામાં આવે છે. ૨૦૧૫નો ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય એવોર્ડ’ ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં જેમનું નામ મોખરે છે એવા શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવને અર્પણ કરવાનો નિર્ણય શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા કરવામાં આવેલ છે.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રથમ પંક્તિના લોકગાયક અને આકાશવાણીના વિશ્વવિખ્યાત કલાકાર સ્વ. હેમુ ગઢવી કે જેઓ ૧૮-૮-૧૯૬૫ના રોજ અવસાન પામેલ હતા, તેઓની ૫૦મી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે હેમુ ગઢવી સ્મૃતિ સંસ્થાપન દ્વારા રાજકોટ ખાતે ત્રિદીવસીય કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવેલ.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થપાયેલ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા લોકસાહિત્યના સંશોધકો-સંપાદકો જેટલું જ મહત્વ લોકગાયકો/લોકવાર્તાકારોનું

છે, એ વાત સ્વીકારીને આ ક્ષેત્રના મહાનુભાવોને ૨૦૧૫ના વર્ષથી 'લોકગાયક હેમુ ગઢવી એવોર્ડ' આપવાનો નિર્ણય કરવામાં આવેલ છે. આ અંતર્ગત પ્રથમ લોકગાયક હેમુ ગઢવી એવોર્ડ સુપ્રસિદ્ધ લોકગાયિકા પદ્મશ્રી દિવાળીબેન ભીલને અર્પણ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવેલ છે. તે અનુસંધાને તા. ૧૮-૮-૧૫ના રોજ રાજકોટ ખાતે ગુજરાત રાજ્યના માન. ગવર્નરશ્રી ઓ.પી.કોહલી, જાણીતા રામાયણીશ્રી પૂ. મોરારિબાપુ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી પ્રો. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણની ઉપસ્થિતિમાં પદ્મશ્રી દિવાળીબેનને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

માન. રાજ્યપાલશ્રી, પૂ. મોરારિબાપુ, કુલપતિશ્રી અને રૂપાલાજીએ લોકગાયિકા પદ્મશ્રી દિવાળીબેન ભીલે લોકગીત ક્ષેત્રે કરેલ પ્રદાનની પ્રશંસા કરી હતી, કે ગુજરાતી લોકગીતો દેશ-વિદેશમાં સમગ્ર કંઠે પ્રસ્તુત કરીને આ કોકિલકંઠી લોકગાયિકાએ માટીના સૂરની મહત્તા પ્રગટાવી છે. ગીરની તળભૂમિમાંથી પ્રગટેલ આ સૂર વિશ્વના અનેક દેશોમાં પ્રસાર્યા અને ગુજરાતને ગૌરવાન્વિત કર્યું છે. 'લોકગાયક હેમુ ગઢવી એવોર્ડ' સૌ પ્રથમ પદ્મશ્રી દિવાળીબેન ભીલને મળવાને કારણે તેમનું તો ગૌરવ વધ્યું જ છે, સાથોસાથ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર અને આ એવોર્ડની ગરિમા પણ વધી છે. સુ.શ્રી દિવાળીબેનની સ્વરસાધનાની સર્વોચિત અને સમયોચિત વંદના અભિનંદનીય છે.

આ એવોર્ડ અર્પણ કરતી વખતે હેમુ ગઢવી સ્મૃતિ મહોત્સવના અધ્યક્ષશ્રી પરસોત્તમભાઈ રૂપાલા, જાણીતા લોકસાહિત્યકારશ્રી ભીપુદાન ગઢવી, મેયરશ્રી રક્ષાબેન બોળિયા, ધારાસભ્યશ્રી ભાનુબેન બાબરિયા અને સ્વ. હેમુ ગઢવી પરિવારના પરિવારજનો સર્વશ્રી બિહારીભાઈ ગઢવી, એડી. કલેક્ટરશ્રી રાજેન્દ્રભાઈ ગઢવી સહિતના ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

આ કાર્યક્રમમાં પૂર્વ કુલપતિશ્રી ડૉ. મહેન્દ્ર પાડલિયા, ડૉ. બળવંત જાની, સિન્ડિકેટ સભ્યશ્રીઓ સર્વશ્રી ડૉ. ગિરીશ ભીમાણી, ડૉ. ભાવિન કોઠારી, ડૉ. રમેશ વાઘાણી, કુલસચિવશ્રી ડૉ. ધીરેન પંડ્યા, નિયામકશ્રી ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા અને વિવિધ ક્ષેત્રના મહાનુભાવો તેમજ લોકપરંપરાના ચાહકો બહોળી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

□ ૩. 'હેમુ ગઢવી : જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે' - પરિસંવાદ

આપણી લોકસંસ્કૃતિની મૂળ સંવેદનાઓને હેમુભાઈએ હૃદયસ્પર્શી રીતે મૂકી છે : ડૉ. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણ

◆ સ્વનો નહી પણ સર્વનો વિચાર કરનાર હેમુ ગઢવી હતાં.

— ડૉ. બળવંત જાની

◆ 'રાંકનું રતન'એ કર્મનિષ્ઠ પ્રસારણનું મહાન ઉદાહરણ છે. — ભરત યાજ્ઞિક

◆ ૩૫ વર્ષ જીવેલા માણસને આજે ૫૦ વર્ષેય યાદ કરીએ છીએ.

— શાહબુદ્દીન રાઠોડ

◆ હેમુ ગઢવી નવી શૈલી ઊભી કરનારા સમર્થ સર્જક છે — વી.એસ. ગઢવી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર — સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી દ્વારા 'જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે' હેમુ ગઢવીના પ્રદાન વિશે એકદિવસીય પરિસંવાદમાં વક્તાઓએ આપી હેમુ ગઢવીના જીવન-કવન વિશેની ઝાંખી.

લોકસંગીતના સમર્થ ગાયક હેમુ ગઢવીની વિદાયને આજે પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થયા છે, ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા આ મહાન લોકગાયક-લોકહૃદયસ્થ શ્રી હેમુ ગઢવીની ૫૦મી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે એક દિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના આર્ટ ગેલેરી સભાખંડમાં તા. ૧૮-૮-૨૦૧૫ના દિવસે કરવામાં આવ્યું હતું.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી ડૉ. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણે અધ્યક્ષ સ્થાનેથી જણાવ્યું હતું કે, હેમુ ગઢવીએ આપણી લોકસંસ્કૃતિની મૂળ સંવેદનાઓને હૃદયસ્પર્શી રીતે મૂકી છે. આજની જનરેશન માટે આ પ્રકારના લોકગાયકોએ જે પરંપરા અને સામાજિક જાગૃતિનું કાર્ય કર્યું છે તે યાદ રાખવું જરૂરી છે. મેઘાણી કેન્દ્રના નિયામક ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાએ મેઘાણી કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ તથા આ વર્ષથી શરૂ થયેલ 'લોકગાયક હેમુ ગઢવી એવોર્ડ' જે પદ્મશ્રી દિવાળીબેન ભીલને પૂ. મોરારિબાપુના વરદ્ હસ્તે અર્પણ થયો તેની માહિતી આપી હતી અને આ પરિસંવાદની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી, લોકગાયક હેમુ ગઢવીના પ્રદાન વિશે ચર્ચા કરી હતી. જાણીતા વિદ્વાન-વક્તા ડૉ. બળવંત જાનીએ હેમુ ગઢવીના રેડિયો સ્ક્રિપ્ટ લેખન અને તેના સાહિત્યિક પ્રદાનની ચર્ચા કરતા જણાવ્યું હતું કે, હેમુભાઈ પાસે સૂપડામાંથી કહોજણ કાઢવાની સૂઝ હતી. હેમુભાઈ સમૂહજન્ય-સમૂહભોગ્ય કલાને નાણી-જાણી શક્યાં હતાં. નરસિંહ મહેતા પછી પ્રભાતિયાં વિશિષ્ટ રીતે ગાનાર કોઈ ગાયક હોય તો તે હેમુ ગઢવી હતાં.

હેમુ ગઢવી સાથે આકાશવાણી-રાજકોટમાં કાર્ય કરનાર જાણીતા નાટ્યકર્મી-ઉદ્ઘોષક ભરત યાજ્ઞિકે હેમુ ગઢવીના 'રાંકનું રતન' રેડિયો નાટિકાની સર્જનપ્રક્રિયા તથા મેઘાણીની વાર્તા 'રતન ગિયું રોળ' કથાનકનો આધાર લઈને જે રેડિયો

નાટિકાનું સર્જન કર્યું હતું તેના અનુભવો હૃદયસ્પર્શી રીતે રજૂ કર્યા હતાં. જ્યારે જાણીતા કવિ પ્રા. ડૉ. વિનોદ જોશીએ હેમુ ગઢવીની સંગીતિકાઓ અને રેડિયો નાટક વિશેનો ભેદ સમજાવીને હેમુ ગઢવીના 'માંગડાવાળો' સંગીત નાટિકાના કેન્દ્રસ્થાનો ચીંધી બતાવ્યાં હતાં. જાણીતા હાસ્યકાર શાહબુદ્દીન રાઠોડે હેમુ ગઢવી સાથેના થાનગઢના સંસ્મરણો રજૂ કર્યા હતાં. શાહબુદ્દીન રાઠોડે કહ્યું હતું કે, ૩૫ વર્ષ જીવેલા માણસને આજે ૫૦ વર્ષેય યાદ કરીએ છીએ એ સામાન્ય ઘટના નથી. નવરાત્રિમાં હેમુ ગઢવી થાનમાં કાર્યક્રમ આપવા આવતા અને ત્યારે હાસ્ય-વિનોદની વાતો પણ મર્મસ્પર્શી રીતે કરતાં હતાં. માહિતી વિભાગ-ગુજરાત રાજ્યના કમિશનરશ્રી વી.એસ. ગઢવીએ પરિસંવાદના અધ્યક્ષ તરીકે જણાવ્યું હતું કે, કેટલાંક માનવીઓ પ્રદેશ કે કોમમાં જ નહીં પણ સમગ્ર સમાજમાં સ્વીકૃત હોય છે. ૫૦-૫૦ વર્ષ સુધી હેમુ ગઢવીની પુણ્યતિથિ સમાજે ઉજવી છે, એ સામાન્ય ઘટના નહીં પણ વિરલ ઘટના. હેમુ ગઢવી નવી શૈલી ઊભી કરનારા સર્જક હતાં.

સમગ્ર પરિસંવાદની બેઠકનું સંચાલન પ્રા. રેખાબા જાડેજાએ કર્યું હતું. કાર્યક્રમના પ્રારંભે ડૉ. મનોજ જોશીએ ઝવેરચંદ મેઘાણીની 'અષાઢી સાંજના અંબર ગાજે' રચનાનું ગાન પ્રસ્તુત કર્યું હતું. હેમુ ગઢવીને અંજલીરૂપે સમર્પિત આ પરિસંવાદનો લાભ વિવિધ ભવનોનાં અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને અસંખ્ય હેમુ ગઢવી પ્રેમીઓએ લીધો હતો.

❑ ૪. 'લોકસંસ્કૃતિની સરવાણી - લોકડાયરા'નો કાર્યક્રમ યોજાયો

સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.માં ફરજ બજાવતા કર્મચારીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક અને માનસિક રીતે વધુ સુદૃઢ બને અને કર્મચારીઓમાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમન્ની ભાવના જાગૃત થાય માટે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી પ્રોફે. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણના માર્ગદર્શન હેઠળ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ, કર્મચારીઓ તેમજ તેમના પરિવાર માટે તા. ૧૧-૯-૨૦૧૫, શુક્રવારના રોજ સાંજે ૫-૦૦ થી ૭-૦૦ કેમ્પસ ખાતે આવેલ એન.એફ. ડી.ડી. હોલ ખાતે "લોકસંસ્કૃતિની સરવાણી - લોકડાયરા" કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવેલ હતું. કાર્યક્રમના પ્રારંભે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી પ્રોફે. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણ દ્વારા શાલ અને 'લોકગુર્જરી' અંકથી શ્રી ભીખુદાનભાઈનું સન્માન કરવામાં આવેલ હતું.

કાર્યક્રમના પ્રારંભે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી પ્રો. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણે અધ્યક્ષીય ઉદ્બોધન કરતાં જણાવ્યું હતું કે સૌરાષ્ટ્ર એ લોકસાહિત્યની જનેતા છે. ભારતના વડાપ્રધાનશ્રી તેમજ ગુજરાત રાજ્યના પૂર્વ મુખ્યમંત્રીશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીની લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની લાગણી અને આજની યુવા પેઢી લોકસાહિત્યથી પરિચીત થાય તે માટે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીને લોકસાહિત્યના સંવર્ધન અને સંશોધન પ્રવૃત્તિ માટે ગુજરાત સરકાર દ્વારા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રનું સંચાલન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીને સોંપવામાં આવ્યું છે. શ્રી ચૌહાણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે આજના યુગમાં આપણી લોકસંસ્કૃતિનું મહત્વ ઘટતું જોવા મળે છે. તેની જાળવણી માટે યુવાનો આપણી લોકસંસ્કૃતિથી પરિચીત થાય તેવા હેતુથી યુનિવર્સિટી દ્વારા આ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવેલ.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ખાતે યોજાયેલ આ કાર્યક્રમમાં લોકસાહિત્યના વિશ્વ વિખ્યાત લોકવાર્તાકાર તેમજ લોકગાયકશ્રી ભીખુદાનભાઈ ગઢવીએ લોકસંસ્કૃતિની સરવાણી રજૂ કરેલ હતી અને શ્રોતાઓને લોકસાહિત્ય તેમજ હાસ્યથી તરબોળ કર્યા હતા. શ્રી ભીખુદાનભાઈએ જણાવ્યું હતું કે આજના યુવાનો આપણી લોકસંસ્કૃતિને જાણે અને તેનું જતન કરે તે માટે આવા કાર્યક્રમો થવા ખૂબ જ જરૂરી છે. કોઈ યુનિવર્સિટી દ્વારા કર્મચારીઓ તેમના પરિવાર અને વિદ્યાર્થીઓ માટે લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવેલ હોય તેવી આ પ્રથમ ઘટના છે અને આ કાર્યક્રમના આયોજન બદલ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી પ્રો. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણનો આભાર માનેલ હતો.

કાર્યક્રમનું સુંદર સંચાલન શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રના નિયામકશ્રી ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાએ કરેલ હતું.

આ 'લોકસંસ્કૃતિની સરવાણી'ના કાર્યક્રમમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સિન્ડિકેટના સદસ્યશ્રીઓ સર્વશ્રી ડૉ. ભાવિન કોઠારી, ડૉ. વિજય પટેલ, શ્રી નેહલ શુક્લ, ડૉ. રમેશ વાઘાણી, ડૉ. અમિત હપાણી, ડૉ. ધરમ કાંબલીયા, શ્રી હરદેવસિંહ જાડેજા, કુલસચિવશ્રી ડૉ. ધીરેન પંડ્યા, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય યુનિવર્સિટીના પૂર્વ કુલપતિશ્રી ડૉ. બળવંત જાની, કેન્દ્રના નિયામકશ્રી ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, વિવિધ ભવનોના અધ્યક્ષશ્રીઓ, પ્રાધ્યાપકશ્રીઓ, નોન-ટીચીંગ સ્ટાફ તેમજ બહોળા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

આ અંકના લેખકો

- ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, આનંદ આશ્રમ, ઘોઘાવદર, તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ
પીન : ૩૬૦૩૧૧
- જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, 'ગાયત્રી કૃપા', યોગીનગર, ઇલોરા સોસાયટી,
ધારી-૩૬૫૬૪૦, જિ. અમરેલી
- ડૉ. દીપક પટેલ, રીડર, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ.
- ડૉ. બળવંત જાની, 'તીર્થ' ૨૬૪ - જનકપુરી, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૫
શિવદાન ગઢવી, ૩૭, શાકુન્તલ બંગલોઝ, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા,
અમદાવાદ-૬૧.
- ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, 'રવેચીકૃપા', ૪, હરિનગર, યુનિવર્સિટી રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૫
- ડૉ. ભરત પંડ્યા, આસિ. પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ,
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા.
- હરેશ ધોળકિયા, પેરિસ બેકરી સામે, મિન્ટ રોડ, ભૂજ
- રાજેન્દ્ર બાંભણિયા, શોધછાત્ર, ગુજરાતી વિભાગ, વિનયન વિદ્યાશાખા,
મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા
- ડૉ. રવજી રોકડ, 'સોહમ્', રમાવાડી, ખોડપરા મેઈન રોડ, જેતપુર-૩૬૦૩૭૦
- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૧૦, શુકન વિલાઝ, બકેરી સિટી, ટાગોર માર્ગ, વેજલપુર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- ડૉ. આર. પી. પટેલ, નિયામકશ્રી, આણંદ આર્ટ્સ કૉલેજ, આણંદ